इसद्वितीय अध्याय के विचमें।
औ८ लक्ष्मादिकों का विचार है॥
औ८ व्यवहाराध्याय [redacted] को
[redacted] ८ व्यवहाराध्याय त्रिहै॥
२५ प्रकर्ण है॥

1

1

मिताक्षरा
द्वितीय — १८१ पत्राणि
दुर्गाप्रकाश — २९३ "
पुस्तकसंख्या ४०० पत्राणि
१/१०

मिताक्षरद्वितीयोध्यायः पत्रे २८२

मि. व.
हि. प्र.
१

श्रीगणेशाय नमः अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजापालनं परमो धर्मः तच्च दुष्टनिग्र
हमंतरेणं संभवति दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विनेति व्यवहारदर्शनमहरहः
कर्त्तव्यमित्युक्तं व्यवहारान्नृपः पश्येत्सभ्यैः परिवृतोन्वहमिति स च व्यवहारः कीदृ
शः कतिविधः कथं वेतीतिकर्त्तव्यताकलापो नाभिहितमतस्तदभिधानाय विहितोऽ
ध्यायः आरभ्यते व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह धर्मशास्त्रानुसारेण क्रो
धलोभविवर्जितः १ व्यवहारान् अन्यविरोधेन स्वात्मसंबंधितया कथनं व्यवहारः
यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयत्यन्योपि तदिदं येन मदीयमिति तस्या
नेकविधत्वं दर्शयति बहुवचनेन नृप इति न क्षत्रियमात्रस्यायं धर्मः किंतु प्रजापाल
नेऽधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति पश्येदिति पूर्वोक्तस्यानुवादो धर्मविशेषविधाना
र्थः विद्वद्भिर्व्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः ब्राह्मणैः सहेति
तृतीयानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्ते प्रधान इति स्मरणात् अतःस्याद्दर्शनेन यथा राम. १
दर्शने च राज्ञो दोषो न ब्राह्मणानां यथाह मनुः अदंड्यान्दंडयन्राजा दंड्यांश्चैवा

सि· त·
द्वि·
२

निषीदन्तीति विग्रहे द्विदस्वप इति मनुष्यग्रहणं व्यर्थं स्यात्तस्मात्सप्तपंचत्रयोपि वा सभा
सदो भवतीत्याह लोके वेदे च धर्मज्ञाः सप्त पंच त्रयोपि वा यत्रोपविष्टा विप्रास्युः साय
ज्ञसदृशी सभेति नच ब्राह्मणैः सहेति शूद्रवैश्यो कोकानां ब्राह्मणानां नोक्ता प्रापन
संपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मंतव्यं स्त्रीयाः प्रथमांत निर्दिष्टानां विशेषणविशेष्य
भावासंभवात् विद्वद्भिरित्यनेनैतदुक्तं श्रमं गाद्ध तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणा
नां सभासदां च लक्षणमेतदेव गीतं सम्राह्हि वाकः सामान्यः सब्राह्मणैर्वा हितः स
भ्यः एतत्को राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतत्परः इति तत्र ब्राह्मणाः निष्फलाः सभासद
स्ते निष्फला इति भेदः अत एवोक्तं निष्फलो वा निष्फलो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति
तत्र निष्फलानां पक्षपातविनार्थकथनेपि यदि राजान्यथा करोति तदा सो निवार
णीयोन्यथा दोषः उक्तं च कात्यायनेन अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः
तेपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृप इति अनिष्फलानां तु नरन्यायाभिधानेन
भिधाने वा दोषः न तु राज्ञो निवारणे तथा च सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समंज

ण्यादंडयन् अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति व्यवहारे धर्मशास्त्रानुसारेण ना-
र्थशास्त्रानुसारेण देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वा-
न्नेषश्रुपादाने यथावद्वाति निजधर्मविरोधेन यत्नसामोपको भवेत् सोपि पतेन
सरस्वतो धर्मो राजेश्वर पश्यति क्रोधलोभविवर्जितः इति धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रो-
धलोभविवर्जितः इति वचनमाहृ गार्थं श्रमर्थः क्रोधः लोभो लिप्सातिशयः किंच
श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः
२ श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च संपन्ना धर्मज्ञाः धर्मशा-
स्त्रज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च ये समाः द्वेषरागरहिताः एवंभू-
ताः सभासदः सभायां संसदि यथासीदंति उपविशंति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
कर्तव्याः यद्यपि श्रुताध्ययनसंपन्नाः इत्यविशेषेणोक्तं तथापि ब्राह्मणा एव य-
थाह कात्यायनः सतसभ्यैः स्थिरैर्युक्तैः प्राज्ञैः मौलैर्द्विजोत्तमैः धर्मशास्त्रार्थकुश-
लैरर्थशास्त्रविशारदैरिति ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्वात् यस्मिन्देशे।

मि. व्य.
द्वि.
२

3

पश्येत व्यवहारानन्नुक्रमादिति प्राड्विवाकमतेस्थितेन न स्वमतेस्थित : राजा चार
चरक्षापरासंस्थपप्रपन्नो निवृत्त नसमाचेपंपोगिकोसंज्ञा यर्थिप्रत्यर्थिनो पृच्छतीति
प्राड्तेषां वचने विरुद्धे च सभ्यैः सह विविनक्ति विवक्तीति वा विवाकः : प्राड् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्विवाकः : उक्तं च विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः : विचार
यति येनासौ प्राड्विवाकस्ततस्त्वृत इति॥ अपि वा रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेता
दिकारिणः सभ्याः पृथक्पृथग्दंड्या विवादाद्विगुणं दमं पृष्टोक्ता सभ्या रजसो
निरंकृशत्वे न तत्रभिभूता रागात्स्नेहातिशयात् लोभाद्वा लिप्सातिशयात् भयाद्वा त्रास
त्रासात् स्मृत्यपेतं स्मृति विरुद्धमादिशब्दादाचारादपेतं कुर्वंतः पृथक्पृथगेकैक
शो विवादाद्विवादपराजये यन्निमित्तो दमो द्विगुणो दमं दंड्याः : नचनविवादास्पदीभू
तात्दव्यात् तत्र यासमस्यस्त्रोसंग्रहणं द्विगुणदंडाभावप्रसंग : रागलोभभयानामुपा
दाने रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थे न च राज्ञा सर्वसभ्ये ज्ञा ২
स्मरणवर्जमिति गोतमवचनात् ब्राह्मणदंड्यात् इति मतेव्यं न समवृत्ताहाणे सन्क्रियासपत्राः ॥

से अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषीति मनुवचनात् । रिपौ मित्रे चेति च यथा
द्वालोकरंजनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः
कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठित
मिति व्यवहारान्नृप-पश्येदित्युक्ते तज्ञानेकल्पमाह अपश्यता कार्यवशात् व्यव
हारान्नृपेणतु सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् कार्यान्तरव्याकुल
तया व्यवहारानपश्यता नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित्सर्वान् धर्म्मशा
स्त्रोक्तान् सामायिकांश्च धर्मान्वेत्तीति विचारयतीति स सर्वधर्मविद्ब्राह्मणो न तु विपा
दिर्नियोक्तव्यो व्यवहारदर्शने तच्च कात्यायनेनोक्तं गुणविशिष्टं कुर्वीत यथा
६४ दांतं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरं परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति
एवंभूतब्राह्मणासंभवे तु क्षत्रियं वैश्यं वा नियोजीत न शूद्रं यथाह कात्यायनः ब्राह्म
णो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति नार
देन स्वयमेव मुख्यो दर्शितः धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः समाहितमतिः

मि॰ व्य॰
द्वि॰
५

विधः प्रतिषेधात्मको मिथ्यात्मकश्चेति यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छ
ति क्षेत्रादिकं ममापहरतीति वा उक्तं च कात्यायनेन प्राप्यं स्वे नेच्छते कर्तुमन्यायं वा
करोति यः इति पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते यथाह मनुः तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपो
स्वामिविक्रयः संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च वेतनस्यैव चादानं संविदश्च
व्यतिक्रमः क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये
दण्डवाचिके स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय
एव च पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह इति. एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्ब
हुत्वं यान्ति यथाह नारदः एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतं क्रियाभेदान्म
नुष्याणां शतशाखो निगद्यत इति आवेदयति चेदित्यनेन नृपमेवागम्यावेदयेत्।
न तु राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति यथाह मनुः नोत्पादयेत्स्वमितदये
त्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः न च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचनेति परैरिति ५
परेण पराभ्यां परैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्व्यवहारो भवतीति दर्शयति यत्तु न

ंसार्थत्वात् यच्च षड्भिः परिहार्यो राज्ञा अवध्यश्चाबन्ध्यश्चादंड्यश्चाबहिःकार्यश्चा
परिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति न तदपि स एव बहुश्रुतो भवति लोकवेदवेदाङ्गविद्वा
कोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेतस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृ
तस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति इति पठितबहुश्रु
तविषयं न ब्राह्मणमात्रविषयं व्यवहारविषयमाह स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गे
णाधर्षितः परैः आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् धर्मशास्त्रसदाचार
विरुद्धेन मार्गेण परेणाधर्षितोऽभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञा
पयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदे शब्दोऽत्र संशयपदे तत्परामर्शप्रमाणनि
र्णयप्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयः तस्य चेदं सामान्यलक्षणं स च
द्विविधः शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति यथाह नारदः अभियोगस्तु विज्ञेयः
शंकातत्त्वाभियोगतः शंकासतां संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति होढा लोप्त्रमिति लिंग
मिति यावत् तेन दर्शनेनासतां हि दर्शनेन होढाभिदर्शनेन तस्मात् तत्त्वाभियोगोऽपि द्वि

मि. द.

ट्य: तानस्माह्वानयेन्नाजा गुरुकार्येषु कोपपन्नेति आसेधव्यवस्थापयत्यसिद्धेवनार
द्देनोक्ता वक्तव्येर्थे न तिष्ठन्नुत्क्रामन्नेव च तत् ह्व: आसेधयेद्विवादार्थं यावदाह्वानदर्श
नं स्थानासेध: कालकृत: प्रवासात्कर्मणस्तथा चतुर्विध: स्यादासेधो नासिद्धस्तं वि
लंघयेत् आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो निवर्त्तते नावर्ते यो न्यथा कुर्वन्नासेधोदंडभाग्भ
वेत् नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नु
यात् निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित: अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यत
स्तथा: गवां प्रचारे गोपाला: शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे इति आसेधो
राजाज्ञयाप्यवबोध: शुकल्पाट्य: अन्नाद्विकमन्यद्गाह्यद्विषयोति नचैनेपराथवा
हिन: येन्नात्मानं चापिताने अन्नानिमित्तयागकृतं पदार्थं वादी देश: स्थानत्यवह
रेषु विभुवाद्वितिनारदवचनात् अन्यार्थिनि मूहाले व्योपुरुषाणाम्मन्यतमेनानीतेकिंत
योदितव्यनुआह अन्यार्थिनोपनोलेखो यथावेदितमर्थिना समामासतदर्धाहर्नामजा
त्यादिचिह्नितं प्रत्यर्थिनस्यार्थं: सोधा: सो भाषालेत्यर्थीनमत्रानिपत: अमर्थीन स्थायत: ५

रेकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृतः इ
ति नारदवचनेन दिव्यसाध्यविषये आवेदयति राज्ञ इत्यनेनैव राज्ञा पृष्टो विनीतवे
ष आवेदयेत् आवेदितेन च फक्रैवेन्मुद्रादिना अन्यथा आह्वानमकल्पादीनां चानाह्वान
मित्याद्यर्थसिद्धमिति नोक्तं स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तं प्रत्यहं काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्
प्रणतं पुरतः स्थितं किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव केन कस्मिन् कदा क
स्मात्पृच्छेदेवं सभागतं एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह विमृश्य कार्यं न्याय्यं
चेदाह्वानार्थमतः परं मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् अकल्पबाल
स्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् मत्तो
न्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् सर्वव
र्णोत्तमां कन्यां ताज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः तदधीनकुटुंबिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः
निःकुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते कालं देशं च विज्ञाय कार्याणां च ब
लाबलं अकल्यादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः ज्ञात्वाभियोगं येपि स्युर्वने प्रव्रजिता

मि-ता-
व्य-
६

6

वत्सरविशेषणं पक्षविसर्वव्यवहारेषूनोपयुज्यते तथा व्याधितोतिवृहत्क्रयेषु निर्णे
यार्थमुपयुज्यते यथा धीश्वतिग्रहे क्रीतं वा तवन्नरेति वचनात् अर्थव्यवहारे क्वे
कस्मिन्वत्सरे पत्सव्योके पत्रद्दत्तं वा पतो येन गृहीतं प्रत्यर्थिने वत्तुनरस्मिन्वत्स
रे तद्दत्तं तस्सव्योके ततस्तेन गृहीतं याच्यमानोपदित्सुपाल्पस्तत्यंगृहीतं प्रत्यर्थि
नेचेति वत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्थिने नास्मिन्वत्सरे इत्युपयुज्यते एवं मासाद्यपि
ज्ञोउपदेशस्थानादयः ध्रुवोन्नः स्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते देश[illegible]त्रेवु नयास्थाने सं
निवेशस्तथैव च जातिः संज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च पिता पितामहश्चैव पूर्व
राजानुकीर्तनं स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति स्मरणात् देशो मध्यदे
शादिः स्थानं वाराणस्यादि संनिवेशस्तत्रैव पूर्वापरादिदिग्विभागपरिच्छिन्नः सम्यक्
निविष्टगृहक्षेत्रादिः जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः संज्ञा चैत्रदेवदत्तादिः अ
धिवासः समीपदेशनिवासी जनः प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणं क्षेत्रनाम शालिदे ६
वेक्रमकक्षेत्रं क्षेम्पूर्णमः पाञ्चमस्येति पिता पितामहस्य च नाम ग्राह्यर्थिप्रत्यर्थिनोः

प्रतीतो लेख्यो लेखपत्रीये पद्याये न प्रकारेण एवं मावेदनकाले आवेदितं तथा न पुनर
न्यथा अन्यथावादिनेन भंगप्रसंगात् उक्तं च अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरु
त्तरः आहूतप्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृत इति आवेदनकाले एवार्थिवचनं
पालेखितं तत्पूर्वपक्षे लेखितव्यं नमनर्थकमित्यत आह समामासेत्यादि संवत्सरमासपक्षति
थिवारादि नार्थि प्रत्यर्थिनाम ब्राह्मणादिजात्यादि चिह्नितं यात्प्रदेशेन द्रव्यतत्संख्या
स्थानवेलाक्षमालिंगादीनि रहितं तेन यथोक्तं अर्थवद्धर्मसंपृक्तं परिपूर्णमनाकुलमसा
साध्यवद्वाचकपदेश्च कृतार्थाद्रुवविधि च प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमं संदि
ग्धेनिस्त्विलार्थं च देशकालाविरोधि च वर्षर्तुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् स्थाना
वसथसाध्याख्या जात्याकारवयोयुतं साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम्नव
त् परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरंकितं क्षमालिंगात्मपीडाच कथितादृत्तेदापकं
यदा वेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते इति भाषाभिति ज्ञापकत्वं भाषाउत्तर आवेदनस
मये कार्ये मानोल्लिखितं प्रत्यर्थिनोग्रतः समासमासादिविशिष्टं शिष्यतेदं तिविशेषः से

मि. ता.
द्वि.
७

त्यैवैविध्यमाउष्टत्वात्. ऋणादानादिपदसंकेतेपत्रामासतीति चेन्न दर्पितमदीयाद्रूप
काद्यनेनगृह्यतागर्हीतास्त्ववर्णंवास्यहस्तेनोनिर्दिष्टं मदीयंतेज्ञमपमपहरती चेत्याद्दे
नोपन्नत्वमिथ्यैतन्पव किंत्वक्रियाभेदात्क्रमेणव्यवहारोनफगपदेष्टेतावत्. यथा
हकात्सापन: वङ्भवतिजेपत्कार्येव्यवहारेभ निरिस्त्रितेकामेतद्यपेमर्हेद्रोयाद्राजात
त्ववुभत्सपेति तस्मादनेकपदसंकीर्णं: एवंपत्नोफगपत्रसिध्यतीति तस्यार्थ: अ
र्थिग्रहणान्नृपपित्रादीनांफगपत्रग्रहणेतेषामेकार्थत्वात्. निफन्नस्यापिनियोगे
नैवतदेकार्थत्वात्तेपात्. ग्रंथिनासेनिपुक्तोवाभ्यर्थिग्रहितोपिवा यो यस्यार्थो वि
वदेतेनतेयाजेयपराजयौविति स्मरणात्. निफतेजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव
पतञ्चमस्मैमाफलकेवापांडुलेखेनलिखिता भावायोड्वारेणशोधितेपश्चात्पत्रेनिवे
शयेत्. एवंपत्नेस्वभावोक्तेश्रद्धिताकोभिलेषयेत्. पांडुलेखेनफलकेततः पत्रेविशो
धितमिति कात्यायनस्मरणात्. शोधनेवयाबहुन्नरदर्शनेकर्तव्यनात्:परमनवस्था ७
प्रसंगात्. प्रतएवनारदेनोक्तं शोधयेत्पूर्ववादंतुयावन्नोत्तरदर्शनं अवष्टब्धस्यो

पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्त्तने चेति समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे यावदुपयुज्य
ते तत्र तावल्लेखनीयमिति तात्पर्यार्थः । एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्ष
वद्भासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक्पक्षाभासा उक्ताः ।
अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः । अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम् । असाध्यं वा विरुद्धं वा
पक्षाभासं विवर्जयेदिति । अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । नि
ष्प्रयोजनं यथायं देवदत्तो मद्गृहसंनिधौ सुस्वरमधीत इत्यादि । असाध्यं यथाहं देव
दत्तेन सभ्रूभङ्गमुपहसित इत्यादि । एतत्साधनासंभवादसाध्यं । अल्पकालत्वान्न सा
क्षिसंभवो न लिखितं नाप्यत्र दिव्यमिति । विरुद्धं यथाहं मूकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रा
ष्ट्रादिविरुद्धं वा । राज्ञा विवर्जितो यश्च यश्च पौरविरोधकृत् । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्र
कृतीनां तथैव च । अन्ये वा ये पुरग्राममहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्य
वहाराः प्रकीर्त्तिताः इति । यत्त्वनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति तत्र पदेन
कसंकीर्ण इत्युच्यते तेन तदा न दोषः । मदीयमनेन हिरण्यवासोरूपकादि चापहृतमि

मि.ता. ऽहं धारयामीत्युक्ते सत्यं धारयामीति यथाह साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृ
द्वि. तेति मिथ्या नैतन्नाहं धारयामीति तथा च कात्यायनः अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कु
८ र्यादपह्नवं मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः इति तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधं ‒ मि
थ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विध
१ मिति प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा यथाह नारदः
अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमि
ति प्राङ्न्यायोत्तरं तु यथाभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थेऽनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहा या
रमार्गेण पराजित इति उक्तं च कात्यायनेन आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते इति एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहि
तानामुत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टीक्रियते तत्र संदिग्धमप्र
कृतादत्यल्पमतिभूरि च पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् पक्षाध्यस्तपदम ८
व्याप्तं निगूढार्थं तथाकुलं व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये इति तत्र संदिग्ध

न्तरेण निःस्वभावत्वेऽभवेदिति एवं पक्षधर्मत्वं प्रदर्श्य विपक्षे तदेव दर्शयति सम्यक्सत्ता
रागलोभादिस्वरूपं देशेन सम्यक् तद्देशपरिज्ञानेन: इति ज्ञात एवं केव्यवहारः प्रवर्तते
योगाजेति पर्वप्रतिपादितेन प्रकारेण एवं प्रतीतिः कर्तव्यमित्यत आह अतात्पर्येणान्तरेले
त्वेऽप्येवं वाचकसंनिधौ अतो भाषायाग्रन्थापेन गत्यर्थेनासौ अतात्पर्येणान्तरेण
वेपत्ताउ यन्तरत्र भवतीत्युन्तरेलेख्येलेखनो येऽप्येवं वाचकस्यार्थेन: संनिधौ समीप
उन्तरेच पक्षपूर्वांशस्य निराकरणेन तड्याने यथाह पक्षस्य व्यापके सारमसदिग्धम
नाकुलमनुष्यव्यात्व्योगम्यासितेन उन्तरेत हिदो विडरेति पक्षस्य व्यापके निराकरण
ममर्थ सारन्यापन्नापादनेपते असदिग्धमसदेहरहिते अनाकुलं एवं परा विरुद्ध अ
व्याव्यागम्यमप्रसिद्ध पदप्रयोगेण इत्यिर्थेवमोक्ति समासमसाध्याहारा अभिधानेन वा
अन्यदेशभाषाभिधानेन वा पदव्याख्येपार्थेन भवति तत्सउन्तरे तत्रेतर्विधमपर्तितयते
मिथ्याप्रत्यवस्कन्देन हृदेन्यायपक्षेति यथाह कात्यायन: मन्त्रे मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्क
न्देनेतथा एवं न्यायविधिश्चैव मुत्तरस्याचतुर्विधमिति तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतमे

मि॰ त॰
टि॰
५

यथा सुवर्णेनानेन मयैव गृहीतेन वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्दे
त्ता न मूलं गृहीतमिति उत्तरमित्येकवचनेनैकदेशोत्तरमाणेसेकरानेरूलः यथा
हेकान्यायनः यद्येकदेशे यतस्तस्यमेकदेशे चकारणं मिथ्या चैवैकदेशे चसंकरात
दनुत्तरमिति अनुत्तरत्वे च कारणं नैनैवोक्तः नचैकस्मिन्विवादे नुक्रियाद्वयं द्वादि
नोर्द्वयोः न चार्थसिद्धेरुभयोर्नैवैकत्र क्रियाद्वयमिति मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरो ऽर्थि
प्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रियाप्राप्तेर्मिथ्याक्रियाद्वैवादे कारणोत्तरवादिनीतिस्मरण
त तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमि
त्यभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं शतं दत्तं चेति कारणप्राङ्न्याय
संकरे प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं प्राङ्न्यायकारणे कोऽत्र प्रत्यर्थी निर्देशे क्रियामिति
यथा सुवर्णशतं गृहीतं शतं दत्तं रूपकशते व्यवहारमार्गेण पराजितश्चेति प्राङ्न्या
ये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायप्रदर्शनं भवति भाव्यभिन्नत्वं कारणेनान्नरेसाक्षिलेख्यादिसंभा ५
वयितव्यमिति विरोधः एवमुत्तरत्रयसंकरेपि द्रष्टव्यं यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वहा

सुवर्णशतमनेन गृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं चेति शुक्ता द्व्यथ
या सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति यद्वा तस्य सुवर्णशताभियोगे पंचधार
यामीति यतिस्करि सुवर्णशताभियोगे द्विषतं धारयामीति यद्वैकदेशव्यापिहिरण्य
वस्त्राद्यभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति व्यस्तपदे ऋणदानाभियोगे पदान्तरेण
नरपयासुवर्णशताभियोगेऽनेनाहं ताडित इति एवं व्यापिदेशस्थानादिविशेषणं।
व्यापि यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिशि तत्र मनेनापहृतमिति पूर्वपदे लिखित
तेत्र ग्रपहृतमिति निगूढार्थं सुवर्णशताभियोगे किमहमेव ग्रसेव तत्र द्धं निनाश
द्विवाकः समयो वार्थो वा ग्रन्यस्मै धारयतीति निगूढार्थं व्याकुलं पूर्वापरविरुद्धं यथा
सुवर्णशताभियोगे सत्यं गृहीतं न धारयामीति व्याख्यागम्यदेशस्त्रिष्टविभक्तिसमा
समाध्याहाराभिधानेन व्याख्यागम्यं ग्रन्यदेशाभिधानेन वा यथा सुवर्णशतविष
ये पि ऋणाभियोगे गृहीतं शतं वचनात्सुवर्णानापि तं न जानामीति ग्रत्र गृहीतश
तस्यापितं वचनात् सुवर्णनाशतं गृहीतमिति न जानामीति ग्रसारं नाप्यविरुद्धं स्

मि· दी·
द्वि
१०

10

यथाग्रहणमेव व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः पश्चात्तु स्वविषयो व्यवहारः एवं मिथ्याज्ञानग्रा
पस्य केवलकारणज्ञानग्राह्यस्य कस्य रोपोजनीयं तथा तस्मिन्नेवाभियोगे सत्यस्य स्वरूपेणैव रूप
कल्पनं तव ग्रहीतं स्यात् स्ववस्तुगतानां ग्रहीतानि ग्रहीतानि अर्थान्तराणीति वा वस्तु
विषयेऽर्थे वं पराजितः इति चान्तरे समं इति यत्नेऽस्मिन् विषयेऽपि तत्र क्रियाभावात् मिथ्या
नरक्रियामात्रे व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरेषाः क्रमेत्
प्रत्यवायितत्वे यथा स्वांगग्राहिक पाकस्थितिरिति इयं गौर्मदीया मम कस्मिन् काले न
ष्टा मया ग्रहे दृष्टेति अन्यस्तु मिथ्योत्तरेत्तनः दर्शितं न कालान्तरं वैमेवास्मद्गृहे स्थिताम म
म गृहे जाता चेति वदति इदं तावत्ता निराकरणसमर्थं ता न्ना तु तत्तरेनोपि मिथ्यो व
कारणोपन्यासात् नापि कारणं प्रत्येकस्याभ्युपगमाभावात् तस्मात् स कारणं मि
थ्योत्तरमिदं अत्र च प्रतिवादिनः क्रियाकारणे प्रतिवादिनीति वचनात् ननु मिथ्या १०
क्रियापूर्ववादिनः इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न भवति सत्यं न स्यात्तु मिथ्यामिथ्या
विषयत्वात् कारणे प्रतिवादिनो रोपत्तदापि कस्मात् तु कारणं विषयं भवतीत्येनत् स

णि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिजाने रूपकशतेन तु न गृहीतं वस्त्र
विषये पूर्वन्यायेन पराजित इति एवं चतुःप्रकाराणि एतेषां चोत्तराणां यौगपद्येन न
स्यात् स्यांशस्यातेन तेनैव विनासिद्धेः ; क्रमेणोत्तरत्वमेव च क्रमस्यार्थिनः संभवतोऽप्रत्य
र्थिनश्चेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः संकरेण सप्रभूतार्थविषयत्वेन तत्क्रियोपादा
नेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविषयेणोत्तरेणोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः
यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरोत्तरस्य च संकरस्तत्रान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः सं
प्रतिपत्तौ क्रियाभावात् यथाहारीतेन मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे
सत्यं चापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्ते आह यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्या
त् क्रियाफलम् उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा संकीर्णं भवतीति विशेषः
रुक्ता विशेषापेक्षः क्रमो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथा अनेनेह सुवर्णं रूपकशतं व
स्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशतेन च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृ
हीतानि प्रतिज्ञातानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियोपादा

सि॰ त॰
टि॰
२१

सूत्रेऽपंचेन्निवेशितेसाध्यसिद्धेःसाधनायत्तत्वात्साधननिर्देशकःउपादित्सयेतित
स्याह नेनार्थोल्लेखेपेत्सद्यःप्रतिज्ञानार्थसाधने ननउक्तरीतेनस्मर्थोसाध्यवास्य
घएवानेनतरमेवलेखेपेन प्रतिज्ञानःसाध्यसाधवथंस्युरितिप्रतिज्ञानार्थस्यस्यसा
धनेसाध्यतेनेतिसाधनप्रमाणं स्युप्रसधोल्लेखेपेदितिवदेनात्तरामेधानेकालवि
11 लेवनसध्यगोकृतमितिगम्यते नेत्थानत्तरप्रविवेचापेक्ष्यते स्वर्थीप्रतिज्ञानार्थसाध
नेलेखेपेदितिवदेनापस्यसाध्यमस्तिप्रतिज्ञानार्थसाधनेलेखेपेति स्यक्तमतस्य
प्राङ्गापमेवसाध्यत्वानप्रत्यर्थी वार्थीज्ञानरितिसस्यावसाधनेलेखेपेत् कारणे
त्रेप्येकारणमेवसाध्यत्वाकारणवाघेवार्थीतिसएवलेखेपत् मिथ्यानरेतु
या पूर्ववाघेवार्थीतिसएवसाधननिर्देशात् नेर्थीलेखेपेदितिवदनार्थीवलेखेपे
न्नास्यरस्युक्तेमतएवमेप्रतिपन्नुत्तरेसाध्याभावेनभाषान्तरवादिनाऽदेयोरप्यर्थिना २१
भावात्साधननिर्देशएवनास्तीतितावनेवव्यवहारः पारेसमाप्यतइतिगम्यतेए
तदेवहारीतेनस्पष्टमुक्तं प्राङ्न्यायकारणोक्तावप्रत्यर्थीनिर्देशात् किंयोमिथ्योक्तौ

र्वस्यापि कारणान्तरस्य मिथ्यासहचरेण रूपताबुद्धकारणान्तरस्याभावात् असि-
द्धकारणान्तरस्याभावात् असिद्धकारणान्तरे इति ज्ञानार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनै-
कदेशस्य मिथ्यात्वे यथा सत्यरूपकथने गृहीते नैव धारणायामिति दत्तत्वादिति शङ्क-
नोदाहरणेन इति ज्ञानार्थैकदेशस्याप्यभ्युपगमेनानात्मीति विशेषः एतद्व्यवहारेणै-
न स्पष्टमुक्तं मिथ्याकारणयोर्वा विध्यारोपे कारणमन्तरमिति यत्र मिथ्याशङ्काय-
योः एतद्व्याप्तित्वे यथा रूपकथने धारणीत्वमभियोगे मिथ्यात्वं दृष्टिमन्त्रार्थे एवं मयेम-
यापराजित इति अत्रापि इति वादिन एवं क्रियाशङ्काप्यकारणकोत्तनत्वयोनि-
र्देशे क्रियामिति वचनाद्युद्धस्य शङ्कायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गात् संप्रति पत्ते-
र्यपसाध्यत्वे नो यदि स्पष्टपदस्यासिद्धनोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणे देवोत्तरत्वे
प्रदानं कारणशङ्कायसंकरं यथाशन्तमनेन गृहीतमित्यभिषिक्तः इति वदति स-
म्यग्गृहीते इति दत्ते चेति अस्मिन्नेवार्थे शङ्कापेनापराजित इति तत्र इति वादिनो
यथारुचीति नकञ्चिदादि इति वादिनोरेकन्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग इति निर्णयः एव

मि॰ व्य॰
द्वि॰
१२

12

निर्द्देशाद्भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोस्तीति द्विपात्त्वमेव
उत्तराभिधानानंतरं समस्तानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शल
क्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहारदेश
वेद्याभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितं इति व्यवहारमातृका एवं सर्वव्यव
हारोपयोगिनीं व्यवहारमातृकामभिधायाधुनाक्वचित् व्यवहारविशेषे कं
चिद्विशेषं दर्शयन्नाह अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् अभियुक्तं चना
न्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् अभियुज्यत इत्यभियोगोपराधस्तमभियोगमनि
स्तीर्य्यापरिहृत्य नैनमभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेदपराधेन न संयोजयेत् यद्य
पि प्रत्यवस्कंदने प्रत्यभियोगरूपत्वं तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात्तस्य प्रतिषे
धस्याविषयः अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः इदं च १२
त्वर्थिनमधिकृत्योक्तं प्रत्यर्थिनं प्रत्याह अभियुक्तं चनान्येनेति अन्येनाभियुक्तं
मनिस्तीर्णाभियोगमन्योर्थी नाभियोजयेत् किंच उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्धि

एवंवादीनुप्रतिपन्नान साम भवेदिति च व्यवहारः ततः किमित्यत आह तत्सिद्धौ सि
द्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाण लिखितसा
क्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ निर्दुष्टत्वे सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणं प्राप्नोति अतोऽस्मात्प्रका
रादन्यथा प्रकारान्तरे साधनासिद्धौ विपरीतं साध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणं प्रा
प्नोतीति गतेन संबन्धः एवं व्यवहारस्वरूपम एवं व्यवहारस्वरूपमभिधायायं स व्यवहरति चतु
ष्पात् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः व्यवहारस्वरूपः पश्चात् दिशोक्तो व्यवहारः सो
ऽयमित्थं चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेष्वृणादानादिषूपदर्शितो वर्णितः त
त्र प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यमिति भाषावादः प्रथमः श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तर
पादो द्वितीयः ततोऽर्थी लेखयेत्सद्य इति क्रियापादस्तृतीयः तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नो
तीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः यथोक्तं परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्र
मात्त्रिभिः आदित्रयं चतुरंशस्य चतुष्पादभिधीयत इति स च तितपञ्चनेरस्य साधना

वादी दंड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनं प्रमादपरिहारार्थं प
वायमाभियोगमनिस्तीर्यान्याक्षपदेशो न प्रकृतार्थसिध्यसिद्धिविषयः अत एव व
क्ष्यति छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप इति एतच्चार्थव्यवहारेषु द्रष्टव्यं मनु
क्ते न व्यवहारे प्रमादाद्यभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयत इति तु एव यथाह ना
रदः सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति परस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योप्यर्थां
न्न हीयत इति अस्यार्थः सर्वेष्वर्थविवादेषु न मनूक्तेषु वाक्छले प्रमादाद्यभिधाने
पि नावसीदति न पराजीयते न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः अत्रोदाहरणं परस्त्रीत्या
दि परस्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादाद्यभिधानेन दंड्योपि यथार्थं प्रकृतार्थान्न हीयत इति
एवं सर्वेष्वर्थवादेष्विति अर्थविवादग्रहणान्मनूक्तेन विवादेषु प्रमादाद्यभिधाने
न प्रकृतादर्थाद्धीयत इति गम्यते यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्या
वेदनसमयेऽभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेनाताडित इति वदन् केवलं दंड्यः परा १३
जीयते च अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह कुर्यान्न्यभि

प्रक्रान्तिविरुद्धस्वभाववचनेन नयेन प्रापयेत् एतदुक्तं भवति यद्वस्तु येन रूपेणावेद
नसमये निवेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकालेपि लेखनीयं नान्यथेति ननु प्रत्यर्थि
नो यतो लेख्ये पश्चाद्वेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विशुद्ध
त्तिनये दृष्टिउच्यते पश्चाद्वेदितमर्थिनेत्यनेनेन नावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तदे
व भाषासमयेपि लेखनीयमेकस्मिन्नपि नष्टेन विरुद्धान्तरमित्युक्तं पश्चाद्येनेन
रूपकशतं दृष्टाग्रहीतं इत्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ भाषासमये वस्त्र
शतं दृष्टाग्रहीतमिति न वक्तव्यं तथा सति पटान्तरगमनेपि वस्त्वन्तरगमनाद्धीन
वादी दंड्यः स्यादिति नोक्तं विशुद्धतिनये दृष्टमनेकवस्तुनेपि पटान्तरगमनेनिष
धाते पश्चाद्रूपकशतं दृष्टाग्रहीतापनयपक्षतोन्यावेदनकाले मिथ्यापभाषा
काले रूपकशतं बलाद्ग्रहीतं वा नितिवदतोन्तिनं वस्त्वन्तरगमननिषिद्धमिहतु
पटान्तरगमने निषिध्यते इति नयोनुरूप्यम् एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन पूर्ववाद
परित्यज्य योन्यमालंबते पुनः पदसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः इति हीन॥

मि॰ व्य॰
द्वि॰
२५
25

पि उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः ग्राहिता
ग्राहिषु यावत्कार्यं शतस्य षष्ठे निपातनः निर्णयस्य च कार्यं साधितेन धनदाने
देयं दाने च तस्मिन्नसमर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति न तत्कार्यं तद्भवतीति प्रतिभूः या
ह्यः समयेन समापतिना तस्मात्संभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्ग्रहणेषु रूपे यो निर्णयकार्या
स्तोभयस्य तस्याभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयं यथाह कात्यायनः अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति
कार्ययोग्यस्तु वादिनः सरक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनमिति अर्थिप्र
त्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं समयेन समापतिना प्रतिभूः ग्राह्य इत्युक्तं किं तन्निर्णय
कार्यं यस्मिन्प्रतिभूः ग्राह्य इत्यपेक्षित आह निह्नवे भाविताद्दद्याद्धनं राज्ञे च तत्स
मं मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य
प्रत्यर्थिना निह्नवे कृते तत्पश्चादर्थिना साक्ष्यादिभिर्भाविते योगी कारितः प्रत्यर्थी तद्दद्
याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्समम् अपलापदण्डमपि अथार्थी भावयितुं न शक्नो २५
ति तदासौ मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगादभिहिताद्धनाद्द्विगुणं दद्याद्राज्ञे सा

योगेच कलहेसाहसेषुच कलहेवाग्दंडपारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादि
निमित्तप्राणिव्यापादनादिषु अन्याभियोगसंभवे स्वाभियोगमनिस्तीर्य्याप्यभि
योक्तारं प्रत्यभियोजयेत् नन्वत्रापि पूर्वं प्रज्ञातमर्द्दनरूपत्वेनात्र न तरत्वात्प्रत्यभि
योगस्य प्रतिज्ञातनरत्वेन फलपर्य्यवहारासंभवः समानः सत्यं नात्र फलपर्य
व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः अपितु न्यूनदंडप्राप्त्यर्थं कण्टकनिवृत्तये वा
तथाहि प्रथमेनाहंताडितः पश्चाद्वेत्यभियोगे एवं मया हतमनेन ताडितः पश्चाद्वेति प्र
त्यभियोगे दंडः स्यात् यथाह नारदः एवं सांपरायिके सत्रिनिपतेत्स्यात्स दोषभाक्
पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति एतावता फलपदद्वयोस्ताडनादिप्र
वृत्तिस्तत्राधिकदंडनिवृत्तिः पारुष्ये साहसे वापि फलपत्स्य प्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न
लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति एवं मतिफलपत्रव्यवहारप्रवृत्त्यसंभवेपि क
लहादौ प्रत्यभियोगोर्थवान् ऋणादिषु निरर्थकः एव प्रत्यर्थिप्रत्यर्थिनोर्विशिष्य
क्ता समभ्यस्यसमापन्ने कालोच्यमाह उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्ण

मि-ल-
टि-
१५

येत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः साहसे विषशस्त्रादिनिमित्ते प्राणव्यापादनादिस्ते
ये चौर्ये पारुष्ये वाग्दंडपारुष्ये वस्त्रमाणलनं गोभिशापे गोग्रहाभिशापः पातकाभि
योगः अत्ययः प्राणाद्यतिपातः तस्मिन् द्वंद्वैकवद्भावादेकवचनं स्त्रियां कुल
स्त्रियो दास्याश्च कुलस्त्रियाश्चारित्रविवादे दास्याश्चेतनविवादे विवादयेदुत्तरं दापयेत्सद्य
एव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् अन्यत्र विवादेतरेषु कालः उत्तरदानकालः इच्छया
र्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतीनां स्मृतः उक्तः उत्तरलक्षणमाह देशाद्देशान्तरं याति सृ
क्किणी परिलेढि च ललाटं स्विद्यते वास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च परिशुष्यत्स्खलद्वा
क्यो विरुद्धं बहु भाषते वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि स्वभावाद्विकृतिं
गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः अभियोगेथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः मनोवाक्का
यकर्मभिः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारं याति गच्छत्यसावभियोगे
साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः तां विकृतिं विभज्य दर्शयति देशाद्देशान्तरं याति न क्वचिदव १५
तिष्ठते सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण च हयनीति कर्मणा विकृतिः अस्य

ऽज्ञापेशत्यवस्कंदनेवेदमेव योजनीयम् तत्रार्थे चापह्नववादी प्रत्यर्थिना भावितो रा
ज्ञे सद्धृतं साधितं धनसमं दंडं दद्यात् प्रत्यर्थी चाऽज्ञापकारणाभावविवेकेन शक्नो
ति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यादर्थिने च सद्धृतं धनं संप्रतिपन्नं
रेव दंडाभाव एव एतच्चर्णाभावदानविषयमेव यदा तेरेणु तत्र तत्र दंडाभिधानादस्यन
व्यवहारेष्वस्यासंभवाच्च न सर्वविषयत्वं राज्ञाधमर्णकोट्टाप्यर्थनस्याणदानविष
यत्वेपि तत्रैव विशेषवत्त्वात्: एतदेव सम्यग्व्यवहारविषयत्वेनापि योजनीयं कथ
मभियोगस्य निह्नवेऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भावितोऽभियुक्त
स्तदा तस्मै तत्तेन प्रतिपेदायमेव च ऋणाद्यवधारणेन दनदंडं दद्याद्राज्ञे स नवादः
यथाभियोक्ताभियोगं भावयितुं न शक्नोति तदा स मिथ्याभियोगीति प्रतिपद्योक्त
धनदंडं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते अत्रापि चाऽज्ञापेशत्यवस्कंदने च रुवं वदेव योज
नीयं तेनार्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदतोत्तरपादलेखने कालप्र
तीक्षणं दर्शितं तत्रापवादमाह साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियां विवादे

श्री

सि॰ तृ॰ द्वि॰ २६

तेपच्चाभिषेक्कोराज्ञावाहूतः सदस्मिन्नर्किं विहृदन्तिसोपिहीनोदंज्ञश्चस्तनइति
मेवध्यातेयभिषेकोगच्छमात्नेवाइष्टः सपरिकीर्त्तितइतिश्चस्तनतोहीनपरिस्तानमा
त्रमेवमात्मइदितिदेवयहणदृष्टोपिज्ञास्योपवर्णाग्रहोपनइतिग्रंथादहोनतदर्शो
नादत्रतन्मात्मदोतिहीनग्रहणं अथग्रपत्रदावपिफगपधर्मार्थेकारिणःश्रोत्रोभा
षावादिना नग्रथाकश्रुमत्तोनग्रहेणतत्रैलब्धाकेविकालमुपफअकाविशान्स
कइदेवादेशानरगतः अन्योपितदेवतेत्रेशतिग्रहेणलब्धाकेविकालमुपपुज्यदेशा
तरगतस्तत्ताद्वावपिफगपदागतयमदोषमित्स्तैत्रनदीपमितिपरस्यरंवेवदत्ताध
र्मार्थकारिणःश्रोत्रोत्रुत्रकस्यक्तिंपेमाकोतितयाह सातिहमभयतः सनसुसातिणः
पूर्ववादिनः एवंपक्षेघेरात्मस्तेनभवेत्सूत्तरवादिनः उभयतउभयोरपिवादिनोःसा
त्निष्ठसेमवत्ससातिणः पूर्ववादिनः पदाहवैस्मिन्कालेमयाप्रतिग्रहीतस्तपमुक्त
पूर्ववादीत्रिविधः श्रोतस्हीता उभयोक्तापवैनिवेदकस्यमन्नेचेति पोवदत्यसोपूर्ववा २६
दीनपुनर्यः एवंनिवेदपतिनसमसातिणः अष्टच्या पदावपरोवैप्येवदतिसत्यमनेन

यस्यललाटेस्विद्यतेस्वेदबिंदुश्चितेभवतिच सविवैवर्ण्यैविवर्णतेपांडुतंक्रमते
वापतिगच्छतीतिकायस्यविकृतिः परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत्स्वगद्गद
स्खलत्व्याख्यवाक्यंयस्यसतथोक्तः विरुद्धंसंबंधापरंविरुद्धंद्वंभाषतइतिवाचोवि
कृतिः परोक्तंवाचयतिवचनंदानेननप्रजल्पति चक्षुर्वाश्रतेवातेननप्रजल्पती
तिमनसोविकृतेर्लिंगंतथा ग्रीष्मेनिर्भजतिवक्रंपतीत्यपिकायस्यविकृतिः एतच्च
दोषसंभावनामात्रमुच्यते नदोषनिश्चयायस्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेक
स्यादुर्ज्ञानत्वात् अध्यक्षस्यात्रि प्रमाणमतिविवेकंप्रतिपद्यते तथापिनपराजयनि
मित्तंकार्यंभवतिनहिमोविष्यतोलिंगदर्शनेनमृतकार्यंकुर्वतेएवमस्यपराजयोभ
विष्यतीतिलिंगात्स्वगमेऽपिनपराजयोनिमित्तकार्यप्रसंगः किंच सोऽदिग्धार्थसतं
ज्ञायःसाध्येप्रत्युनिष्पन्नेतेन नचाहृत्वातवदोषोविद्धीनोदशाश्चसमस्तः सोऽदिग्धमर्थ
मदृष्टमर्थेनानंगीकृतमेवमुक्तःसतेन साधननिरपेक्षः साधर्म्यासंथादिनासहि
नोदोषाश्चभवंति पक्षस्यपक्षसंतपक्षेसाधनेनवासाधितेसाध्यमानोनिषेधनेनलाभ

मि. व.
द्वि.
२

17

ज्ञेऽर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेद्राजा यद्युभयोरेकः कोपि वेत्ता वयमयमह
मनेन पराजितो भवामि पणं च दास्यामीति प्रतिजानीते अन्यस्तु न किंचित्प्रतिजानी
ते तत्रापि व्यवहारः प्रवर्त्तते तस्मिंश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा सपणं दमप
णं दंडं दाप्यः अन्यस्तु पराजितो दंडं दाप्यो न पणं स्वपणं चेति विशेषोपादानात् य
त्रैवैकः शतं मन्यस्तु पंचाशतं प्रतिजानीते तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यः सप
णश्चेद्विवादः स्यादिति वचनात् पणरहितोपि विवादो दर्शितः किंच छलं निरस्य भू
तेन व्यवहारान्नयेन्नृपः भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः छलं प्रमादाभिहितं
निरस्य परित्यज्य भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन व्यवहारान्नयेन्नृपः यस्माद्भूतमपि
वस्तुतत्त्वमप्यनुपन्यस्तमनभिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहा
रेण सान्यादिभिस्तस्माद्भूतानुसरणं कर्त्तव्यं यस्यार्थिप्रत्यर्थिनोः सत्यमेव वदतस्त
था सभ्यैन सभापतिना पतितव्यमसामादिभिरुपायैः तथा सति साक्ष्यादिन
रपेक्षमेव निर्णयो भवति अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्त्तुं न यथा सर्वित्रसा २

पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च किं तु राजेदमेव दत्तं ममस्मादेवंरूपेण लब्धामहेदं मम अन्येन
वा प्रतिगृहेण लब्धामहेदं ममेति तत्र पूर्वं पक्षे साध्यतया पूर्वोऽस्ति तस्मिन् पूर्वपक्षे धर्मो
ऽस्ते भवेत् उत्तरवादिनः उत्तरकाले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः पृष्ट्वा
फ भवन्ति इदमेव व्याख्यानेऽभिहितं तत्र मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति प्राङ्न्यायप
कारणोक्तौ पूर्वपक्षे धर्मोऽस्ते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानेन फलमु
प्रस्यार्थस्य तत्त्वतो लोकवित्सयुः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनोक्तं तावत्तु न फलं प्रसंग
तः पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं तनारदेन मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि उ
प्राङ्न्यायप्रतिसिद्धौ तु जयपत्रक्रिया भवेदित्युक्तारण्पार्थिवदत्तोऽर्थेद्वयोः सत्त्वसाक्षि
उ पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेत्फलस्य साक्षिणः प्रतिवचनात् एतस्य च सर्वव्यवहारविलुप्त
णलाद्ये देन्यो प्रमाणः अपि च सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् दण्डं च स्वपणं चे
वधनिनयनमेवेच यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणेन पणलेन सह वर्त्तते प्रति
सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे हीने पराजिते पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं च पणं दा

मि. व.
द्वि
१८
19

सेभावनाप्रत्ययानुगृहीतात्तस्मादेवंविधाद्गोस्वरवचनानन्तं वेदापनीयं न्यायेनेत्येतेनि
र्णयः एवं च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारद
र्शिनो न दोषः तथा च गौतमः न्यायाधिगमे तर्कोभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथास्थानं गम
येदित्युक्तान्तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यौ विस्तृपसंहरति न चैकदेशविभावितानुपादेय
वचनः अत्यर्थीस्मितावदिहगम्यते एकदेशविभावितोन्येपेण सर्वं दाप्य इति वच
नात् यत्तु कात्यायनेनोक्तं अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्धनी साक्षिभिस्ताव
देवासौ लभते साधितं धनमिति तत्पुत्रादिदेयपित्रादिऋणविषयं तत्र हि बहूनर्था
नभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् निह्नववादी न भवतीत्येकदेशविभावितो
पि न क्वचिदसत्यवादीति निह्नुते लिखितेनैकस्मिन्नृणास्तित्वेन तत्र न प्रवर्त्तते निह्नवाभावा
दपि तत्तत्कांभावाच्च अनेकार्थाभियोगेपीति कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशे १८
षशास्त्रमस्यविषयं निह्नवोत्तरपरिहत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते न न ऋणादिषु विवादेषु स्मि
रप्रायेष्वनिश्चितं ऊने वाभ्यधिके वार्थे प्रोक्तं साध्यं नैव सिध्यतीति वदता कात्यायनेन ना

त्यादिभिर्निर्णयः कार्यं इत्यनुकल्पः प्रथमोक्ते ऽतच्छलानुसारित्वाद्विगते : समुदा
हृता ऽनेन तत्त्वार्थफलं तस्मात्तदाभिहितं छलमिति तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मु
ख्यः छलानुसारी तु अनुकल्पः साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिच्छलस्यानुसर
णं भवति कदाचित्तु भवतीति साक्ष्यादीनां व्यभिचारस्यापि सम्भवात् ऽतेन भूतमप्यनुप
न्यस्तं हीयते व्यवहारतः इत्यस्योदाहरणमाह निहुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः नैकमनेकं सुवर्णरजतवस्त्रादि लिखि
तमभियुक्तमर्थं न्यायप्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहुते अपजानीते तेन दार्थि नैकदेशे हिरण्ये
साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितो ऽर्थिना तेन सर्वं रजतादिकं अर्थ एव लिखितं दाप्यार्थिने
नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः एवं भाषाकाले ऽनिवेदितं पश्चादर्थिना एवं मयाऽपि
स्मृतं इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादेयो नृपेण एतदुक्तं भवति अनेकमेकदेशे
प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेष्वपि सत्यवादित्वसम्भवात् अर्थिनश्चै
कदेशे सत्यवादित्वनिश्चयादेकदेशान्तरेऽपि सत्यवादित्वसम्भवादेवं तत्कोपरनाम

मि·ता·
द्वि·
१५

लक्षणेन वृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते अतश्च शकुन्तोदाहरणे
विषयव्यवस्थैव फलोक्ता एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थापना विकल्पादि यथासंभवं यो
ज्यम् एवमेतत्प्रसङ्गेनापवादमाह अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः धर्म ७
शास्त्रानुसारेण त्वनेनैवार्थशास्त्रस्य निरस्तत्वाद्धर्मशास्त्रानुगतमेव रा
जनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितम् अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपोऽविरो
धे अर्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवदिति स्थितिर्मर्यादा यद्यपि समानकर्तृकतयार्थ
शास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि धर्मस्य प्राधान्या
दर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ द
र्शितं तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव न तु विषयव्यवस्थाना
पि विकल्पः किमत्रोदाहरणं न तावत् गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुत २५
म् आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छतीति तथा आततायिनमायान्तमपि वेदा

नेकार्थाभिधायोगेसाद्यादिभिरेकदेशेभावितेपिकेवलाभावितेसाध्यंसर्वमेवनसि
ध्यतीत्युक्तंतथासत्येकदेशेभावितेभावितेकदेशासिद्धिः कृतंतस्माउच्यतेलिंगिवन
सर्वार्थः साधनतयोपन्यस्तैः साध्यादिभिरेकदेशाभिधानेप्यधिकाभिधानेवक्तृत्व
मेवसाध्यंनसिध्यतीतिनसाध्यः तत्रापिनिर्दिष्टेनसिध्यतीतिवचनात्सर्वंवत्संशा
पयवेतिप्रमाणान्तरस्यावसरोस्येवकुलेनिरस्तानीतिनिपमान्नसाहसादेन्नसकलसा
ध्यसाधनतयोपदिष्टैः साध्यादिभिरेकदेशोपिसाधितेकृत्स्नसाध्यासिद्धिर्भवत्येवता
वतैवसाहसादेः सिद्धत्वात्कलापनवचनात्तुसाध्यार्थोपदिष्टैतेसाध्यादिभिः
सकलमेवतत्स्वासंगसाहसेचौर्यपन्त्यार्थापरिकीर्तितेमितेनतुनिह्नुतेलिखिते
नेकमितीयंस्मृतिस्तथानेकार्थाभिधायोगेपीतोयमपिस्पष्टीतरेवनत्वेनयोः स्मृ
त्योः परस्परविरोधोसतीतरेतरबाधनादप्रमाणकस्मान्नभवतिविषयव्यवस्था
किमाद्रूपतद्यतत्याहस्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः पत्रस्मृत्योः प
रस्परेतोविरोधस्तत्राविरोधपरिहारायविषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादादि

मि॰ त॰
द्वि॰
२०

20

नेदंवचनमर्थवत्त्वात्तथाहिंसामात्रप्रतिषेधस्यसामान्यशास्त्रेणैवसिद्धत्वात्तन्ना
ततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चनेत्येतदपिवाक्यंब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेवय
तोग्निदोगरदश्चैववशस्त्रपाणिर्धनापहः॥ क्षेत्रदारहरश्चैवषडेतेह्याततायिनस्तथा
उद्यतासिंविषाग्निंशापोद्यतकरंतथा आथर्वणेनहंतारंपिशुनंचापिराजनि
भार्यातिक्रमकारींचरंध्रान्वेषणतत्परं॥ एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायि
नः॥ इतिसामान्येनाततायिनांदर्शितानां॥ यतश्चाब्राह्मणादयआततायिनस्त्वात्मा
दिरक्षणार्थंहिंसानभिसंधिनानिवार्यमाणाः॥ प्रमादाद्यदिविपद्येरंस्तत्रलघुप्राय
श्चित्तंराजदंडाभावश्चेतिनिश्चयः॥ तस्मादन्यादृशोहरणंबलाद्वा नदृश्यते हिरण्य
भूमिलाभेभ्योमित्रलब्धिर्वरायतः॥ अतोयतेततत्प्राप्त्यावित्यर्थशास्त्रंधर्मशास्त्रा
नुसारेणक्रोधलोभविवर्जिते इतिधर्मशास्त्रंतयोः॥ क्वचिद्विषयविरोधोभवति २०
यथा चतुष्पाद्व्यवहारेप्रवर्तमानेएकस्यजयेवधार्यमाणेमित्रलाभोभवतिन
धर्मशास्त्रमनुसृतंभवति अन्यस्यजयेवधार्यमाणेधर्मशास्त्रमनुसृतंभवति मि

नगरणे जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदित्याद्यर्थशास्त्रे इयं विशुद्धिरुदि
ता प्रमाप्याकामतो द्विजं कामतो ब्राह्मणवधे निःकृतिर्न विधीयते इत्यादिधर्म
शास्त्रे तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति प्रोक्ते न परस्परैकविषयत्वासंभवेन विरो
धाभावाद्बलाबलचिंतावतरति तथाहि शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरु
ध्यत इत्युपक्रम्यात्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन्
धर्मेण न दुष्यतीत्यात्मरक्षणे दक्षिणादानोपकरणरक्षणे च रक्षणे फले च स्त्री
ब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकृच्छ्रेणाशक्यनिदेशभागिनस्तत्कालं तस्यार्थं वादोथ
मिदमुच्यते गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि गुर्वादीनाततायितावस्थायां नपानाततायिनो हि
न्यात् किमुतान्यानिति वाशब्दस्य च वर्णादीनां वेदान्तपारगमित्यत्रापि शब्दस्य च वर्ण
गुर्वादीनां वधानुमतीति नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति वर्णादिति
स्मृत वचनात् आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गाश्च
सर्वांश्चैव तपस्विनः इति मनुवचनात् तस्या चार्यादीनामाततायिनो हिंसाप्रतिषेधः

सि॰ त॰ दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं जातिदेशकालद्रव्याद्यपेतया प्रमाण
द्वि॰ मुच्यते मानुषाभाव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते दिव्यस्य
२२ स्वरूपप्रामाण्ये योगागमगम्यता नान्यत अतएव परस्परं विवादिनोः फणपद्मो
धिकारिणः प्राप्ते योरेको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते तत्र मानुष्येव ग्रा
27 ह्या तथा च कात्यायनः । यद्येको मानुषीं ब्रूयात् क्रियामन्यस्तु दैविकीं मानुषीं
तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रियां नृप इति यत्रापि प्रधानैकदेशसाधने मानुषे संभवति
तत्रापि न दैवमाश्रयणीयं यथाहैकः शतमन्यद्ध्याग्रहीतायेन शपथं तीम
भियोगमपह्नुवीत ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नास्य संख्यायामाह हि विशेषवादिता द्वैधेन माव
यामीत्येवमेकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यायां हि विशेषासिद्धेर्न दिव्यस्याव
काशः उक्तञ्च कात्यायनेन पक्षैकदेशव्याप्त्यापि क्रिया विद्येत मानुषी सा ग्राह्या २२
न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणामिति यत्तु गृह्य समाहसिकानां तु प्राप्ते दिव्यैः प
रीक्षणमिति तन्न दिव्ये मानुषासंभवविषयं न नियमार्थं यदपि नारदेनोक्तम् अरण्ये निर्जने

ऽलब्धिर्विपरीता न चार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् अत एव धर्मार्थसंनिपातेऽर्थ-
ग्राहिण एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितं मायस्त्वेनेनैतदेवेति द्वादशवा-
र्षिकं प्रायश्चित्तं परमुपपद्यते ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्युक्ते
किं तत्साधनमित्यपेक्षित आह प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणं तच्च
द्विविधं मानुषं दैविकं चेति तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिण-
श्चेति कीर्तितं महर्षिभिः तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति शासनमुक्तलक्ष-
णं चीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणं भुक्तिरुपभोगः साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रका-
राः ननु लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देऽन्तर्भावात्कथं प्रमा-
णपृथक्त्वेन कथं प्रामाण्यमुच्यते भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतं
क्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयति अनुपपद्यमाना नाकल्पयन्त्यनुमाने वार्थाप-
त्तौ वान्तर्भवतीति प्रमाणमेव पृथग्लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्याप्यभावे

मि॰ व॰ साधयति कश्चित्प्रतिदानेन नाधारणं तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्र
द्वि॰ तिदानं बलवदिति प्रतिदानवादी जयति तथा पूर्वं द्विकेनापि गृहीता कालान्तरे तेनैव
२२ केनाप्यङ्गीकृतवान् तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेऽपि विक्रयानन्तरग्रहणं बलवत् पश्चाद्भावि
त्वात्पूर्वस्य बाधेनानुत्पत्तेः उक्तं च पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीति अस्या
22 पवादमाह आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमेव कार्यं बल
वत् तद्यथा एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किं
मपि गृह्णाति तत्र पूर्वमेव बलवद्भवति नोत्तरम् एवं प्रतिग्रहे क्रये च ननु आहितस्य तदानीम
स्वत्वात्पुनराधानमेव न सम्भवति एवं दत्तस्य च क्रीतस्य च दानक्रयौ नोपपद्येते तस्मा
दिदं वचनमनर्थकम् उच्यते सत्यमेव तथापि यदि मोहात् कश्चिल्लोभाद्वा पुनराधानादिकं
करोति तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमित्यत्रैव भुक्तेः केचिद्विशेषणे
मेकायाः प्रामाण्यं दर्शयितुं कस्याश्चिद्भुक्तेः कार्यान्तरमाह पश्यतोऽब्रुवतो भूमे २२
र्हानिर्विंशतिवार्षिकी परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी परेण संबंधेनभु

नेराज्ञा वेतनं देयमिति साहसे न्यासापह्नवे नैव दिव्यासंभवति क्रियेति न तदपि मानुषासं
भव एव तस्मान्मानुषाभाव एव हि दिव्यं न तु निर्णये परत्वौत्सर्गिकमस्य चापवादो दृश्य
ते प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चे
ति तथा लेख्यादीनामपि क्वचिद्विषये बाध इष्यते यथा पूगश्रेणिगणादीनां या
स्थितिः परिकीर्तिता तस्याश्च साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः तथा द्वारमार्ग
क्रियाभोगजलवाहादिषु क्रियाभुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः तथा
दत्तादत्तेष्वभृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति विक्रयादानसंबंधे क्रीत्वा धनमनिच्छ
ति द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्य
कमिति उभयपक्षे प्रमाणसद्भावे प्रमाणगतबलाबलविवेके चासति पूर्वापरयोः का
र्ययोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ऋणादि
षु च समस्तेषु विवादेषूत्तरा क्रिया क्रियते कार्यं बलवति उत्तरकार्यसाधनेन तद्वादी वि
जयी भवति पूर्वकार्यसिद्धिवित तद्वादी पराजीयते तद्यथा कश्चिदृणग्रहणेनाधारणं।

मि. त. सोपभोगमस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते नचानागमेनोपभुक्ते इत्येतत्स्मार्तोपभोगविष
द्वि. यं यदप्युक्तं तत्र स्मर्तृभोगविषयमिति वक्तुं [illegible] अनागमेनोपभुक्तं इत्यस्य
२३ विशेषाभिधानात् नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा पशुस्त्रीपुरुषादीनामि
ति धर्मो व्यवस्थितः इति कात्यायनवचनाच्च समस्तभोगे च हानिकारणाभावेन
हानेरसंभवात् नचैतन्मन्तव्यं आधिप्रतिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्या
पवादेन भूविषये विंशतिवर्षोपभोगफलका धनविषये दशवर्षोपभोगफलकापा
उत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति यतस्तेषूत्तरैव क्रिया न तद्वतो नोपप
द्यते स्वयमेवमाधेयं देयं विक्रेयं च भवति नचाहितस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति
स्वत्वस्य दानेऽपि गृहे चेदेः स्मर्यते अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति उभौ
तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसमिति तथाध्यादीनां त्रयाणामपवादेन सा
क्षिकस्याधिसीमादीनामन्तरस्योक्तपवादो नोपपद्यते तस्माद्भूम्यादीनां हानि
रत्युपपन्नैव नापि व्यवहारहानिः यतः उपेक्षाऽज्ञानलक्षणस्य सोऽस्मिन्नेस्यानिष्ठते: का २३

भुज्यमानां भुवं धनं वा वादिनः पश्यतोऽब्रुवतो मदीयेयं त्वया न भोक्तव्येत्यप्रति
षेधतस्तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भ
वति धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः । नन्वेतदनुपपन्नं न ह्यप्रतिषेधात्स्व
त्वमपगच्छति अप्रतिषेधस्य दानविक्रयादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्र
योरप्रसिद्धत्वात् नापि विंशतिवर्षोपभोगात्स्वत्वं उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् प्र
माणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतुष्वपाठाच्च त
थाहि स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रिय
स्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यत्रैव स्वत्वकारकहेतुगणे गौतमेन पठितेनोपभो
गेन नचेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तं स
त्वस्य स्वत्वहेतुत्वेनाचलोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् एतच्च विभा
गप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते तेनेदं वचनं नियमार्थं यद्यपि च अनाग
मं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः इति तदनाग

मि॰ व्य॰ द्वि॰ २६

भुज्यते विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्ते तस्य त्रैदोषवर्जितमिति निर्दोषिणा आध्यादिष्वपि विं
शतेरूर्ध्वं पश्चाद्दोषोद्भावनेन निराकरणस्य समर्थनेनापवादो भवति यथाह कात्याय
नः अथ विंशतिवर्षाण्याधि भुक्तः स निश्चितः तेन लेख्येन तेनास्मिल्लेख्ये दोष
विवर्जितात् तथा सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रे विधीयते तस्य दोषाः प्रवक्तव्या या
वद्वर्षाणि विंशतिरिति एतेन धनस्य दशवार्षिको त्वनदपि त्रयं कं तस्मात्स्पष्टाक
माच्याथो वक्तव्यः उच्यते भूमेर्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नो
पि व्यवहारहानिः तथाहि निराक्रोशा विंशतिवर्षोपभोगात् ऊर्ध्वं पश्चादपि स्वामी स्वा
यत्तः क्षेत्रं लभते न त्वपि फलानुसरणं न लभते अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधनाद
स्माद्वचनात् परोक्षभोगेन विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभते एव पश्यत इति व
चनात् अन्यक्षभोगे च साक्रोशे अब्रुवत इति वचनात् प्रत्यक्षभोगे च साक्रोशे अब्रु
वत इति वचनात् विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणं तु नतत २६
इत्यत्र स्वाधिफलस्य स्वलाभत्वानिरस्तपपन्नैव वाटं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवाव

भुज्यमानां भुवं धनेनावावादिनः पश्यतोऽब्रुवतो महीं येयं स्वत्वस्य न भोक्तुर्वा तस्य प्रति
षेधतस्तस्या भूमेर्विंशतिवार्षिकी अप्रतिरवे विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भ
वति धनस्य तु हस्त्यश्वादेर्दशवार्षिकी हानिः न चैतदुपपन्नं न ह्यप्रतिषेधात्स्व
त्वमपगच्छति अप्रतिषेधस्य दानविक्रयादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्र
योरप्रसिद्धत्वात् नापि विंशतिवर्षोपभोगात्स्वत्वं उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् प्र
माणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात् रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतुषु पाठाच्च त
था हि स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रिय
स्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यत्रापि च स्वत्वकारकहेतुत्वेन गौतमेन पठितं न भो
गः न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तं स
तस्य स्वत्वहेतुत्वेनाचलोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् एतच्च विभा
गप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यति गौतमवचनं तु नियमार्थं यद्यपि च अनाग
मं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्पृथिवीपतिः इति विरोधेन तदनाग

मि॰ व॰
द्वि॰
२५

भुज्यते विंशद्वर्षाण्युपेक्षते तेन तस्य च दोषवर्जितमिति तत्र पित्रा आध्यादिष्वपि विं
शतेरूर्ध्वं पश्चदोषोऽवनानिराकरणस्य समत्वेनापवादासंभवात् यथाह कात्याय
नः अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः स्वनिश्चितः तेन लेख्येन तस्मिंल्लेख्ये दोष
विवर्जिता तथा सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रे विधीयते तस्य दोषाः प्रवक्ष्या
वद्वर्षाणि विंशतिरिति एतेन यत्र तस्य दशवार्षिको नेतरस्पिश्च फलं तस्माद्यस्याक
स्यान्योऽर्थो वक्तव्यः उच्यते अस्मिन्धनस्य च फलहानिरिह विवक्षिता न वस्तुहानिर्नो
पि व्यवहारहानिः तथाहि निराक्रोशविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं पश्यतोऽपि स्वामीत्या
पतः देश्च लभते तथापि फलानुसरणं न लभते प्रतिषेधलक्षणस्यापवाधनाद
स्माद्वचनात् परोपभोगेन विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभते एवं पश्यत इति व
चनात् अत्यल्पभोगे च साक्रोशो अब्रुवत इति वचनात् अत्यल्पभोगे च साक्रोशे अब्रु
वत इति वचनात् विंशतेः प्राक् अत्यल्पेनिराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् न तु त २५
इत्यत्र स्वापिफलस्य स्वलाभस्य हानिरत्र पपश्चैव वादं तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवाव

लेविपक्षे पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेता लिंगाभावकृता व्यवहारहानि
रुक्ता न त्ववस्त्वभावकृता तथा मनुनापि अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते भग्नं
तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हतीति व्यवहारतो भ्रंशोऽस्येति नानवस्तुतः । व्य
वहारभङ्गस्त्वेवं भोक्ता किल वदति अजडोऽयमपोगण्डो मम बालो यमस्य संनिधौ वि
शतिवर्षाणीति एवं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षिणः सन्ति यद्यस्य स्वत्वमन्यायेन
मया भुज्यते तदायं किमिति नावेदितं कालमुदास्त इति तत्राचार्येण निरुत्तरो भवति एवं
निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव वक्त्वेन निरस्यम्न्तेन व्यवहारात्त्रयेऽन्यत्प्रवृ
त्तिनियमात् अथ मते यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतो प्रतिषे
धतो व्यवहारहानिशङ्का भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं तूष्णीं न स्थातव्यमित्युपदिश्यत इति
तन्न तस्मात्तत्कालापभुक्तेर्हानिशङ्काकारणत्वाभावात् तूष्णीं न स्थातव्यमित्युक्ता
वद्धमात्राभिधित्सायां विंशतिग्रहणं विवक्षितं स्यात् अथो चाति विंशतिग्रहणमस्त्वदंप
त्रदोषाद्भावननिराकरणार्थं यथाह कात्यायनः । ज्ञातिसमसंनिधावेयो यस्यलेख्यन

मि.व.
द्वि.
२५

25

धिः आध्यादिषु पश्यतोऽब्रुवतोपि भूमेर्विंशतिवर्षं धनस्य दशवर्षभोगेपि व्यव
हारहानिर्न भवति उपभोगप्रत्यवस्थानाभावादुपेक्षाकारणस्य च तत्र संभ
वात् तथा हि आधेराधिकालं सोपधिक एव भोगोऽनुमतो यस्मिन्नुपभोगप्रत्यवस्थः। सीम्न
श्चिरस्थायितटाकारामादिचिह्नैः समाधेयत्वादुपेक्षोपपत्तेः। उपनिक्षेपयोर्निधातुर्भुक्तेः अनि
षिद्धत्वात् प्रतिषेधातिक्रमेणोपभोगे च क्रोधसंभवादुपेक्षोपपत्तेः। जडबालयोर्जडत्वा
द्बालत्वादुपेक्षोपपत्तेरेव राज्ञो बहुकार्यव्याकुलतया स्त्रीणामज्ञानात् पारतन्त्र्याच्च श्रो
त्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलतयोपेक्षोपपत्तेरेव तस्मादाध्या
दिषु सर्वत्र तदुपेक्षाकारणसंभवात् समग्रभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहा
निः। अथाध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनायाह आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्ध
नं दण्डं च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा यद्याध्यादीनां द्रव्याण्यन्यैस्तानि चिरका
लोपभोगबलेनापहर्ता तेन विवादास्पदीभूतं द्रव्यं स्वामिने दापयेदित्यनुवादः। दण्डं
च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः। यद्यपि गृहीत्राध्यादिषु तत्स २५

वस्माने यथा तदुत्पन्नस्योपभोगपनसादिहृतादीनां पञ्चानां तदुत्पन्नस्योपभोगान्नष्टे नष्ट
स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशः अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदंडेन तं
पापं दंडयेत्पृथिवीपतिरित्यनेन वचनेनानेन प्रभूतकालमागमरहितेन चौरस्वत्वमस्मिन्द्रव्या
दानेऽपि शोसहायेऽपि विंशतिवार्षिकोऽत्यन्तयोग्यते राजदंडः पुनरस्यैव विंशत्यूर्ध्वं सोपि
नानागमोपभोगात्स्वत्वाभावात् तदभावाच्च तस्मात् स्वाम्युपेक्षालक्षणस्यापराधात् स्वा
म्यवचनाद्विंशतिवर्षोर्ध्वं फलं न लभत इति सिद्धम् एतेन धनस्य दशवार्षिकोऽत्येन
दपि व्याख्यातं अस्यापवादमाह आधिः सीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना तथो
पनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनि
क्षेपाः जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्धनं जडबालधनं आधिसीमोपनिक्षेपश्च जडबा
लधनं च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानि तैर्विना उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या
प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यं यथाह नारदः स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भा
न्निक्षिपत्यविशंकितः निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति उपनिधानमुपनि

मि-व-
द्वि-
२६
28

ट्टीनि त्रियोऽन्यानि यथाह गौतमः कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनाङ्ककरणान्यवृ
त्ताविति नारदेनापि वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने तदंगच्छेद इत्युक्तो दंडउ
त्तमसाहसे यो विशेषेण सर्वेषामेव दंडविधिः स्मृतः इमक्रौकं वधादृते ब्राह्मणस्य न
वधं ब्राह्मणोऽर्हति शिरसो मुंडनं दंडः तस्मान्निर्वासनं पुरात् ललाटेवाभिशस्ताङ्कः
प्रयाणं गर्दभेन चेति अंकने च व्यवस्था दर्शिता गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्व
जः स्तेयेषु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति पतच्च निरोधो ब्राह्मणस्यास्या
पन्नवेनांके ब्राह्मणस्य पुरान्निर्वासनममेपव बालादिना च निरोधः कोंत्यः इति तस्या
र्थो न चतुष्पोत्करणं यतेनो ब्राह्मणं प्रजेत नशारीरो ब्राह्मणे दंड इत्यादि मनुगौ
तम वचन विरोधादित्यले प्रसंगेन स्वत्वाव्यभिचारत्वेन भोगस्य सत्वे प्रमाणत्वमुक्तं
भोगमात्रस्य तत्व्याभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह आगमोऽभ्यधि
को भोगरन्यसत्वे प्रमाणत्व कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह आगमोऽभ्यधिको २६
भोगाद्विनापूर्वक्रमागतात् स्वतहेतः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः संभोगादभ्यधिको।

मोदंडेन न संभवति तथापि मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथोत्तमादिना वधदण्डमा
णेन दंडेन दंड्यः अथ यत्र तत्समदंडेनापहर्तुर्दमनं न संभवति बहुधनत्वेन तदा शक्त्यपेक्षे
धनं दापयेत् यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावद्दापयेत् दंडो दमनादित्याहस्तेना
दान्तं दमयेदिति दंडग्रहणस्य दमनार्थत्वात् यस्मात्तत्त्वममपि दंड्यानां विशेषोपि याव
तापीडा तावद्दाप्यः यथाह मनुः किमपि धनेनालस्याधिक्ये दंडेनादमनीयः तथा
च मनुः धिग्दंडं प्रथमं कृत्वा वाग्दंडं तदनंतरं तृतीयं धनदंडं तु वधदंडमतः परमिति व
धदंडोपि शारीरो ब्राह्मणव्यतिरिक्तानामेव धार्यते यथाह मनुः दशस्थानानि
दंडस्य मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् उपस्थमुद
रं जिह्वा हस्तौ पादौ च पंचमं चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च यथा ते च यन्निमि
त्तोपराधस्तत्रोपसंहारो निग्रहः कार्य इति स्मृत्वा कर्म वा कारयितव्यो बंधनागारे वा
प्रवेशयितव्यः यथोक्तं कात्यायनेन धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् अ
शक्तो बंधनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते इति ब्राह्मणस्य तु नहि धनाभावे कर्मवियोग

मि.त.
द्वि.
२२
27

गणप्रयोगो काले योग्यानुपलब्ध्याऽऽगमाभावनिश्चयसंभवादागमज्ञानमपे
क्षत एवं संततो भोगः प्रमाणं अस्मार्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनि
श्चयासंभवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणं एतदेव स्पष्टीकृतं कात्या
यनेन स्मार्ते काले क्रिया भोगैः सागमा भुक्तिरिष्यते अस्मार्तेऽनागमाभावात् क्रमा
त्रिपुरुषागते ति स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यन्तः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः अनुगमा
भावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति अतश्च वर्षशताधि
को भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यक्षागमाभावे वाऽनिश्चितेऽप्यव्यभिचारादाक्षिप्तागम
मः स्वं गमयति अस्मार्तेऽपि काले यत्रानागमः स्मर्यते परंपरया सत्यानभोगः प्रमाणं
अत एव अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिरि
त्यत्र न चानागमं तु यो भुंक्ते इत्येकवचननिर्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यविशद्धप्रयो २२
गात् प्रथमस्य पुरुषस्यानागमे चिरकालोपभोगोपदेशविधानमिति मंतव्यं द्विती
येवात्तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगाद्भवेत् दिष्यते यादौ तत्कार

वलीयात्त्वात्त्वबाधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् यथाहनारदः आगमेन विशुद्धेन
भोगो याति प्रमाणतां अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति न च भोगमा
त्रेणावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनापि भोगसंभवात् अत एव भोगे केवलेनाय
मुक्तो नैयैष्यागमेष्वाचित् भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तत्र तस्करः इति स्मर्यते अत
स्सागमो दीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयु
क्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति तथा च स्मर्यते सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोप
रवोज्झितः प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोपि पञ्चधेति क्वचिदागमनिरपेक्षस्यापि
भोगस्य प्रामाण्यमित्याह विनापूर्वक्रमागतादिति पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्र
मः पूर्वक्रमस्तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विनाप्यागमो भोग्यक इति संबन्धः सपून्नराग
मादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षोऽतिसन्ना
निरपेक्षः स तात्रतेनैवावगम्यत इति बोध्यव्यम् विनापूर्वक्रमागतादित्यनेनास्मा
त्कालग्रहणार्थं आगमोऽभ्यधिको भोगादिति च स्मार्तं कालविषयमन्तत्रस्म म

20

गम्या स्वत्वे आगम एवाप्रमाणं अथ प्रमाणं तेनैवागमो नावगतः कथं तर्हि स्थितो भोगः
प्रमाणं उच्यते प्रमाणेनैवैतेनावगतागमसहित एव निरंतरो भोगः कालांतरे स्वत्वे गम
यति अवगतो ह्यागमो भोगरहितो न कालांतरे स्वत्वे गमयत्यतमूले मध्ये दानविक्रयादि
नास्वत्वा यागमसंभवादिति सर्वमनवद्यं आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्ते आगम
स्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह आगमेपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो
यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सामर्थ्यं तेनैवास्ति अयमभिसं
धिः स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानं परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति तदा सं
पद्यते नान्यथा स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्चेति तत्र मानसो ममे
दमिति संकल्परूपः वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्याहारोल्लेखः सविकल्पकः अन्यतः
कायिकः उपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते दद्यात्कृ
ष्णाजिने पुच्छे गाः पुच्छे करिणं करे केशरे तुरगं वा शुश्रूषया दासीं शिरसि दासमिति आ
श्वलायनेनाप्याह अत्र मन्त्रे येन प्राणमभिमृशेत् प्राणकान्यां चेति तत्र हिरण्यवस्त्रादाव २८

एतद्दानेनमध्येन किंतु सागमे विनाशदर्शनात् तस्मात्सर्वज्ञनिरागमोपभोगेयनाग
मेतत्येषामेकेदूरतत्वेनदूषयन्त्यपरद्यायेनापियदुक्तं पिज्ञाएवं तेरेखुभिः नतत्क्षुकामया
हृतेकमात्रिशरूपागतमिति पित्रामहएवंतेरेखुभिरितियोज्यं तत्रापिक्रमात्रिशरू
पागतमित्यस्मात्तेकालोपलक्षणम् त्रिशरूपविवक्षायामेकवर्षाभ्यंतरेपित्रिशरूपत्र
यातिक्रमसंभवाद्द्वितीयेवर्षेनिरागमस्योपभोगस्यप्रामाण्यप्रसंगस्तथामतस्मात्तेन
कालेयाभ्यसेसःसागमाभुक्तिरित्यतद्दृतिस्मृतिविरोधः अन्यायेनापियद्भुक्तमित्य
तत्रान्यायेनापिभुक्तमपहर्तुंनशक्यं किंतु नरन्यायायानिश्चयद्दतिव्याख्येयमपिश
ब्दश्रवणात् यत्त्रोक्तं यद्विनागममत्यंतेभुक्तंएवैस्त्रिभिर्भवेत् नतच्छक्यमपाहर्तुंक्रमा
त्रिशरूपागतमिति तत्राप्यत्यंतमागमेविनेत्यनेनमुपलभ्यमानमागमेविनेतिव्या
ख्येयं नतुनरागमस्वरूपंविनेति आगमस्वरूपाभावेभोगशतेनापिनस्वत्वंभवतीत्यु
क्तेःक्रमात्त्रिशरूपागतमित्युक्तार्थं नतुस्मरणयोग्येकालेभोगस्यागमसापेक्षत्वमस्मा
माण्यंनतुपपद्येत् तथाहि यद्यागमस्यप्रमाण्यंतेरणवगतस्तदातेनेवस्वत्वावगमात्प्रमा

मि॰ ता॰
दि॰
२५

ष्पतीत्याशंक्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थामाह ।२। व्यवस्थां दर्शयितुमाह ॥ आ
गमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ येन
पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतागमः केनचिदभियुक्तस्त
मागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत्प्रापयेदनेन चास्य पुरुषस्यागममनुद्धर
तो दण्ड इत्युक्तं भवति । न तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत् किं त्वविच्छिन्नप्रतिरवस
मक्षं भोगं अनेन चागममनुद्धरता द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमनुद्धरतो दण्ड इति
प्रतिपादितम् । न तत्सुतस्तत्सुतो तृतीयो नागमेनापि विशिष्टभोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतं भोगमा
त्रेणानेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डो नागमानुद्धरणे नाविशिष्टभोगा
नुद्धरणे चेत्यभिहितं । न तत्सुतो द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी तत्रापि द्वितीयेऽपेक्षया तृ
तीये गरीयसीति विवेक्तव्यं । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव दण्डे तु विशेष इति
तात्पर्यार्थः । उक्तं च । आगमस्तु कृतो येन सोऽदण्ड्यस्तमनुद्धरन् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग २५
हानिस्तयोरपीति ॥ अस्मार्त्तकालीनभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विना॥

दकदानानंतरमेवोपादानादिसंभवात् त्रिविधोपि स्वीकारः संपद्यते स्वीकारायेपु
नः फलोपभोगः व्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासंभवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भाव
नत्वम् अन्यथा दानक्रियादेः संपूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीका
रविकलस्यागमोऽबलो भवति तत्सहितादागमात् पत्रद्वयोः पूर्वापरकलापरिज्ञा
ने पूर्वापरकालपरिज्ञानेन विगुणोपि पूर्वकालागम एव बलीयानिति अथवालिखि
तेस्मादितरेण भुक्तिः प्रमाणमित्युक्ते पत्रयोः समबलापेक्षकस्य स्वाबल्यमित्यत्रेदमु
च्यते आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् आगमोपि बलं नैव भुक्तिः स्तोका
पि यत्र नो इति अयमर्थः आद्यपुरुषमादिमभोवित आगमो भोगादभ्यधिको बलवा
न् मध्यमेन भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोप्यागमो बलवानिति एतदेवना
रदेन स्पष्टीकृतम् आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा कारणं भुक्तिरेवैका स
न्तता या चिरन्तनीति पश्यतोऽब्रुवतः स्यत्र विंशतिवर्षोपभोगाद् ध्वंसमेधनस्यापि दशव
र्षभोगाद् ध्वंसः फलानुसरणं न भवतीत्युक्ते तत्रापि फलानुसरणं बहुजानुसरणमपि न भवे।

मि·व·
द्वि·
३०

30

हावकानां तांत्रिककुविंदचर्मकारादीनां च कुलानि ज्ञातिसंबंधिबंधूनां समूहाः
एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं पठितं तत्तद्गुरु बलवदिति वेदितव्यं नृ
णां व्यवहर्तॄणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शने कार्ये एतदुक्तं भवति नृपाधिकृतेन निर्णी
ते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कृतदृष्टिबुद्ध्या भवति तथापि न पूगादिषु
न व्यवहारो भवत्येव पूगादिभिर्निर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनं तथा श्रेणीनिर्णीते कुल
गमनं न भवति कुलनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनं पूगनिर्णी
ते नृपाधिकृतगमनं भवतीति नारदेन पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगम
नं भवतीत्युक्तं कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः प्रतिष्ठा व्यवहाराणां
गुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति तत्र च नृपगमने सोत्तरसभ्यो नृपः राज्ञा पूर्वैः सभ्यैः सह सपणं
व्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कृतदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दंड्यः यथासौ जयति
तदाधिकृताः सभ्याः दंड्याः एवं बलैर्व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्तते प्रबला ३०
दृष्टैर्न निवर्तत इत्युक्तमिदानीं प्रबलदृष्टोपि व्यवहारः क्वचिन्निवर्तत इत्याह बला

पूर्वक्रमादित्यत्रतस्यापवादमाह योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् नतत्र
कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता यदा पुनराहर्त्रादिरभियुक्तः कृतव्यवहारनि
र्णयप्रवेशनः परलोकं गतो भवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत् य
स्मात्तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणं पूर्वा
भियोगेन भोगस्यापवादत्वात् नारदेनाप्युक्तं तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यव
हारिणः पुत्रेणासोऽर्थः संसाध्यो न तं भोगान्निवर्तयेदिति अनिर्णीतव्यवहारे व्यव
हर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति स्थिते निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थिते च व्यवहर्तरि व्यव
हारः क्वचिन्निवर्तयेत्क्वचित्प्रवर्तत इति व्यवस्थासिद्ध्यर्थं व्यवहारदर्शिनां बलाबलमाह
नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणां नृ
पेण राज्ञाधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ताः राज्ञा सभासदः कार्याः इत्यादिनोक्ताः
पूगाः समूहाः भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासिनां यथा ग्रामनगरादयः
श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः यथा हे

मि॰ त॰
व्य॰
३१
32

स्योक्तत्वात्तथाहि शिष्यशिरोवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यांतनुभ्यामन्येनतुघ्नन्गा
ज्ञाप्राप्तस्य इति गौतमस्मरणात् नोत्तमांगेकथंचनेतिमनुस्मरणाच्चपृष्टिग्रह: कोपेव
प्रावृत्तस्यहतादेरनेनात्रमौगेनाऽयतितद्दासस्येतिरूपेणनमार्गेणधर्षित:शिष्याय
हिराजेनिवेदयेतितद्दासवत्स्वव्यवहारपदे तथाम्रपौत्रपितामहोपात्तेस्मादिवच
नात्पितामहोपात्तेस्मात्दापितापुत्रयो:स्वामेसमानेपिपौत्रोपिताविक्रयादिना
पितामहोपात्तेस्मात्दिनाशयतितद्दापुत्रपदेधर्मोधिकारिणाप्रविशतितद्दापि
तापुत्रयोरपिभवत्येवव्यवहार:तथाद्दुर्भिक्षेधर्मकार्येवव्याधौसद्वत्तिरोधकेगृ
हीतेस्त्रीधनेभर्त्तानाकामेदातुमर्हतीतिस्मरणात् दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेणयदिस्त्री
धनेभर्त्राव्ययीकृतस्यविद्यमानधनेनापियाच्यमानेनानदद्यातितद्दादण्ड्योरपौष्यनपव
व्यवहार:तथाभर्तृदासस्यस्वामिनासहव्यवहारंवदतितगर्भदासस्यापिगर्भदासा ३१
दीनाधिकृतस्यपुत्रैर्षास्वामिनेकस्मिन्मोचयेस्वाप्राणेशयात् दासत्वान्मुक्तिमाच्चेतपु
त्रभागेलभतचेतिनारदेनोक्तत्वात्तदमोचनेपुत्रभागादानेवास्वामिनासहव्यवहार:

पाधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा बले
न बलात्कारेण उपधिनाम भयेन निर्वृत्तान् स्त्रिष्वन्नान् व्यवहारान्निवर्तयेत् तथा स्त्रीभिः
नक्तं रात्राव स्त्रीभिरपि रन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे बहिर्ग्रामादेः शत्रुभिश्च कृतान् व्यव
हारान्निवर्तयेदिति शेषः अपि च मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः असं
बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति मत्तो मदनोपद्रव्येण उन्मत्तः उन्मादेन पंचविधेन
वातपित्तश्लेष्मसंनिपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः आर्त्तो व्याधिना व्यसनमिष्टवियोगा
निष्टप्राप्तिजनितदुःखं तद्वान् व्यसनी बालो व्यवहारायोग्यः भीतोः गतिस्पः प्रादि
ग्रहणस्वरूपाद्यादिविरुद्धः पुरग्रामविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः अनादेयो भव
ह्लादो धर्मविद्विष्टः दाहतरंतिस्मरणात् एते प्रयोजितः कृतो व्यवहारो न सिध्यति
ग्रामफलका सर्वैर्यि कृतोपि व्यवहारो न सिध्यतीति यत्तु स्मरणं गुरोः शिष्यपितुः पुत्रे
दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः विरोधेन मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यतीति तदपि गुरु
शिष्यादीनामात्यन्तिकव्यवहारप्रतिषेधपरं न भवति तेषामपि कदाचिद्व्यवहार

मि॰ दी॰ यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिंगैर्भावयति यदि न भावयति तदा तत्समं दंड्यः । अस
द्वि॰ त्यवादित्वात् अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तस्य राजगृहीतिरनेनोक्ता । अत्र च
३२ कालावधिं वक्ति । शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं । अर्वाक् संवत्सरा
त्स्वामी हरेत परतो नृप इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयपर्यंतमवधित्वेन निर्दिष्टं । प्रनष्टस्वामि
32 कं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् । अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेदिति । तत्र
वर्षत्रयपर्यंतमवश्यं रक्षणीयं तत्र यदि संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव
दद्यात् । यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा कंचिद्भागं रक्षणस्य गृहीत्वा शे
षं स्वामिने दद्यात् । यथाह । आददीतार्थ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं
वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति । तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात् द्वितीये द्वादशं भागं तृ
तीये दशमं चतुर्थादिषु षड्भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजा राजभागस्य चतु ३२
र्थांशमधिगंत्रे प्रदातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थांशमधिगंत्रे द
त्वाऽवशेषं राजा गृह्णीयात् । यथाह गौतमः । प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा र

केनवार्यते तस्माद्दृष्टादृष्टयोः श्रेयस्करो न भवति एवमादिभिर्व्यवहार इति प्रथमेपि
ष्याद्वेषो निवारणीयो राज्ञा सम्यक्त्वेनेति गुरोः शिष्यस्येत्यादेः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः अ
त्यन्तनिर्बन्धेन शिष्यादीनां युक्तो नानुवर्त्तनीयो व्यवहारः यद्यपि एकस्य बहुभिः
सार्द्धं स्त्रीणां श्रेष्ठजनस्य च शुनादेयोम्बवहारादौ धर्मबाह्ये कृते दाहे नेति नारदवचने तथै
कस्यापि गणाद्व्यवहारो ग्रस्तसर्वविद्वलप्रयोजनपि तथा एकस्य नाः बहूनां चेत्यादिस्मर
णादेककार्यैर्बहुभिः सार्द्धं व्यवहारः स्यात् एवमिति भिन्नार्थैर्बहुभिरेकस्य दृश्यन्ते व्यवहा
रो न भवतीति द्रष्टव्यं स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातन्त्र्यात् व्यवहारो भ
वत्येवेति तदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिपुत्रजीवत्सु न स्वातन्त्र्यादेना देयो व्यवहार इति बा
त्वोयं श्रेष्ठजनस्य वेत्यत्तदपि श्रेष्ठजनस्य स्वामिपारतन्त्र्यात् स्वार्थे व्यवहारोपि स्वामिपात्र
त्तयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयं परगावत्त्वं व्यवहारमुक्त्वेदानीं परावर्त्तनं स्वामा
ह पुनर्णादिगते देयं न स्याद्धनिने धनं विभाव्य न देवालिङ्गैस्तत्समं बद्धमर्हतीति श्वनष्टे हि
रण्यादिकं मौल्लिकं स्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञा समर्पितं यत्र द्राक्तादाधनिने दा वा

मि॰ त॰
द्वि॰
३३

33

दत्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् यथाह वसिष्ठः । अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा
तद्धरेदधिगंत्रे षष्ठमंशं प्रदद्यादिति गौतमोपि निध्यधिगमो राजधनं न ब्राह्मणस्या-
भिरूपस्य अब्राह्मणोप्याख्याता षष्ठमंशं लभेतेत्येक इति अनिवेदित इति क्रन्देवि
निक्षाय्य निवेदितस्त्यासौ विज्ञातश्च राज्ञे सम्यङ्निवेदितो विज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा
राज्ञे निवेदितवान विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दंडश्च शक्त्यपेक्षया अथ निधे-
र्दपि स्वामी आगत्य रूपसंख्यादिभिः स्वतं भावयति तदा तस्मै राज्ञा निधिं दत्त्वा षष्ठं द्वा-
दशभागं स्वयमाहरेत् यथाह मनुः । ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । त-
स्माददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति अस्य विकल्पस्य वर्षकालाद्यपेक्षया वेदित-
व्यः । चोरहृतं प्रत्याह देयं चोरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु अददद्धि समाप्नोति कि-
ल्बिषं यस्य तस्य तत् चोरैर्हृतं द्रव्यं चोरेभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने य-
स्य तद्द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यं हि यस्मात् अददत् अप्रयच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य कि-
ल्बिषं प्राप्नोति तस्य चोरस्य च यथाह मनुः । दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चोरैर्हृतं धनं राजा ३३

त्वमस्य द्रव्यमधिगन्तुस्तन्त्वर्थो राज्ञः पोषमिति ग्रहं स्वेत्तस्य रक्षितमित्येकवचनमविवक्षितं
राज्ञा आक्षेपे निधाय येदिति स्वरणात् हृतेन परतोन्त्यपदस्येन दापिहासिमिन्पनागते
अर्वाक् हृव्ययीकरणमगुज्ञानपरंद्यागगतेन स्वामिनि व्ययीभूते तपित्रपेराजा
स्वामिनमवत्वार्यं ततस्तमेव दद्यात् पतच्च हिरण्यादिविषयं गवादिविषये वा दे विषये
त्पाति पण्णनैकशफे दद्यादित्यादिना रूप्यशुल्कमूल्यादिपतितस्य हवर्णादेने
ह्र स्वाम्यधिगमे विधिमुक्त्वाऽधुनास्वामौ विरनिखातस्य हवर्णादेर्निधिशब्दवाच्य
स्याधिगमे विधिमाह राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योर्द्धं द्विजः पुनः विद्वानशेष
मादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् अनिवेदितवि
ज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे
निवेशयेत् ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभेत
तदा सर्वमेव गृह्णीयात् यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः इतरेण तु राजविद्ब्रा
ह्मणव्यतिरिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणेन वा यदि ना निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमादायेतरत्

मि· व·
द्वि·
३५

34

र्वकत्वादितरेषां अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबंधके । वर्णक्रमाच्छतं द्वि
त्रिःचतुःपंचकमन्यथा । मासि मासि प्रतिमासं सबंधके विश्वासार्थं यदाधीयते आधि
रिति यावत् तेन बंधकेन सह वर्तत इति सबंधकः प्रयोगस्तस्मिन् सबंधके प्रयोगे प्रयुक्त
स्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या भवति । अन्यथा बंधकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुष्पंचकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणे धमर्णे द्विकं श
तं क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुष्कं शूद्रे पंचकं मासि मासीत्येवं द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पंच
वा द्वित्रिचतुष्पंचा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुष्पंचकं शतं तदस्मिन्
वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इति कन् इयं च वृद्धिर्मासि मासि गच्छतीति कालि
का एवमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गच्छमाणा कायिका भवति
तथा च नारदेन कायिका कालिका चैव कारिता च तथापरा चक्रवृद्धिश्च शास्त्र ।
स्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तु चतुर्विधा । कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका ३५
प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता वृद्धिः सा कारिता नाम यैर्णिकेन स्व

तदुपभुंजानः चौरस्याप्नोति किल्विषमस्तेयमिति यदि चौरहृतादादायस्वयमपभुंक्ते
पत्तदा चौरस्य किल्विषमाप्नोति तदा चौरहृतमुपेतं तेन दाजानपदस्य किल्विषम्
घ चौरहृतादहरणप्रयतमानोपिनृपाणां पालहन्तृं तदातावद्वने स्वकोशाद्दद्यात्
यथाह गौतमः चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशाद्वा दद्यादिति कृत्स्नेहे
पापेनापि अत्याहर्त्तुमशक्ते स्वधने चौरहृते नृपादि स्वकोशान्निहिदेयस्यादशक्तेनम्
होतितेनेति साधारणासाधारणानृपो व्यवहारमात्रकामभिधायाधुनाधुना दर्शनान्
व्यवहारपदानामाधुमरणदानपदं दर्शयति आशंतिभागोहहिः स्याद्विस्या
दिनामोचाघ्राणाधिलडन्यपेश्वविद्धाद्विगुणेधनस्त्येवमतेन तत्त्वागदानेमत्राव
धेर्ईहश मरणदेयमौहृणमदेयं य्रोननाथिकारेणदेयपत्रास्मि न्नमयेदेयं ग्रनेनप्र
कारेणदेयमित्यधर्मर्णेपंचविधं ऊनमर्णेदानविधिरादानविधिश्चेति द्विविध
मिति एतच्चनारदेनस्पष्टीकृतं ऋणंदेयमदेयंचयेनयत्रयथा च यत् दानग्रह
णधर्माश्चऋणादानमितिस्मृतमिति तत्रप्रथममृणमर्णेस्यादानविधिमाहतत्र

मि. न.
द्वि.
३५

35

कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुया
दिति यः पुनः स्वदेशस्थित एव याचितो याचितेनकं न ददातीति तं याचनकालादा
रभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा यथाह स्वदेशेपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् तं त
तोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेदिति अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः
पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविव
क्षिताः अविवक्षिता अनाकारिता इति अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह संत
तिस्तु पशुस्त्रीणां पशूनां स्त्रीणां च संततिरेव वृद्धिः पशूनां स्त्रीणां च पोषणासमर्थ
स्य तेन उपहिसंततिकामस्य प्रयोगः संभवति ग्रहणं च क्षीरपरिचर्यार्थिनः अधु
नाप्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्यैकस्य द्रव्यस्य किय
ती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह रसस्याष्टगुणा परा वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रि
द्विगुणा परा रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतेन
पादवृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्धते तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां

येकृता[illegible]द्धेरपि पुनर्वृद्धिप्रसक्तवृद्धिरुदाहृतेति गृहीतस्य विशेषेण वृद्धिः प्रकारांत
रमाह कांतारगास्तु दृष्टाके समुद्राविशेके प्राते कांतारमरण्यं तत्र गच्छंतीति
कांतारगाः येहि धनाधने गृहीतत्वाधिकलाभार्थमतिगाहने प्राणधनविनाशा
कांक्षाने प्रविशंति तेन दृष्टाके प्राते दृष्टः येच समुद्रगास्ते विशाके प्राते मासिमासी
त्य नउने भवति कांतारगेभ्यो दृष्टाके प्राते सामुद्रेभ्यस्तु विशाके प्राते उत्तमर्णीयाद
ष्टात् स्तोकेन दातुं अपि शक्नुवंतीति इदानीं कारितवृद्धिमाह दृष्टे वा स्वकृ
ताहि सर्वस्वी स्वजातिषु सर्वे वान्यस्य एकं दृष्टेः प्रमाणं ग्रंथे बंधके वास्व
कृतान्यभ्युपगतानि हि सर्वांस्वजातिषु दृष्टः केचित्कृतापि वृद्धिर्भवति यथा हस्ता
र्षः न वृद्धिः प्रीति दत्तानां स्यात् दत्ता कारिताके चित् अनाकारितमप्युर्द्धं वत्सरा
द्वृद्धि वर्द्धते इति यत्तु याचितके गृहीतानां देशांतरं स्वयं गतः तं प्रति कात्यायने नो
क्तं यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमवाप्नु
यादिति यस्तु याचितकमादाय याचितो यः न दत्ता देशांतरे याति तेन व वतेन वोकं।

पत्तापहरणोत्तरकालं संक्रमणादिना प्रयोगांतरकरणे द्वैगुण्यमस्येति सकृदाहितेन पाठे
शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाधमर्णो दाकुंता द्वैगुण्यपनेतीति व्याख्ये
य तथा गौतमेनाप्युक्तं चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्यैत्येकवचननिर्दे
शात्प्रयोगांतरकरणे द्वैगुण्यपातिक्रमोभिप्रेतः चिरस्थानमिति निर्देशाच्छनैः शनैर्वृ
द्धिग्रहणे द्वैगुण्यपातिक्रमो दर्शितः॥ प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् साध्यमा
नो नृपं गच्छेत् दंड्यो दाप्यश्च तद्धनं॥ प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन धनं सान्त्वादिभिर्भा
वितं वा साधयन्प्रत्याहरन्धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्वाच्यो निवारणीयो
न भवति धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः॥ धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन वा
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पंचमेन बलेन चेति धर्मेण प्रीतिपूर्वकेन सत्यवचनेन व्यवहारेण
साक्षिलेख्याद्युपन्यासेन छलेनोत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेनाचरितेनान्न
भोजनेन पंचमेनोपायेन बलेन निगडबंधनादिना उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपा
यैरात्मसात्कुर्यादिति प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन् प्रतिपन्नं साधयन्राजानि

यथासंख्यं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा वा वृद्धिः परा वसिष्ठेन तु रसस्याष्टगुणपर्यन्तं द्विगु
णं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतम
ष्टगुणमिति मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनां च पंचगुणत्वमुक्तं धान्ये शदेल
वे वाह्ये नातिक्रामति पंचतामिति सदलवादेत्र फलं पुष्पमूलफलादि मेषोर्णा चम
रीकेशादि वाह्ये बलीवर्दतुरगादिः धान्यशदलवे वाह्यविषया वृद्धिः पंचगुणं नाति
क्रामतीति तत्राधमर्णो यावता वेशान्तरगमनादिकालवशेन स्वयं वस्त्राद्युपव्याप्त
न्न सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे चेति तत्र पुरुषान्तरे सक्रमणेन पुनः प्रयोगान्तरकरणेन त
स्मिन्नेव वा पुरुषैरेकमेकाभ्याशयोगान्तरकरणे ऋणस्य वर्णादिके द्वैगुण्यातिक्रम्य एवं
से वर्द्धते सकृत्प्रयोगेपि शतं दिने शतं मासे शतं वत्सरे वा पूर्वस्याहरणेप्यधमर्णेन देयस्य द्वैगु
ण्यासंभवात् पूर्वाहृतवृद्ध्यापि ह्येव द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव यथाह मनुः कुसीदवृ
द्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृतेति सकृदाहृतेत्यपि पाठोऽस्ति उपचयार्थं श्लोके द्वय
कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि सकृदाहृता सकृत्

मि॰ व्य॰
द्वि॰
३७

धिताद्दशकं शतम् पंचकं च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः। अधमर्णिको राज्ञा प्र-
तिपन्नार्थात् साधितात् दशकं शतं दाप्यः। प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशममंशं राजा
धमर्णिकाद्दंडरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तमर्णिकश्च प्राप्तार्थः पंचकं शतं दंडरू-
पेण दाप्यः। साधितस्यार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राजा गृह्णीयादित्यर्थः।
अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दंडविभागो दर्शितः। निह्नवे भावितो दद्यादित्यादिना सधनम-
धमर्णिकं प्रत्युत्तमर्णस्य धनदानोपायमाह हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं
कर्म कारयेत् ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयं। ब्राह्मणं द्विजातिरुत्तम-
र्णो हीनजातिं क्षत्रियादिं द्विजातिपरिक्षीणं निर्धनमृणार्थमृणनिर्यातनार्थं कर्म स्वजात्य-
न नुरूपं कारयेत्। कुटुंबाविरोधेन ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः शनैः शनैर्यथोदयं
दाप्यः ऋणं दाप्यः। अत्र हीनजाति ग्रहणं समजातेरप्युपलक्षणम्। अतश्च समानजाती- ३७
मपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयो जातेरुपलक्षणम्। अतश्च
क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यादेः शनैर्दाप्यो यथोदयं एतदेव मनुना स्पष्टीकृतं कर्मणा

वारणीय इति दर्शयति एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन पीडयेत्तु यो धनी कश्चिहृणि
कं न्यायवादिनं तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दममिति यस्तु धर्मादिभिरुपायैः
स्वप्नमर्थं साध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत राजानमभिगम्य साध्यतमर्थमभियुंक्ते स
दंड्यो भवति शक्त्यनुसारेण ऋणिनैतद्धनं दाप्यश्च राज्ञा दापने च प्रकारा दर्शिताः रा
जा तत्स्वामिने विश्वासेनैव प्रदापयेत् देशाचारेण वान्यास्तूपायान्संपीड्य दापयेत्
रिक्थिने सह दत्वापि छलेनैव प्रदापयेदिति साध्यमानो नृपं गच्छेदित्येतत्स्पष्टयत्याचा
चारव्यपेतेनेत्यस्य प्रत्युदाहरणं वाहृवं वक्तुं तन्मार्गेण व्यपगतमानेष्वेको धमर्णिकः
केन क्रमेण दाप्यो दाप्योदाहृतमपेक्षितत्वादाह गृहीतानुक्रमादाप्या धनिनामधमर्णिकैः द
त्वा तु ब्राह्मणस्यैव नृपतेस्तदनन्तरं समानजातीयेषु धनिषु येनैव क्रमेण धनं गृहीतं तेनै
व क्रमेण धमर्णिको दाप्यो राज्ञा भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण यत्तापुनर्यरुत्त
मर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साधयितुमशक्नुवन् राज्ञा साधितार्थो
भवति तदा स धमर्णात्स्वदेशमूनमवर्णस्य च प्रतिदानमाह राज्ञाधमर्णिको दाप्यः सा

रैर्देयमित्युक्तमेव पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति वचनात्तस्यपुरस्तादपवादमाह सुराकाम
द्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकं। वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकं॥ सुरापानेनयत्कृतं
मृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन निकृतं द्यूतेपराजयनिकृतं दण्डशुल्कयोरवशिष्टं वृथादानं तथैव
इह पुत्रो दद्यान्न पैतृकं वाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलमिति स्मरणात् एतदृणं पित्रा
कृतं पुत्रो नादि: शौण्डिकादिभ्यो न दद्यात् अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्स
र्वदानमिति न मंतव्यं दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्या
वहारिकमिति श्रोणान स्मरणात् गौतमेनाप्युक्तं मद्यशुल्कद्यूतदण्डाः न पुत्रानध्याभ
वेयुरिति न पुत्रस्योपरि भवंतीत्यर्थः। अनेनादेयमृणमुक्तं न पौत्र: स्त्रीकृतं तत्पौत्रस्याप
वादमाह गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषितां। ऋणं दद्यात्पतिस्तेषां यस्मा
द्वृत्तिस्तदाश्रया॥ गोपो गोपालः शौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्रा
णां रंजकः व्याधो मृगयुः एतेषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत्तत्पतिभिर्देयं यस्मात्तेषां वृत्तिर्जी
वनं तदाश्रया योषिदधीना यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्यैरपि योषिदधीन ३८

मि

पि समेक्रूयोद्गनिकेनाधमर्णेन कः समोपकृष्टजातिस्तु दद्यात्क्रियो स्वतन्त्रस्तैरिति उत्तम
र्णेन समेन निकृष्टेनोत्तमर्णेनाधमर्णेन व्यपदेशमात्मानमधमर्णे कर्मणाकृत्यो दैन्यर्थः
किंच दीयमानेन गृह्णाति प्रफलेनैव सकं धनं मध्यस्थस्थापितं यत्स्याद्वर्द्धते न ततः प
रं उपचयार्थं प्रफलं धनमधमर्णेन दीयमानेनोत्तमर्णेन वृद्धिलोभात् यदि न गृह्णाति तद्ध
मर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात् न ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्द्धते अतः स्थापितम
पि याच्यमानो न ददाति ततः प्रभृत्येव वर्द्धत एव इदानीं देयमृणं यस्य येन च देयं तदाह ग्र
विभक्तैः ऋणं तु वार्थे यदृणं तत्कृतं भवेत् दद्युस्तद्धस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा कुटुंबिनि आविभ
क्तैर्वं कुभिः ऋणं कुटुंबार्थे एकैकेन वा यदृणं कृतं तन्नदृणं कुटुंबी दद्यात् तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्रि
क्थिनः सर्वे दद्युः येन देयमित्यत्र प्रसङ्गादाह च गृणमाह न योषित्पति पुत्राभ्यां न पुत्रेणकृतं
पिता दद्यादृते कुटुंबार्थात् न पतिः स्त्रीकृतं तथा पत्याकृतं ऋणं योषिद्भार्या नैव दद्यात् पु
त्रेणकृतं योषिन्माता न दद्यात् तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात् तथा भार्याकृतं पतिः कुटुंबा
र्थादृत इति सर्वशेषः ऋतस्तु कुटुंबार्थं यदेकेनापि कृतं तत्कुटुंबिना देयं तदभावे तद्दायहा

मि॰ल॰
द्वि॰
३९

39

नत्रितयमाह पितरिप्रोषितेप्रेतेव्यसनाभिप्लुतेपिवा पुत्रपौत्रैर्ऋणंदेयंनिह्नवेसाक्षि
भावितम् पित्रापरिदिष्टानव्यमृणमदत्त्वाप्रेतेदूरदेशंगतेनाविचिकित्स्येनोपव्याध्या
द्यभिप्लुतेवातद्दातव्यम् तदृणमवश्यमपनेयंपुत्रेणपौत्रेणवापितृधनाभावेपिपुत्रत्वे
नवातत्रक्रमोप्ययमेव पित्रभावेपुत्रः पुत्राभावेपौत्रइतिपुत्रेणपौत्रेणवानिह्नवेकृतेर्
थिनासाक्ष्यादिभिर्भावितमृणंदेयंपुत्रपौत्रैरित्यन्वयः अत्रपितरिप्रोषितेदृष्टेनावङ्क्र
म् कालविशेषस्तुनारदेनोक्तोद्रष्टव्यः नार्वाक्संवत्सराद्विंशात्पितरिप्रोषितेसुतः
ऋणंदद्यात्पितृव्येवाज्येष्ठेभ्रातर्यथापिवेतिप्रेतेपित्रप्राप्तव्यवहारकालेनदद्यात् प्रा
प्तव्यवहारकालस्तुदद्यात् सचकालस्तेनैवदर्शितः गर्भस्थैःसदृशोज्ञेयआष्टमाद्व
त्सराच्छिशुः बालआषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेतिशब्द्यते परतोव्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पित
रावृतइतिपद्येपिपितृमरणाद्द्वैवालोपिस्वतन्त्रोजातस्तथापिनर्णभाग्भवति अप्रा
प्तव्यवहारत्वात्स्वतन्त्रोपिहिनर्णभाक् स्वातन्त्र्यंहिस्मृतंज्येष्ठेज्यैष्ठ्यंगुणवयःकृतमिति ३९
तथाप्रासेधाह्वाननिषेधस्यदृष्टत्वेन अप्राप्तव्यवहारस्यदानादानोत्क्रान्तोविषमस्था

जीवनाशेऽपि योषित्कृतेन स्मरणेऽदय॥ ःइति गम्यते पतिकृतं भार्यां न दद्यादित्यस्यापि
वादमाह श्रुतिपथे स्त्रियादेयं पत्या वा सह पत्नीतेन स्वपकृते वापहरणेनान्यतस्त्री
दानमर्हतीति मुमुक्षुणापि भवत्स्वतन्त्रापत्यानियुक्तेण दानेपत्न् श्रुतिपथेनत्यन्तिकृत
स्मरणे देयं पञ्च पत्या सह भार्यं पाणौ कृतेन तदपि भर्तृभावे भार्यं याग्रवत्पादेयेन तत्र स्वय
मेवकृतस्मरणेन तदापि देयं न तत्र श्रुतिपथादिद्वयं स्त्रियादेयमिति नवकृत्वा समदेहाभावा
त् उच्यते भार्याद्वयत्रयदासस्त्र्यपण्यवाधनाः स्मृताः यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य त
द्धनमिति वचनात् निर्दिष्टे न तेन श्रुतिपथादिसिद्धदानाशंका पामि दम उच्यते श्रुतिपथ
स्त्रियादेयमित्यादि न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्दिष्टतत्त्वमभिधीयते पारतन्त्र्यमात्र
श्रुतिपादनपरत्वात् एतत्त्वविभागश्चकरणेम्यमीक्षेरष्यते नान्यतस्त्री दानमर्हतीति
तत्त्वं हि नवकृत्वा विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः उच्यते श्रुतिपथे स्त्रियादेयं पत्या वा स
ह पत्नीकृतमित्यनयोरपवादार्थमुच्यते अन्यस्त्रीराकामात्द्विवचनेनापन्ने श्रुतिपथेऽमपि
पत्यासहकृतमपि नदेयमिति पुनरपि यत्प्रदानं दानवाधनंच दानवापरञ्च कालेदानत्व

मि॰ ल॰ ते ऋणापाकरणे ऋणिनस्तुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शितास्तेषां च समवाये
द्वि॰ क्रमोपि दर्शितः इदानीं कर्त्रन्तरसमवाये च क्रममाह रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो यो
५० षिद्ग्राहस्तथैव च पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः अन्यदीये द्रव्यमन्य
स्यकेपादिव्यतिरेकेण पत्नी भवति तद्रिक्थविभागग्राहेण रिक्थं गृह्णातीति रि
40 क्थग्राहः स ऋणं दाप्यः एतदुक्तं भवति योयदीये द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स
तेन तदृणं दाप्यो नेतरो गतिरिति योषितं भार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैव ऋणं
दाप्यः यदीयां योषितं यो गृह्णाति स तत्कृतं तदृणं दाप्यः योषितो द्रव्यविभक्तत्वेन
रिक्थग्राहपदेनाग्रहणात् पृथङ्निर्देशः पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्य ऋणं दाप्यः अन्यमा
श्रितमन्याश्रितं मातापितृसंबंधि द्रव्यं यस्यासावनन्याश्रितद्रव्यः अनन्याश्रितद्रव्यः
अनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्य इति संबंधः एतेषां समवाये ५०
क्रमश्चायं क्रमेणैव रिक्थग्राह ऋणं दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र इति
नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितरीति

स्युन्नामेध्यानचैतानाह । येन्नप इति तस्मात्यतः पुत्रेण जातेन स्वार्थं सुतरूपत्ततः ऋ
णान्पितामोचनीयो यथा नरके तु जेदिति । पुत्रेण व्यवहारज्ञता याजनिनेनि पुत्रेणेति
वाक्येप्य आद्वेतवालस्याप्यधिकारः । ननु स्वामिव्यवहारयेदन्यत्र स्वधाभिनयना
दिति गौतमस्मरणात् । पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वां
शानुरूपेण देयः । अविभक्ताश्चेत्संभूय सगुण्याने नगुणप्रधानभावेन वर्त्तमाना नाप्र
धानस्य तेपवदद्यादिति गम्यते यथाह नारदः । अतऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः ।
अविभक्ता विभक्ता वा यस्तामुद्वहते धुरमिति । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्य
विशेषेणोक्तं तथापि पुत्रेण यथापिता सवृद्धिकं ददाति तथैव देयं पौत्रेण तु सममेवस्य
मेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगन्तव्यः । ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्
पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य तु इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषो
पादानात्स्वातिभावितमिच्छन्नमादिग्रहणप्रमाणेपलब्धं तत्समं प्रावद्गृहीतं तावदेव
देवदेयं न वृद्धिस्तत्सुतस्य प्रपौत्रस्य देयमगृहीतधनस्य पत्रेन्नात्तरश्लोके स्पष्टीकरिष्य

मि॰ ता॰
द्वि॰
४१

41

धास्तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता पुनर्भूः प्र
थमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते उत्पन्नसाह
सान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा असत्सु देवरेषु स्त्री बान्ध
वैर्या प्रदीयते सवर्णायासपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु
जीवति कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा कौमारं पतिमुत्सृज्य यात्वन्यं पुरुषं
श्रिता पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य
या उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च
या तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता अन्तिमा स्वैरिणी [illegible] नाथा प्रथमा च
पुनर्भवो ऋणं तयोः प्रतिभूते दद्याद्यस्तेऽपाकृत इति तथान्योपि योषिद्ग्राह ऋण
पाकरणेऽधिकारीति नैव दर्शितः या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् सो
ऽस्या दद्यादृणं भर्त्तुरुत्सृजेद्वा तथैव तां अप्रकृष्टेन धनेन सह वर्त्तते इति सप्रधाना बहुधनेति
यावत् तथा अधनमपुत्रमस्य मन्त्रमोपैति यः स्त्रियं ऋणं वोढुः सम्भजते सैव चास्य ध ४१

एकेसत्यन्यस्मादिन्द्रियग्रहणासंभवात् योषिद्ग्राहोपिनोपपद्यते नहित्रीपस्थसाधीनां
कांचित्तमन्त्रोपदिश्यत इति स्मरणात् तथाणि एकोदाप्य इत्यप्यफलं एकेपांचेन्द्रियेण
देयमित्युक्तत्वात् श्रानुत्पाश्रितत्वाद् इति विशेषणमप्यनर्थकं एकेमतित्वात्स्यान्या
श्रयणासंभवात् संभवेच रिन्द्रियग्राहीत्यनेनैव गतार्थत्वात् एकेहीनस्पर्शेन्द्रियत्वेन र
नैतद्दूपितनवक्तव्यं एकेस्यापिन्द्रियग्राहकत्वं णदोप्य इति स्थितमस्माकं एकेन्द्रियग्राही
स्तनादाप्य इति सिद्धमेवेति अथोच्यते एकेसत्यप्यन्येन्द्रियग्राही संभवति क्लीवांध
वधिरादीनां एकेन्द्रियेपिन्द्रियग्रहणाभावात् तथाच क्लीवादीनस्तक्रमभंगेव्यात्सहीनेर
शाकाइतिवदपि ति तथासवर्णे एकेप्यन्यायग्रहणाल्लेनभनेकेषां मीति गौतमवचनात्
श्रतस्थक्लीवादि एकेकासत्स्वन्यापग्रहेन च सवर्णे एकेस्मिन्निन्द्रियग्राहोपि स्यात् नस्तनादिः
योषिद्ग्राहो यद्यपि शसा विरोधेन न संभवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेधः स्वयंपतिकृतेन
यकरोणस्थिकारी भवेत्यवपश्चतस्सृणां सैविणीनामतिमागंहातिपस्थू नसंभवाति
स्त्रणाश्चमोयप्यानाः २८: पर१ वासित्रयः स्वन्याः सप्तषाकापथाक्रमं एतन्मं: ग्निवि

मि॰ त॰ द्वि॰ ५२

ंधनं स्त्रीहारि पुत्राणां मम वा पैतृकं धनेह रेक्णग्रहणभाक् स्त्रीधनिनां स्त्रीतद्धनं च
स्त्रीयैनते विद्यते पया सेना स्त्रीधनिनो न पा: स्त्रीधनिनो रमेता: पुत्रपत्रग्रहणभाक् ध
नपुत्रपोरमेता: स्त्रीहार्य्यधनभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्रग्रहणभाक् पुत्राभावे स्त्रीहारी
तिविशेषप्रतिनामपरिहारा: पूर्व्ववत् पुत्रहीनस्य रिक्थं नरः स्यात्स्यात्याख्या
पतेधनं स्त्रीहारि पुत्राग्रहणं कस्माद्दाप्यादिति वीतापाठतत्रमर्णस्य दाप्यात्तदभावे
42
तत्पुत्रादे: पुत्राभावे कस्माद्दाप्यादित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते पुत्रहीनस्य रिक्थं नर इ
ति पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी ग्रहणे योग्य: सपिण्डादिस्तस्य रिक्थं
नोदाप्य: तथा च नारदेन ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् निर्व्वपेत्तत्स
कुल्येषु तदभावेत्स्यबन्धुषु यदा तु न स्यु: कुल्या: स्युर्न च सम्बन्धि
बान्धवा: तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ग्रहणनावक्ष्यमाणविशेषग्रह ५२
णग्रहणं प्रतिषेधपरत्वं प्रसंगात्तत्सहाप्यप्रतिषेध इति स्यात्तस्मिन्नर्थे प्रयोपिता: पुत्रस्य
वैवाहे प्रतिभाव्यग्रहणं सात्यमविभक्ते तत्र स्मरते प्रतिभुवो भाव: प्रतिभाव्यम् स्मरेदि

ने स्मृतमिति पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थं अनन्याश्रितद्रव्या इति बहुपुत्रेषु रिक्थाभावेप्य
प्रागूढानां योग्यसंवर्णां प्रकारोधिकारो नायोग्यस्याधाद्येरित्येवमर्थं पुत्रहीनस्यारि
क्थिन इत्यत्रापि पुत्रपौत्रहीनस्य पौत्राद्यापदिरिकोगृहीते तद्गुणं दायानामन्यथे
त्येवमर्थं पुत्रपौत्रौ रिक्थग्रहणाभावेपि दायाद्यावित्युक्तम् तथाह नारदः क्रमादव्या
हते प्राप्तं पुत्रैः पत्रणं स्वकं ऋणम् दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तत इति सर्वे निरवद्यं
यद्वा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते पुत्रही
नस्य रिक्थिन इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते सैव वा स्य धनं स्मृतमिति स्मरणात्
योपस्याहरते दारान्तस्याहरते धनमिति च ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो ऋणं दाप्य पु
त्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धमुभयस्याभावेन केचिद्दाप्य इति नैव दोषः पु
तिमसुवर्णं निर्णीयाहिणः प्रथमः पुनर्भ्रंश्याहिणः स्वपुनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रोदा
प्यः पुत्राभावेतु निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राहो दाप्य इति एतदेवोक्तं नारदेन धनस्त्री
हारिपुत्राणामृणभाग्योधनं हरेत् पुत्रोसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरते

ध्योऽप्यपि कर्म्मसु सहाधिकार एव अतश्चाधानविध्यादौ निरपेक्षेषु कर्म्मसु दम्पत्योर्जायाप
त्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते तथाच एषां नाफलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सह
त्वेष्टू यतो दिवि ज्योतिरजस्रमारभेतामित्यादि येषु पुनरेषु कर्म्मसु सहाधिकारस्तेषां फ
लेषु सहत्वमिति बोद्धव्यं न च नः पत्नीनां भर्त्तुरनुज्ञया नुष्ठितानां फलेष्वपि न तु द्रव्यस्वा
मित्वेपि सहत्वमुक्तं द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्त्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिश
तीति स्पष्टत्वा — — त्वावयधके पत्न्या दर्शने स्थितो भवेत् विना पित्रा धनं तस्माद्दापयन् स्प
न्नहरणं स्तेनत्वं इति दर्शनयुग्रहणं शमायस्तत्पलनं विना पित्रापितरि प्रेते दूरदेशगते
वेति यस्मिन्ननेकशतिम्रसमवलक्वकथदानव्यामित्याह वहव: स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः
शतिमवाधन एकश्चायिष्ठितेष्वेषु धनिकस्य यथा कृतिः पृथैकस्मिन्प्रयोगे द्वौ वहु
वोवा शतिम्रवसलटर्गविभज्य स्वांशेन दद्युः एकदानशतिमुवापि शनेकं कत्वनदा ४३
नापरिग्रहीताः पत्वे दर्शने प्रत्ययं चेतेष्वेक ब्राह्मणाच्छितेषु शतिम्रषु सत्सु धनिकस्याप्त
मर्णस्य यथा कृतिविषयर्यकर्मे अनन्तरं धनिको विनाशयेपेतु यास्वार्थं पञ्चार्थं यत्ने सएव

ण्णं दंपत्योः पिता पुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात् प्राक् प्रतिभाव्यम् ऋणं साक्ष्य
न स्मृतं मन्वादिभिः अत्र तिष्ठेत् साधारणधनत्वात् प्रतिभाव्यसाक्षित्वयोः पृथ
द्रव्यसाध्यसाधनत्वात् ऋणस्य चावश्यं प्रतिदेयत्वात् एतच्च परस्परानुमतिव्यति
रेकेण परस्परानुमत्या न विभक्तानामपि प्रतिभाव्यादि भवत्येव विभागादूर्ध्वं तु
परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति ननु दंपत्योरविभागात् प्राक् प्रतिभाव्यादिप्र
तिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन निर्विशेषेणानर्थकत्वाद्विभागाभावस्याप्र
सक्तत्वेन दर्शितः जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति मन्त्रश्रौतस्मार्ताग्निसाध्यश्रुतक
र्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु च तथा हि जायापत्योर्न विभा
गो विद्यत इत्युक्तं किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवानापस्तम्बः पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं
कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति हि यस्मात्पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते जाया
पत्योरग्निसाध्योपात्तानामिति तस्मादाधाने सहाधिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्यश्रुतक
र्मसु सहाधिकार एव तथा कर्म स्मार्तं विवाहाग्नावित्यादिस्मरणाद्विवाहाग्निसा

मि॰ त॰ प्नोतीति नतुसमस्त वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेत्यनेनैव कालकलनाक्र
द्वि॰ मेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधानेऽदृष्टवचनमनर्थकं स्यात् पशुस्त्रीणान्तु कालमल
४४ क्रमपदेपि मूलतत्त्वभावे स्वरूपदानमेव यदाप्रतिभूरपि द्रव्यदानान्नेतरं किं यत्नापिका
लेन ग्रथममृणेन संपद्यते तदा सन्ततिरपि संभवत्येव यद्वाप्येवं सिद्धं सेनत्यामहपशुस्त्रि
योदास्यतीति नकिंचिद्देतत्तु ग्रथ प्रातिभाव्यप्रीतिकृतमत्र सूत्रोक्तेनभवदत्तं प्रीतिद
त्तमेवन वृप्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राक् वृद्धिरस्ति यथाह प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिद्वर्द्धते न
तयाचितं याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पंचकं शतमिति अतएवास्य प्रीतिदत्तस्यायाचित्र
स्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इ
ति नतु पणमत्र ग्रस्यार्थस्यास्याहवचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदेह
प्रतीतेस्तस्याः कालक्रममनपेक्ष्येव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति
सत्यमेतत् प्रतिभूदत्तस्य सर्वस्य द्वैगुण्यप्राप्त्यपवादमाह संततिः स्त्रीपशुष्वेवधान्यं त्रि ४४
गुणमेव च वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसस्याष्टगुणस्तथा हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालायावनीदृ॰

कृत्स्नं दद्यात्स्वांशतः। एकच्छायाश्रितेषु धनिकः स्वरुच्या ग्रहीता देशान्तरगते तत्स्वत्र संनिहितस्त
दा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः। मृते त्वेकस्मिंस्तत्सुतः पित्र्यंशं दाप्यः। यथाह कात्यायनः।
एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते। प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं तु मृते सम
इति। प्रातिभाव्यं दानविधिमुक्त्वा प्रतिभूर्दत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह। प्रतिभूर्दा
पितो यस्तु प्रकाशं धनिनो धनं। द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्। यद्द्रव्यं प्र
तिभूः स तत्त्वेन वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं ते राज्ञा धनिना दापितो न
पुनर्द्विगुणलाभेन स्वयमुपेत्य दत्तं। यथाह नारदः। यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोप
पीडितः। ऋणिकेन प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति। ऋणिकैः प्रथमर्णैस्तस्य प्रतिभु
वस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात्। अत्र कालविशेषस्त्वनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यं
वचनारम्भसामर्थ्यात्। एतच्च हिरण्यविषयं। न तु द्वैवचने द्वैगुण्यमात्रे प्रतिपादय
ति। तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते। यथाज्ञाने हि विधाने च चिताबाधे
नत्यापि च सद्य। ननु हि कदाचन पदे पशुस्त्रीणां सहः सन्तत्यभावात्स्वल्पदानमेव प्रा

मि॰ व्य॰ काम्लेलपनस्टृकैककृतोद्विविधश्च गोप्यो भोग्यश्च यथाह नारदः आधिः क्रियत इत्या
द्वि॰ धिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा स पुनः द्विविधः
५५ प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति कृतकाले आधानकाल एव अमुष्मिन्काले दी
पोत्सवादौ मया अयमाधिर्मोक्तव्यो अन्यथा तवैवायं भविष्यतीत्येवं निरूपिते काले उ
पनेयः प्रत्यर्पणीयः समीपं नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः देयं दानं देयमानमतिक्रम्य यावद्दे
योद्यतेन निपतः स्थापित इत्यर्थः यावद्देयमदत्ता यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्य
र्पणावधिः अनिरूपितकाल इति गोप्यो रक्षणीयः एवं च तद्विधस्य विशेषमा
ह आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्षितः काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो
न नश्यति फलकृते धने स कृतयावद्धा कालकृतो मे एद्विगुणीभूते प्रयोगाधिरधम
र्णेन द्रव्यदानेन न मोक्षितेत दानेनप्रयोक्तुरधमर्णस्य धनप्रफलेके स्वत्वं भवति काल ५५
कृतकालः आहितो मया दीपोत्सवादाकालपर्यन्तमस्यपूर्वेतिपाफलभोग्यः देशाग
मादिः स न कदाचिदपि नश्यति कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे

ष्ठि: पराकाष्ठेकानतद्वयो इतिस्मृत्यन्तरवादकेन तयावृध्यासहकालविशेषमनये
त्यसकृद्दातव्यमिति निर्णयार्थः यदा तु दर्शन इतिस्मृ: संप्रति पन्ने कालेऽधमर्णं द
र्शयितुमसमर्थस्तदा तद्दैवं ऋणं पत्रस्य पत्रं यदा तद्दातव्यं तत्र यदि दर्शयितुं दामोक्त
व्या: अन्यथा इस्तनेयनेदाप्य: न हस्यान्वेषणार्थं न दातव्यं पत्रं चैव परं यद्यसौ द
र्शयेत्तत्र मोक्तव्या: इतिस्मृत्यर्थे भवेत् कालेऽतीते इतिस्मृत्यर्थे दत्ते नैव दर्शयेत् निबंधं दाप
येत्तत्र शेते चैवं विधं स्यात् इति कात्यायनवचनात् लग्नकविशेषनिषेधस्तु तेनैवोक्त:
न स्वामी न च वै शत्रु: स्वामिनाधिकृतस्तथा निरुद्धो दंडितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचि
त् नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यंतवासिन: राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नरा:
नाशक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समं जीवन्वापि पिता वा स्यात् तथैवेच्छाप्रवर्तक:
नाविज्ञातो ग्रहीतव्य: इतिस्मृ: स्वक्रिया इति मिताक्षरा: अत्यन्तवासिनो
नैष्ठिकब्रह्मचारिण: इति इतिस्मृ: विविध: धनप्रयोगे हि विश्वासहेतव: इतिस्मृ: राधि स्तु
यथाह नारद: विश्रंभहेतवः द्वावत्र इतिस्मृ: राधे: विचमचाहे विध: कृतकालो

मि. ता.
द्वि.
५६

तन्निवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यंतिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्यात्यंतिकं स्वत्वं भ
वति न च मनुवचनविरोधः एतेन नैवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति
भोग्याधिविषयत्वेनास्य व्याख्यातेन चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोस्ति न विक्रयः इति भोग्य
स्याधेश्चिरतरकालावस्थानेप्यन्यत्राधीकरणविक्रयनिषेधपरं न धनिनः स्वत्वना
स्तीति इहाप्युक्तं फलभोग्यो न नश्यतीति गोप्याधीन दृष्टमारभ्य मनुना न भोक्त
व्यो बलादाधिर्भुंजानो वृद्धिमुत्सृजेदिति इहापि वक्ष्यते गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरि
त्याधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति न गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमनवद्यं किं च गोप्या
धिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते गोप्याधे
स्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति अल्पेप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समया
तिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारिणि वलाताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके हा
पिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते न वृद्धिरिति संबंधः नष्टो विकृतिं गतस्ताम्रकटा
हादिश्छिद्रभेदनादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः उ ५६

नाश उक्तः कालेकालकृतो नश्येदिति अकृते नकालस्य भोग्यस्यानाशाभाव उक्तः
फलभोग्यो न नश्यतीति परिशेषादाधिः प्रणश्येदित्यनेनाकृते न कालगोप्याधि
विषये व तिष्ठते द्विगुण एवातिक्रमेणानिरूपिते कालातिक्रमेण च विनाशो च नतु देशादि
वसत्वतीत्याणकर्त्तव्यं बृहस्पतिवचनात् हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृताव
धेः बंधकस्य धनी स्वामी द्विसमं प्रतीक्ष्य चेत् तदनंतरं धने दत्ता ऋणी बंधकमाप्नु
यादिति तत्राधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नं अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रया
देरभावात् धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च न
चाधेः कालसंरोधात्त्रिसर्गोस्ति न विक्रय इति कालेन संरोधः चिरकालमवस्था
नेन तस्मात्कालसंरोधान्निरकालावस्थानादाधेर्निसर्गोस्ति नान्यत्र करणमधीन
च विक्रयः एवमाधीकरणविक्रयशतेष्वप्यादिति नः न स्वत्वाभावावगम्यत इति उच्य
ते आधीकरणस्य लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकारस्य सोपाधि
कस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः तत्र धने द्विगुणे वा निरूपितकालप्राप्तौ वा दत्वादानस्यात्व

सि. त.
द्वि.
५७

तुपूर्वापि नवलवनीति मन्वाधिः प्रथमेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन पश्चात्सारताम
पिकृतपूर्वेसहवृद्धिकमूल्लद्रव्याप— द्वितीयेन तस्य दाप्याधिरन्यः केन द्रव्याधमर्णेन वाध
नेदेय रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामितिवदत्ताधिः प्रथमेन रक्षणीयः पाधमर्णेनेति ज्ञातव्यम्
याधिः प्रणष्टे द्विगुणद्रव्यस्याप वादमाह चरित्रबंधककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनं
सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् चरित्रं शोभनाचरितं चरित्रेण बंधके तेन प
द्रव्यमात्मसात्कृते यदि वाधमर्णो मत्स्वक्षामपूर्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा वहु
द्रव्यमेव धनिनाप्यधमर्णाधीनेकृतमिति तद्धनं मूल्यायावृद्ध्या सह दापयेत् अप
माणाय; एवं चूपबंधके द्विगुणमूल्येनापि द्रव्येणेनस्यातीति किं तद्रव्यमेव द्विगुणं
दातव्यमिति तथा सत्यंकारकृतं संकरणं कारमवेद्ययमस्यस्यकारः सत्यंकारः
कारेण ग्रदस्येति समसत्यंकारेण कृतं सत्यंकारकृतं प्रथममभिसंधिः यदा वंध ५७
कार्येण समयेपवेस्य परिभाषितं द्विगुणमूल्येनापि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्य
नाभिर्नाशयन्निति दातव्यं द्विगुणं दापयेदिति अन्येत्वार्थः चरित्रमेव बंधकं चरित्रबं

उपभुक्तोपि चेद्दिव्यमपिहृतं वा भोग्यादि यदि नष्टं स्यात्तदा सर्वं वक्तव्यं तादेयो हृद्दिसङ्ग
वेद्दिहितं वा विनष्टं यस्य तेन के नाशो प्राप्त: सोपि देयो मूल्यादि द्वारेण तद्दाने सद्द
द्धिके मूलं लभते धनी यदि नष्टानि तदा मूलनाश: स्याद्देवराजकृताद्धृतश्चेति नार
दवचनात् देवराजकृताद्धृते रैव मशुल्के देयं पञ्चवादि दैवकृतोहि नाशा ठनात
थ्यास्यापराधाद्विना राजकृताद्वा देवराजकृते तु विनाशे सहृद्धिके मूलं दातव्यमध
मर्णेनाधमर्णेन वा यथाह स्वोनसापहृते तेनेराज्ञा चैवापहारिते आधिरन्योपिक
र्तव्यो देयं वा चनिनेधनोमिति तत्रश्चोतस्यापहृ नश्यति दैवकृतो यदेलनत एश्चपि च
आधे: स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोप्यसारतां यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी
भवेत् आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपभोगाद्वा धिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलि
खितमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण यथाह नारद: आधिस्तु द्विविध: प्रोक्तो जंगम:
स्थावरस्तथा सिद्धिरस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति शस्य चेफलमाधौ ओति
गृहं क्षेत्रं तत्स्वीकारे बलवत्तरः स्पष्टोकारानाक्रियामात्स्वीकारे बलवत्ती स्वीकारो गृहे ना

मि॰ व॰ र्द्धलंबनतत्परिकल्पनेन वधनिर्तिनमार्थिहृद्धिरहितेस्यापपेन नातऊर्ध्वंयनेवर्द्धते
द्वि॰ यावद्धनीधनंग्रहीतान्तमार्थिभवति तावद्धनमल्पाद्वृद्ध्यक्रणोपवेशपेन इति यदा
४८ तद्विगुणीभूतेपिधनेद्विगुणधनमेवग्रहीतव्यंननाधिनाशप्रतीतिनो विचारितंतस्मृण
ग्रहणकालएवतदाद्विगुणीभूतेद्वयोऽसंनिहितेवाधमर्णेधनिनाकिंकर्तव्यमित्य
48 तआह विनाधारणकाद्वापि विक्रीणीतससाक्षिकम् धारणकाद्धमर्णाद्वि
नाग्रधमर्णेग्रसंनिहितेसाक्षिमित्तदाशेस्यमहतमाधिविक्रीयधनंग्रहीयाद्धनी
वाशाहोवाव्यवस्थितविकल्पार्थः यदार्णग्रहणकालेद्विगुणीभूतेपिधनेधनमे
वग्रहीतव्यंनाधिनाशप्रतीतिनविचारितंतदाग्रथिनः शणस्थेतद्विगुणंतत्वा
धिनाशः विचारितेमत्वयंपदं इतिभोग्याधौविशेषमाह यदातद्विगुणीभूतमृण
माधौतदाखलु मोच्यआधिस्तदुत्पन्नेप्रविष्टेद्विगुणेधने यदावृद्ध्यर्थधनेस्वत्व
नयावद्धाद्विगुणीभूतेनतदाधौकृतेनतदुत्पन्नेप्रविष्टेद्विगुणेधनेधनिनः शविशेषधनिना ४८
धिर्मोक्तव्यः यदिवाधावेवाधौदत्तेद्विगुणीभूतेद्रव्यमयाधिर्मोक्तव्यइतिपरिभाष

पके चरित्रणत्वेन गंगास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वं मुच्यते पुत्रं तदेवाधिकन्याय
त्वमात्मसात्कृतेन देवं द्विगुणलोभेनेदानवानाधिनाशयति आधिप्रसंगात् द्व्यड्
च्यते सत्यकारकृतं मितिकृत्य विक्रयादित्याव स्थानिर्वाहाय पदेयं लोपकादि परह
स्तेकृतेनन द्रव्यस्थाति क्रमे द्विगुणं दानवान्ते त्रापि पेनांगुलोपकादिस्तेन स एव चे
द्रव्यस्थातिवर्तीभवति तेन ततदेवं हानवाङ्नरत्युत व्यवस्थातिवर्तीन दानदेवाग्र
लोपकादिद्विगुणं शतिदापयेदिति किंच उपस्थितसमोक्षवाग्राधिस्तेनोन्यथाभ
वेत् अप्रजके सति धने कुलेन्यस्याधिमाश्रयात् धनदानेनाधिमोक्षणं यापस्थित
स्याधिमोक्षे व्याधनिनानष्ट द्विलोभेनाव स्थापयितव्यः अन्यथा अधमर्णेले न ऋण र
वद्धे गाभवति यासंनिहितेव्न: अप्राप्त गिकुलेन दानदाश्रहस्ते सहद्विकं धने निधायाः
धमर्ण: सोपि बंधकं गृहीयात् अथ भूपौक्त्य असंनिहिते तदा नाशु धनस्याप्यहोता
गनसति यदि वासंनिहिते अप्राप्तयाधिविक्रयेण धनं हि स्वाधमर्णस्यानत्रीके कर्तव्य
मित्यपेक्षितमाह तत्काल इत्यर्दृतमरुलगात दृति स्यै द्वद्विक: तस्मिन्काले पत्रस्याध्य

मि॰ त॰ द्वि॰ ५५ द्रासामेकं दत्वापि वेधं न लभेत तद्रमणेः वृद्धिशेषमपि दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः पुनरस्म
पत्रापवादमाह परस्परमतेन विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्याभावेपत्रद्वि
कं षितमित्याह नो परस्परानुमतौ विनात्र लेख्यमपि वेधकं पावत्सर्वलेख्यदानेनताव
त् उपभुक्तेपनीन्द्र लेख्यमपि सर्वलेख्यमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति इति ऋणादा
49 नप्रकरणम् उपनिधिं प्रत्याह वासनस्थमनाख्याय हस्तेन्यस्य यदर्प्यते द्रव्यं तदौप म
निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् निक्षेप्तुर्द्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि
तत्स्थमनस्थरूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितमन्यस्यह
स्ते रक्षणार्थं विश्रम्भात्प्रक्षिप्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते यथाह नारदः
असंख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरि
ति प्रतिदेयं तथैव तत् यस्मिन्स्थापितं तेन तथैव समुद्रं मुद्रादिचिह्नितमर्पितं तेन तथैव स्थाप
कायप्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयं प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह न दाप्योपहृतं तं तु राज ५५
दैविकतस्करैः तं तूपनिधिं राजा दैवेनोदकादिना वा तस्करैर्वापहृतं तेन हृतं न दाप्योसौ

याकारणेन रेणु सुभोगाभावेन यद्वाद्विगुणेभ्य नस्सणेन दाबाधो भोगार्थं यनि
निःश्रविष्टेन तु न्यञ्जे धैर्वा द्विगुणेन सत्वाधिमोक्त्वा : आधिको उपभोगेन दर्पिष्टे यस्मवेद्या
सहृद्धिकस्यल्पयोगेन याकरणेनार्थाधुपभोगविषयमिदेवचनेन मनपेक्ष्याधिमेव वचन
नेलोकिकाः पवनहृध्यार्थं पवायुपभोगइति पोर् भाषामलेनद्वैगुण्यपातिक्रमेपियाय
वन्यल्पदानेनावद्रुपभुंक्त एवाधिपतदेवमाह्मीह्न नेहहस्यातेना कृषीवंधमवानुया
त् फलभोग्य यस्मासौ फलभोग्यो वंद्यः प्राप्तिः सचाद्विविध : सहृद्धिमल्पायाकर
णेनार्थो हृद्धिमाज्ञापाकरणेनार्थ शुनत्रसहृद्धिमल्पापाकरणेनार्थं वंधठणे कालेठणे:
कालो यस्मासौ ठणेकालसमवानुयाइणे यदा सहृद्धिकेम्ललेफलं द्वारेणाधानेन:
श्रविष्टेन दावंधमानुपादितस्यार्थः हृद्धिमाज्ञायाकरणेनार्थं तेवंधसामके दत्ताश्रुपाहुणे
समम्ल्ले समसमेवसामके श्रस्यापवादमाह यदेश्वकर्षितेनेस्मात् नहेधके श्वकर्षितम
तिणापितेहृद्धेरभाधिकफलं यदि स्यात् दानधनमाग्यन्नो सामके यनेन लभेत सल
मटैवेवणेवेधकमवानुपादितिपावत् गृह्यानश्वकर्षितेन नहेधके हृह्वेप्यपयान्नते।

मि॰ व॰ द्वि॰ ५० 50

दृष्टांते दृष्टांति पाचितान्वाहितस्यामनिदेपादिश्रूपेविधिः विवाहादिकस्येवेश्रव
स्त्रालेकायादिपाचितानीतेषुचितम् यदेकस्यहस्तेनिहितेद्वयोर्तेनाप्यनुपेद्मादस्य
स्यहस्तेस्वामिनेदेहीति निहितेनतदन्वाहितेन्यासेनामगृहस्वामिनेदर्शयित्वानत्पणे
तमेवगृहजनहस्तेअर्पयेगृहस्वामिनेसमर्प्यणीयमिति समतेनसमर्प्यणनिदेपः
ग्रादिग्राह्येनसुवर्णकारादिहस्तेगृहीत्वानिमोणयन्यस्तस्यसुवर्णादेः अनेन्यास
प्पचपरस्परश्चेपोजनापेतयात्रयेदमदेयंगृहस्तणेपमपेदंतदीयंरहस्यतःइतिन्यस्तस्य
गृहणेयथाहनारदः एषएवविधिर्दृष्टोयाचितान्वाहितादिषुशिल्पिषूपनिधौन्या
सेप्रतिन्यासेतथैववेति एतेषुयाचितादिश्रूपेविधिः ऊपनिधेपः अनिटानविधिःसंपू
ववेदितव्यः इतिनिदेपप्रकरणं अस्वामिविक्रेयं लिख्यतेअस्वामिविक्रे सावित्रणः अतकोतितमिन्न्रके
तस्स्वामिकं निरूपितासोप्रतंसाद्विस्वरूपंनिरूप्यते सातोचसातादर्शनात्स्यश्रवणत्स्वभ [illegible]५०
वति यथाहमनुः समक्षदर्शनात्साक्ष्यंश्रवणाच्चैवसिध्यतीति सचद्विविधः कृतोकृ
तस्सातिनेननिरूपितः कृतः अनिरूपितोकृतः पंचविध अकृतषड्विधश्चेकादश

वयस्मिन्नुपहिते धनिनैव तद्द्रव्ये नष्टे न दिजिएकारितेन भवति यथाहनाम्बट: श्रेष्ठी
न:सहपार्थेन नष्टो नष्ट:सदापिन: देवराजक्ते तेन द्रव्ये दोजिह्वाकारितमिति अ
स्यापवादमाह भेषस्योन्मार्गिते राज्ञो दायादे चेत्तस्मै स्वामिना मार्गिते याचिते
यदि न ददाति तदा तदुत्तरकाले परायपि राज्ञादिभिर्मोषो नाश:सेजातस्तस्यापि द्रव्यस
स्या कल्पनया धानेन शाहीदायो राज्ञे चेत्तस्मै देई भोक्ताकारेश्वत्याह याजीवनस्वको
यादेयो दापास्तचापि सोदयम्य:सेको यास्वामिनमननुज्ञाप्य निहिते द्रव्यमाजी
वत्तुपभुंक्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण लाभानुसा
रेण च वृद्धिसमस्तो निधिं सोदयमुपभोगेन सवृद्धिकं व्यवहरेत् समस्तान्यंधनिनेदा
प्य:वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तं निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च याच्यमा
नेन चेद्दत्तं वर्द्धते पंचकं शतमिति यन्नब्रभलिते दृष्ट्वायां उपेक्षाज्ञाने नष्टे तत्तेनैव विध
शेषादीशित: भक्तिने सोदयं दाप्य:समं दाप्य उपेक्षिते किंचितन्नष्टे शदाप्य:स्या
तड्वा मज्ञाननाशितमिति किंचिन्नष्टमिति चेत्तथा शाहीन उपानेधेधमान्यावित्ता

मि. व.
ठि
५२

दर्शिना प्रहितस्तु यः कुल्याः कुल्यविवादेषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिणः इति साक्षिवाक
ग्रहणे लेखकसमर्थोपलब्धलेख्यार्थलेखकः साक्षिवाकश्रवणसमर्थः श्रोत्रेणानुभूतं शः प
श्चात्पश्यति तत्कार्ये साक्षिणः स्मृताः इति नैसाक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भ
वन्तीत्यत आह तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः धर्मप्रधाना ऋजवः
पुत्रवन्तो धनान्विताः त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः यथाजाति यथा
वर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः तपस्विनः तपःशीला दानशीला दाननिरताः कुली
ना महाकुलप्रसूताः सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः धर्मप्रधाना नार्थकामप्र
धानाः ऋजवो ऽकुटिलाः पुत्रवन्तः धनान्विताः बहुसुवर्णादिधनयुक्ताः
श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः एवंभूताः त्र्यवराः सा
क्षिणो भवन्ति त्रयः अवराः न्यूना येषां ते त्र्यवराः त्रिभ्यो वा ऽपेक्षितेन भवन्ति परतस्तु यथा
कामं भवन्तीत्यर्थः जातिमनतिक्रम्य यथाजाति जातेर्याः मूर्द्धावसिक्ताद्याः अनु
लोमजाः प्रतिलोमजाताश्च तेन मूर्द्धावसिक्तानां मूर्द्धावसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति ५२

विधः यथाह नारदः एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः कृतः पंचवि
धो ज्ञेयः षड्विधोऽकृत उच्यते तेषां तु भेदस्तेनैव दर्शितः लिखितः स्मारितश्चैव य
दृच्छाभिज्ञ एव च गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पंचविधः स्मृतः इति लिखितादीनां च
स्वरूपं कात्यायनेनोक्तं अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते स साक्षी लि।
खितो नाम स्मारितः पत्रिकं इति स्मारितः पत्रिकं इत्यस्य विवरणे तेनैवोक्तं यस्तु का
र्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते इति
यस्तु यदृच्छयागतः साक्षीक्रियते स यदृच्छाभिज्ञः अन्येषां पंचानां तु भेदस्ते
नैव दर्शितः प्रयोजनार्थमानीतः प्रसंगादागतश्च यः द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्व
पक्षस्य साधकाविति तथा अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटं यः श्राव्य
ते स्थाप्यते गूढे गूढसाक्षी स उच्यते इति यत्कृतः पश्चात्साक्षिणामपि यः साक्ष्युपप
रिभाषते श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति षड्विधः तस्य भेदा ना
रदेन दर्शितः ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणः कार्येष्वधिकृतो यस्मा

मि॰ व्य॰ द्वि॰ ५२

52

वादिनां तेषामेकान्यथावादी भेदात्सर्वेण साहसेनेति तथा स्वयमनेः स्वदूंषेचो
ने स्वयमुक्तिरयनेदिष्टः स्वयमेवेत्यपोर्वदेत मंचोत्यकः सशान्हेषुनसमसातितमर्ह
तीति एतैनारस्यापिलतणमुक्तेपार्थः आवयितव्यः स्यान्नेस्मिन्नसनेचार्यनेक
तहुदनसातितमित्यपतात्तीम्नतानेरयेनार्थिनाऽप्रत्यर्थिनासाहितणपोर्थः आव
यितव्यो भवेत् प्रपमजार्थे साहसेति तस्मिन्नर्थिनिवासेन एतैर्यवानिवेदितेस
तीकि कस्मिन्नर्थे कस्यवाक्तेतेमाहत्यंवदतिति ततानंतरः साक्षी न भवति यत्रत्वमुम
कुणस्वरूपेनवापित्राऽद्यः आविता अस्मिन्नर्थेयमी नर्थेयमी साहितणेति तत्र
त्रम्नतानानेनेरापिसाक्षी यथाहनारदः एतेतानेरार्थिहर निषेतेमम्नषुआविताह
ते तथाआविताना तरेणापिपपतरोंधर्मसंहिते एतेपितत्रसाक्षीस्याषट्स्वा
न्वाहितादिषु तितानेतानसाहितेणदर्शयति स्त्रीबालवृद्धकितवामत्तान्मत्ता ५२
भिशस्तकाः रेगावतारिपापिकिन्दकुटकूटहिकलैदृपाः पतितान्नासयीमेवधिसहा
परिफलत्यकाः साहसेहृष्टदोषघ्नानिर्धनाघातस्तसाहितणः स्त्रीधर्मसहावालोष्ठान

एवमेववृद्धादिष्वपिद्रष्टव्यं। तथास्त्रीणांसाक्ष्यंस्त्रियःकुर्युः। यथाहनारदः। स्त्रीणां
साक्ष्यंस्त्रियःकुर्युरिति सजातिसवर्णसंभवेवाग्दुष्टावामिकादयोब्राह्मणादयश्चसर्वे
षुवाग्दुष्टावामिकादिषुब्राह्मणादिषुचयथासंभवंसाक्षिणोभवंति उक्तलक्षणानां
साक्षिणामसंभवेनिषेधरहितानामन्येषामपिसाक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो
वक्तव्यास्तेचपंचविधानारदेनदर्शिताः। असाक्ष्यपिहिशास्त्रेषुदृष्टः पंचविधोबु
धैरिति वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्तिर्मृतांतरइति केपुनर्वचनादसाक्षिणइत्यत
आह श्रोत्रियास्तापसावृद्धायेचप्रव्रजितादयः। असाक्षिणस्तेवचनान्नात्रहेतुरुदा
हृतइति तापसावानप्रस्थाः। आदिशब्देनोपात्तविवदमानादीनांग्रहणं यथाह
नारदः। पित्राविवदमानेनगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रंथाःसाक्षि
णइति दोषात्साक्षिणोदर्शिताः। स्तेनाःसाहसिकाश्चंडाः कितवावंचकास्तथा
असाक्षिणस्तेदुष्टत्वात्तेषुसत्यंनविद्यतेइति चंडाःकोपनाः। कितवाः द्यूतकृतः। भे
दादसाक्षिणंचस्वरूपेणैवदर्शितम्। साक्षिणांलिखितानांचनिर्दिष्टानांच।

मि॰ व्य॰
द्वि॰
५२

साक्षिणं भवतीत्यर्थः॥ त्र्यवरग्रहणं तपस्विनो दानशीला इत्यस्यापवादमाह सर्वः
साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे संग्रहणादौ निवर्त्यमानलक्षणानि तेषु सर्वे
वचननिषिद्धास्तपःश्रुतगुणरहिताश्च साक्षिणो भवंति दोषात्साक्षिणो भेदा
त्साक्षिणः स्वयमुक्तिः श्राद्धापि साक्षिणो न भवंति सत्याभावादितिहेतोरत्रापि वि
द्यमानत्वात् मनुष्यमारणे चौर्ये परदाराभिमर्शने पारुष्यमुभये चैव सहसस्याच्च
न विधमिति वचनात् यद्यपि स्त्रीसंग्रहणचौर्यपारुष्याणां साहसत्वेन व्याप्तिस्ते
षां स्वबलावष्टंभेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वे रहसि क्रियमाणानां तु संग्र
हणादिशब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथग्ग्रहणं साक्षिणां वर्णमाह
साक्षिणः श्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान् अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः सम
वेतान्नासमवेतान्पृष्टाः प्रब्रूयुरिति गौतमवचनात् वर्त्तमानाञ्श्रावयेत् न ज्ञापका ५२
न्यापनेन विशेषादर्शितः समांनः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ प्राड्विवा
कोऽनियुक्तो वा विधिनानेन साधयन् देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ३

53

व्यवहारः वृद्धोऽशीतिकावरः बहुग्रहणं वचननिषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादी
नामुपलक्षणार्थं कितवो द्यूतदेवी मत्तः पानादिना उन्मत्तो ग्रहाविष्टः अभिशस्तकः
अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना रंगावतारी चारणः पाखंडिनो निर्ग्रंथप्रभृतयः कूटकृ
त् कूटलेख्यादिकारी विकलेंद्रियः श्रोत्रादिरहितः पतितो ब्रह्महादिः आप्तः सुहृ
त् अर्थसंबंधी विवदमानार्थसंबंधी सहाय एककार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः स्ते
नः साहसी सबलावष्टंभकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथवचनः निर्धूतो बंधुभिस्त्यक्तः
आदिशब्दादन्येषामपि स्मृत्यंतरोक्तानां दोषादसाक्षित्वं भेदादसाक्षित्वं स्वय
मुक्तेर्मृतांतरस्य च ग्रहणम् एते स्त्रीबालादयः साक्षित्वेन भवंति अवराः साक्षि
णो ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ज्ञानपू
र्वकं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठा धर्मवित्त्वलक्षणकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवत्य
पि शाह्वातह्वावपि यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापरा इति श्रवणमपि धर्मविदे समा
नेतयापि तेषामुभयानुमतत्वाभावेऽपि साक्षी न भवत्येकस्य द्वयोर्वोभयानुमत्येव

मि॰ व॰
वि॰
५४

तदानेनैमातिणपथाह ग्रसाधपेनदमेदाप्पो हृषणेमातिणेस्कृहे भाविते साति
णेनवर्ज्याः सातियमेनिगह्कृताइति उह्नेहेषुचमातिभुइहेषयोपदार्कियातरांन
हूपेतस्तदापराजितोभवतिजितः सविनयदाप्यशास्त्रहहेनकर्मणा पादवादीनि
राकोतः सातिसत्यव्यवस्थितइंतिस्मरणात् साकात्मश्रोति पातस्मवलेवतेन्य
भिप्रायः कथंश्रावयेदित्याह येपापतकस्कृतोलोकामहापतकिनोनथा अग्निदा
नोचयेलोकायेचस्त्रीबालघातिनो सतानसर्वान्वाप्नोतियः सात्यमनृतंवदेत
सुकृतंचैवयत्किंचिज्जन्मांतरशतैः कृतम् तत्सर्वंतस्यजानीहि पराजयमेस्तषा
पातकोपपातकमहापातककारिणामग्निदानांस्त्रीबालघातिनांचयेलोकास्ता
न्सर्वानसर्वांप्राप्नोतियः साक्ष्यमनृतंवदति तथाजन्मांतरशतैर्यत्सुकृतंतत्सर्वंत
स्यभवतियस्मैअनृतंवदेनेनपराजितोभवतीतिश्रावयेदितिसंबंधः एतच्चशूद्रविष ५४
येद्रष्टव्यंशूद्रंसर्वैस्तुपातकैरितिस्मृतेः सर्वपातकश्रावणस्यविहितत्वात् गोरक्ष
कादिद्विजातिविषयंवा गोरक्षकान्वाणिजकानित्युक्तत्वात् श्राव्यानेकजन्मा

इस्युरवान् श्वस्युरवान् वा एवं विधे वैश्यश्चिः श्रुतीन् ग्राहयसाक्षिणः एते त्रियम्म
शायत्र्यं भवेत् समस्तानि दिनाचारानि ज्ञातार्थान् एप्यकुरुप्यमिति तथा ब्राह्म
णादिषु प्रामाण्येष्वनानियमो दर्शितः सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः
गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः इति ब्राह्मणं यद्यन्यथा ब्रुवतः सत्यं ते
नश्यतीति शापयेत् क्षत्रियं वाहनायुधैः ते वाहनायुधानि विफलानि भवन्तीति शा
पयेत् गोबीजकांचनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यं शूद्रं यद्यन्यथा ब्रुवतस्त
व सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेत् अयं चापवादस्तेनैव दर्शितः गोरक्ष
कान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रव
दाचरेत् विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थं कुशीलवा गायकाः एतेवा
दिनासाक्षिरूपेण हेतेषामपि योग्यरूपेण शूद्रवत्पातकैस्तथैवं चानियमः अयोग्ये
षु तेन इह वचनात् लोकतश्चानियमो नात्यन्तरेणेति नानवस्थापदे साक्षिदोषम
ज्ञात्वा साधयितेन शक्नोति प्रतिवादी तदा सो साराजु सा रणदेशः अथ प्रसाधयति

55

पुनर्न्नागमो विप्रतिपत्तिमर्थविशेषे तोजानन्नपि साक्ष्यं न ददाति नांगीकरोति स कूट
साक्षिणा तुल्यः पापैकृताद्दैवेन वा कूटसाक्षिणं च दण्डं वल्याति कूटसाक्षिणश्च
दण्डयित्वा पुनर्व्यवहारः प्रवर्त्तनीयः कृतोपि कूटसाक्षिभिर्विदितो निवर्त्तनीयः यथाह
मनुः यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु कूटसाक्ष्यं कृतं भवेत् तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चा
प्यकृतं भवेदिति साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह द्वैधे बहूनां वचनं समे
षु गुणिनां तथा गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ ब
हूनां वचनं ग्राह्यं समेषु समसंख्येषु द्वैधे ये गुणिनस्तेषां वचनं प्रमाणं यदा पुन
र्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदापि ये गुणवत्तमाः श्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनवत्त्वा
दिगुणसम्पन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यं यत्र तु गुणिनः कतिपये इतरे बहवस्तत्रापि गुणि
नामेव वचनं ग्राह्यं उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मवित् इति गुणातिशयप्र
मुख्योपादानं यत्तु भेदात्साक्षिणामन्युक्तं तत्सर्वसाम्ये नाग्रहणमात्रविशेषविषयं
साक्षिभिश्चोक्तं यः कृतं जयः कथं वा पराजय इत्यत आह यस्योचुः साक्षिणः स ५५

र्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्त्यर्थमिति श्रुत्वान्तेन वदनमात्रेण
नुपपन्नेः साक्षिमात्रार्थमिदमुच्यते यथाह नारदः एकेणैवं वचनैः सत्यमाहा
त्म्यकीर्तितैः अहन्यहन्यपवादैस्तु श्रूश्रमुन्नासयेदिमानिति पदाविद्याविज्ञाः सा
क्षिणः कथंचित्रिवृद्धस्तदृष्टं किंकर्तव्यमित्यत आह श्रुत्वानुवद्धिनरः सात्त्यम्रणमद
शार्वेधके राज्ञः सर्वं प्रदानत्व्यः स्मात्तपट्टचत्वारिंशके हनिप्रः सात्यमेगीकृतप
श्राविनतसन्नन्कथंचिन्नवेदतिसराज्ञा सर्वं सकृद्धिकम्रणपयितेनेदाप्यः सद्दशावं
धके दशमासमहितेतदशमासश्च राज्ञो भवतिराज्ञाधर्माणकेदाप्यः साधिता
हणाकुशानुमित्युक्ते नाने एतच्च षट्चत्वारिंशके हनि प्राप्ते वेदितव्यम् तेतो वीगवद
त्रुदाप्यः इदं च व्याधार्थ फलमेव रहितस्य यथाह मनुः त्रिपक्षादब्रुवन्सात्त्यम्रण
दिषु चरोगदः तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबंधं च सर्वंशाइति ऋणदत्तेति राजदैवोपद्र
वविरहोपलक्षणे यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेवनांगीकरोति दौरात्म्यात्तु तत्राह नद
दाति हि यः सात्त्यं जानन्नपि नराधमः सकूटसाक्षिणां लोकान्स्वकान्दण्डेन चैव हि पः

मि॰ द॰ क्षितैः प्रमाणमस्तैः साक्षिभिर्निगदितं प्रमाणं तदन्वेषणे अनवस्थादोषप्रसंगा
द्वि॰ त् निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदि
५८ तेन चेत् यथा पक्वेषु धान्येषु निःफलाः प्रावृषो गुणाः निर्णीते व्यवहाराणां
प्रमाणमफलं तथेति नारदवचनात्तु उच्यते यदार्थिप्रतिज्ञातार्थं स्थापनायान्यसा
क्षिभिर्नानाविप्रतदोषाणामपि साक्षिणां वचनमर्थविसंवादेनाप्रमाणमन्य
मानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणे केन वार्यते उक्तं च यस्य
चक्षुः प्रकरणं प्रवचमिथ्येति त्रयं यः सम्यग्वा समीचीन इति यथा चक्षुरादिकरण
दोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादात् जनितमपि ज्ञानमप्रामाण्येन करण
दोषकल्पना तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशात्तु साक्षिभि
र्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति कात्यायनेनाप्युक्तं यदा शुद्धा क्रिया न्याया ५८
त्तदा तद्वाक्यशोधनं शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिरिति क्रिया॰
साक्षिलक्षणं तथ्यं संवादिनो नानार्थ इतिन्यायात्तु यदा शुद्धं तदा वाक्यशोधनं

58

सत्ये प्रतिज्ञा संजाता भवेत् अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः यस्य वादिनः प्र
तिज्ञाद्रव्यजातिसंख्यादिविशेषणं साक्षिणः सत्यं वदंति सत्यमेव जानीमो नान्यमिति स
जयो भवति यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञामन्यथा वैपरीत्येनाभिदधति वदंति त
स्य पराजयो ध्रुवो निश्चितः यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिना भावाभावौ
साक्षिणो न प्रतिपादयंति तत्र प्रमाणांतरेण निर्णयः कार्यः न च राज्ञा साक्षिणः
पुनः पुनः प्रष्टव्याः स्वभावोक्तमेव वचनं ग्राह्यं यथाह स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं य
द्दोषवर्जितं उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति अन्यथावादिनो य
स्याध्रुवं तस्य पराजय इत्यस्यापवादमाह उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्त
माः द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः
साक्ष्ये स्वाभिप्रायप्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमा
द्विगुणा वा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं ब्रूयुः तदा पूर्वे साक्षिणः
कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः नन्वनदृष्टपत्रं प्रार्थिप्रत्यर्थिसभापतिभिः परी

मि॰ त॰ स्यं व्यवहारिकमित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् निर्णिक्ते व्यवहारेतु प्रमाणम
टी॰ फलं भवेत् लिखितेन साक्षिणा वापि पूर्वमावेदितं भवेदिति नारदवचनाच
५७ एवं निर्दिष्टनाकासंभवेन निर्दिष्टान्यपि तथापि तथाविधाः साक्षिणएवग्रा
ह्यान चेद्दिव्यं संभवे साक्षिणां प्राज्ञो दैविकीं वर्जयेत्क्रियामिति स्मरणात्तेषाम
संभवे दिव्यं प्रमाणीकर्तव्यं यतः परमनुष्याणामर्थिनां न प्रमाणेन तस्मिन्नेषणी
यमवचनादिति परमापनीयो व्यवहारः पत्रं प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययाविसंवादि
तेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं पतत्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेन पवि दोषस्त तो
त्प्रत्यर्थिनः क्रियापन्यासावसराभावात्समाग्राह्यबाधिकदैविकराजिकया
सनोङ्गत्वेन साक्षिपरीक्षणं न त्वत्र दोषावधारणे साक्षिणां विवादास्पदीभूत
स्थानादाय्यः साराज्ञसोरणवदङ्गनीयाश्च अथ दोषानवधारणेन दोषप्रत्यर्थिना
तावतामेताइव्यं यथाह मनुः यस्य दृश्येत सप्ताहादूक्तवाक्यस्य साक्षिणः रो ५७
गोग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च स इति एतच्च यस्मात् साक्षिणः सत्यंशति

साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यं वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन सत्येन शुध्य-
ते वाक्यमिति स्मरणात् एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्यान्यः शुद्धो व-
गतोऽर्थः ; सशुद्धास्तथाभूताः इति स्मृतिरीहरणे मर्यादान्यापविद्धां कारणादो-
ष बाधक प्रत्ययाभावे सत्यवितथाप्रवार्थ इत्यर्थः नन्वेवमर्थिना प्रमाणे
कृतानुसाक्षिणोऽतिक्रमः कथं क्रियान्तरप्रमाणैः क्रियानेनैव दोषः यतः क्रिया
वलवती मन्वादिवलाद्यावलेवतसजयेव प्रतिसम्भेदः एनलोनाप्रपोक्ष्या इति
कात्यायनेनजयावधारणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारण-
स्याकृक्रियान्तरपरिग्रहो दर्शितः नारदेनापि निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं
भवेदिति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि तस्मा-
दुक्तैरपि साक्षिभिः साक्ष्ये परिदुष्यता क्रियान्तरमेवाङ्गीकृत्य कर्तव्यमिति स्थितं एवं
स्थिते यद्यभिहितं वचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाः द्विगुणा वा इत्येवं निर्दिष्टाः स-
न्निहिताः साक्षिणः सन्निहितानेव प्रमाणीकर्तव्याः स्वभावेनैव पक्षद्वयस्य

प्राग्भ्रमद्योयस्मिन्दृष्टापश्चाद्भ्रमितः पूर्वापरकालविभागानाकलितमेववदन्त
स्तत्रद्रूपोसावित्रेषुमस्तकस्यसावित्रेणयथाप्राक्तथाकोऽन्तोयाद्रूपोविवदतो
रप्यद्रूपाः मस्तकस्यसावित्रेषु एवंपतोभवेद्यस्यभवेत्फलंतस्यसावित्रेणेतिवचने
नयः एवंनिर्वेदपतितस्यसावित्रेणयथाप्राक्इतिस्थिते तस्याप्यमपवादः उक्तो
विस्मातिभिः सावत्यइति अतस्तुपूर्वोत्तरपर्वादिनोः समसंबोधेषुसमग्रेषुसा
वित्रेषुमस्तकेपूर्ववादिनः सावित्रेणः उपदेशाः पदान्तरवादिनः सावित्रेणेग्रहण
वत्समावित्रेणेवानन्तरादिप्रतिवादिनः सावित्रेणः उपदेशाः एवंवचनाभावस्यसा
धनान्तरभयोरप्यभाववादिनान् चन्द्रविधानेनरविलक्षणवाद्येशङ्केनोदाहर
णेनक्रियावाचव्यापकस्मिन्नुवाव्यवहारेपश्चेकस्मादितिनः क्रियाद्वयंपरमतेनतथा
वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयपय्यविरोधइति तदापश्चात्पौनानुमेन्यते उक्तो
विस्मातिभिः सावत्यइत्यनन्तरंग्राह्यार्थान्त्रकरणेद्वासार्थस्यानवगमादित्यलेश
मेगेनकृत्सावित्रेणदर्शितानालैषादेऽप्यसंगमाह एषकृत्स्यगंदुनेयाः कृत् ५८

ज्ञोसजयीभवेदित्यस्यापरितनपक्षस्यप्रत्यर्थिविषयएवापरदोषदुष्टत्वात् : केचित्तु
पिसाधितमि : साधनेरस्तेनतद्वचनमर्थिनानिर्दिष्टसाधितमर्थ्यतां तेहेतुसमेसाहेत
वन्तरपदिष्टप्रत्यर्थीगुणवत्तमाद्विगुणत्वान्साधितंः एवंक्रविपरीतेनवादिदूषित
नत्वादेवंवादिन : साधितं : कदाचित्वाचेत्तगनेनदूषणं प्रत्यर्थिनः क्रियानुप
पन्नेः तथाहिप्रत्यर्थीनामसाध्यासाधारणानिर्देशमनस्यातिपक्षसद्भावेवादीप्रत्य
र्थीनत्रभावमस्याभावसिद्धिसापेक्षसिद्धितादृशावस्थाचाभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धि
तादृशावस्थैवसाध्यतेपक्षे. अभावस्यरूपेणसाध्यादिषुमेयताभावात् अतस्त्र
र्थिनएवक्रियाफला अपिचान्तरागमारेणसर्वेष्वेवक्रियानियतास्मर्यते आजन्माए
कारोणक्रियानुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियां मिथ्याक्रोएवंवादोनुपपन्नानसाभवेदि
ति नचैकस्मिन्व्यवहारेद्वयोः क्रिया नचैकस्मिन्विवादेतक्रियास्याद्वभेदेनोद्वयो
रितिस्मरणान् तस्मान्नतिवादिन : साधितंगुणवत्तमाद्विगुणत्वचान्यथा
नुपपत्तेरनुपपन्नं अथमतेनतद्भावोपिभावान्तरंतिचादिनामदोषमिदंदायां

मि. ता.
द्वि.
५५

59

मयेन्मारयेत यथैश्रामेश्ववामसाहूस्य मारणेप्रयोगादस्य वार्थैश्रमहृहपतान्
नत्रापिप्रवासनमोहृतेदनेजिह्वाछेदनेप्राणवियोजनेनचकोटस्मादपविषयानुसा
रेणदृष्टव्यं ब्राह्मणेनदउपितोविवासयेत् स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत यद्वाविवासये
द्ग्रामसीमाविगतोविवासः विवाससंकेतोनेतितेणचिह्नकेनाणविष्टवस्त्रातेपटि
कस्येतितिलोपेहृपेनश्रीकेपादित्यर्थः अथवावसत्यस्मिन्नितिवासोगृहेवि
वासयेद्वस्यगृहेऽपीति ब्राह्मणस्यापिलोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने।
नभ्यासेचतत्रतत्रोक्तोर्थेदंडराववृप्यासेतर्थेदंडेविवासनेचतत्रापिजातिद्रव्या
नुबंधाद्यपेक्षयाविवासनेननग्नीकरणगृहभंगोदेशान्निर्वासनंचेतिव्यवस्थाद
ष्टव्यालोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेनाभ्यासेवाल्पविषयेकौटसाक्ष्येब्राह्म
णस्यापिक्षत्रियादिवदर्थदंडएवमहाविषयेतुदेशान्निर्वासनमेवतत्राप्यभ्यासे ५५
सर्वेषामेवमनूक्तंद्रष्टव्यं नचब्राह्मणस्यार्थदंडोनास्तीतिमन्तव्यं यथार्थदंडाभा
वेऽग्नीरेदंडेचनिषिद्धेस्वल्पापराधेनग्नीकरणगृहभंगीकरणविप्रवासनंद

कृत्साक्षिणस्तथा विवादाद्द्विगुणं दंडं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः। ये धनदानादि
नाकूटसाक्षिणः कुर्वन्ति स कूटकृत् ग्राहयिष्यमाणेन स्मारितः ते विवादाद्द्विवाद
पराजये यो दंडस्तच्छतेनोक्तस्तदंडो द्विगुणः एषां प्रयोगे किं कल्पो दंडनीयाः
ब्राह्मणस्य विवासो राष्ट्रान्निर्वासनं दंडः एतच्च लोभादिकारणविशेषापरि
ज्ञाने नाभ्यासे च द्रष्टव्यं लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तं लोभा
त्सहस्रं दंड्यः स्यान्मोहात्पूर्वं तु साहसं भयाद्द्वौ मध्यमौ दंडौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणं
कामाद्दशगुणं क्रोधात्त्रिगुणं परं अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु इति
अत्र लोभोऽर्थलिप्सा मोहो विपर्ययज्ञानं भयं संत्रासः मैत्री स्नेहातिशयः कामः
स्त्रीव्यतिकराभिलाषः क्रोधोऽमर्षः अज्ञानमसम्यग्ज्ञानं बालिश्यं ज्ञानानुत्पादः
सहस्रादिसंख्या पणगन्तव्या तथा कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्त्रीन्वर्णान्धा
र्मिको नृपः प्रवासयेद्दंडयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेदिति एतच्चाभ्यासविषयं कुर्वा
णानिति वर्त्तमाननिर्देशात् त्रीन्वर्णान् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दंडं दंडयित्वा प्रवा

मि॰ व॰
टि॰
६०

.60

न्यप्यः साक्षिभ्यो निह्नुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये दंडं च लेखे दंडं च म
ष्टगुणं दाप्यः श्रावितस्तु न ऋणं दद्याद्दंडं दानासमर्थो विवादपेतं विवादमनेन यो
करणं गृह्य मंगाद्देशान्निरसनं लतं तु न ऋष्टगुणं दद्याद्दंडं दानासमर्थो विषयानु साक्षे
णं दृष्ट्वा दत्तेषामष्टगुणं दद्याद्दंडं संभवे स्वजातस्तु वितनकर्मकरणं निगडबंधनका
रागृहप्रवेशादि दृष्टव्यं यत्तत्रैवं श्लोके पत्तु सर्वं यदा साक्षी निह्नवयते तदा सर्वे
समानदोषाः यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदंति तदा तु वेद्याद्यपेत यादृशाः य
थाह कात्यायनः उक्त्वान्यथा ब्रुवाणाश्च दंड्याः स्युर्वाक्छलान्विता इति न चान्ये
नोक्ता साक्षिणां नोनिरहस्यानुमतेत्याः यथाह नारदः नपरेण समुद्दिष्टमुपेया
त्साक्षिणं रहः भेदयेन्नैव चान्यैर्न हीयते तैवं समाचरन्निति साक्षिणामवचनं सत्य
वचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्
सत्येन वदेत् यत्नेन च सत्यवचने प्रतिषेधेन साक्षिणाम् एवं प्रतिषिद्धे सत्यवच
नमवचनं चाभ्युपगत्ता यत्र यत्र शांकाभियोगाद्देः सत्यवचने वर्णिनो वधोऽनृतवच ६०

द्राभावे वा वासमेवेऽज्ञेयेन च तत्रणेमपि वर्णिनो शापस्थितमङ्कुर्वेना शारीरं धनसंयुक्तं
दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति स्मरणाच्च तथा सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बला
द्व्रजन्निति च स्मरणात् यत्तु शङ्खवचनेन ब्राह्मणवर्णिनो धनापहारवधवेधन
क्रियाः विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्येति तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षि
तो पुनः साहसवर्णानां शारीरस्तु वधो धाडिजो विनाशः श्वकोलिनः कार्यान्यादिस्तु
षोडश सर्वस्वान्तस्तथैव चेति वध सर्वस्वहरणयोः सहपाठात् पञ्चोक्ते राज्ञा दण्डे
वहि ऊर्ध्वान्तस्समग्रधनग्रहणमिति तत्रस्थमङ्कुते साहसविषयेन सर्वविषयेणशारी
रस्तु ब्राह्मणस्यानेकदा विद्भवति न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितमिति
सामान्येन मनुस्मरणात् तथा न ब्राह्मणवधमो विद्यते [illegible] भुवि तस्मादस्य वधं
राजा मनसापि न चिन्तयेत् अपि च यः साहस्या विते न्येभ्यो निहृतः तन्नमोहृतः सत्या
द्यायां ग्रहणे देवब्राह्मणेन विवासयेत् यस्तु साहसिकमेनोभिः नानासाहसिकैः
सहसा दण्ड्याविनः सन्निगृह्य नकालेन मा हत्वा राज्ञा स्याक्रान्तां चेत् स्वस्तनसाहसम्।

मि॰ व्य॰
टि॰
६१

मनिमित्तप्रत्यवायस्मतादेवस्मादभ्यनुज्ञावचनमसमर्थकमिति यतः सानुज्ञ
नवचनाच्चेयामस्येयात्र—वायः साधारणान्नवचनावचनयोरल्पो यानिषष्ठे
वदभ्यनुज्ञावचने यद्यपिस्वल्पसावद्यत्वेऽपि निर्हूणत्वानुषंगिकस्याल्पोपमः अन्यवा
यस्यानिह्नुतिरन्यत्रनयायीहाभ्यनुज्ञावचनात्साधयन्त्रि विधानाच्छ्रपमः अन्यवायस्य
निह्नुत्यानुषंगिकस्याल्पोपमः अन्यवायस्यनिह्नुत्यन इतिगम्यते पुनदेवाभ्यवमेघ
वातवथासकायोपायाद्दीनामन्नवचनावचनाभ्यनुज्ञानेविदितव्यनचतत्रप्रा
यश्चित्तमस्तिप्रतिषेधानत्राभावात् निमित्तांतरेणकालांतरेप्यतिवावगमेपिसा
क्षिणामन्येषांचदेशभावोस्मादेववचनादेवगम्यतइति इति साक्षिप्रकरणं भक्ति
साक्षिणैर्निरूपितो साधनेलेख्योनिरूप्यते नवलेख्योद्विविधशासनंजानपदंचेति
शासनंनिरूपितं जानपदमभिधीयतेतच्चद्विविधंस्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति तत्र ६१
स्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति साक्षिकमन्यकृतंससाक्षिकंचनयोश्चदेशाचारानु
सारेणप्रामाण्यं यथाहनारदः लेख्यंतुद्विविधंज्ञेयंस्वहस्तान्यकृतंतथा अ

61

नेन कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमप्यनुज्ञायते एवं तत्सत्यवचने हिंसा तत्यापि नोऽनृत
रस्यावधस्य सत्यवचनेन च मनः रस्यावधस्तत्र सौभावाभ्यनुज्ञायाजापद्यनु मन्यते
सत्यगजाकस्यमप्याक स्यनेनन मे च नितन द्रामेदाट सातिहंकर्तव्यं न स्याप्य संमेवसत्यमे
व वेदितव्यं असत्यवचनेन वर्णि वधदोषो : सत्यवचने दोषश्चासत्यवचनेन वर्णिवध
दोष एव तत्र च यथाशक्त्यनुज्ञायाप्युन्नेकर्तव्यं नत्र सत्यवचनेन सौभावे च शक्त्यनुम
नुज्ञातान्यस्यवायाभावइत्यत आह तस्य च माया निर्दोषप्यस्युक्तं : सारस्वतो हि जैनः
तस्यावनायाम्नृतवचनावचनन्नमितरस्य वायपरिहारायमारस्वतश्च हिंसैरेके
कथं तिनिर्दोषता : कर्तव्यं : सरस्वतो देवताय स्मानिसारस्वत : अनवस्रावितानुलप
कुंडोदनेन च कुशापूर्ण सिद्धं हापमजिसंधि : सातिरणमनृतवचनमवचने च यन्नि
षिद्धं तदिहाभ्यनुज्ञातं प्रज्ञानृते वदेद्धुन्विंधुन्वापि न दोषो भवति किं लिषोत्ति च सा
मान्येनानृतवचनेश्च वचने च निषिद्धं तद्दतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं न च मंतव्यं।
सातिरणमनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेपि साधारणानृतवचने प्रतिषेधातिक्र

मि· व्य· टि· ६२ द्रियमाण इत्यजातिमेव व्याचष्टे ग्रहणेप्रतेश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेनेमे
वेधः किंच समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि
लेखितम् धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वबुद्ध्या व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखि
तेऽधमर्णो धर्मर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनापेक्षनामकपूर्वकं अत्राहममुकः साक्षी लि
खेयुरिति ते समाः तस्मिन्न लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्यात्मीयपितृनामलेखन
पूर्वकमस्मिन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयुस्ते च समाः संख्यातो
गुणतश्च कर्तव्याः यथा घटमणे: साक्षी कालेऽपि ज्ञानं भवति तदाधमर्णेनान्येन साक्षी
भ्ये: स्वमते लेखयितव्ये यथाह नारदः अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं तु स लेखयेत्
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः इति अपि च उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यम
मुकसूनुना लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् सोऽयं स्वहस्तकृतं लेख
ख्यमाह विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलो ६२
पाधिकृतादृते यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन केनचित्साक्षिभिर्विना प्रमाणस्य

62

सालिमत्सादिमत्क सिद्धिर्दृष्टा ष्विनेमन्यपाहितिति तद्वान्याकृतमाह यः कश्चिदर्थानि
रमानः स्वरूपातुपरस्परं लेख्यंन साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्‌ धनिकः पूर्वकं धनिकाध
मर्णिकयोर्यार्थोपहिरण्यादिः परस्परस्वरूपाइपता कालेनाद्वहे यमियन्नीच इति
मासेवृद्धिरितितिसा लेख्यावस्थित ः तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपन्नौ वस्तुतनीन
र्णिपार्थे लेख्यंसाक्षित्रद्दत्त लततणसाक्षिफले धनिकः पूर्वकं धनिकः पूर्वोपस्थित
तधनिकः पूर्वकं धनिकनामलेख्यंन पूर्वकमितिपावत्कार्यं कर्त्तव्यं उक्तलततणः सा
क्षिणो वा कर्त्तव्याः कर्त्तात्र पत्रकृतकार्यं मिथ्यार्थं तस्य साक्षिणः प्रवर्त्तते विवादे पुरु
कृतं वा पत्रलेख्यं तमितिस्मरणम्‌ तत्रापि च समामासतदर्द्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितं समामासवत्सरः मासपक्षतिथ्यादिः तदर्द्ध
पक्षशुक्लः कृष्णो वा अहर्वासरः तिथिः प्रतिपदादिः नामधनिकर्णिकयोजातिब्राह्मणा
द्यादिः स्वगोत्रे वासिष्ठादिगोत्रमैत्रैः समादिभिश्चिह्नितं तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादि
शाखाप्रयुक्तेगुणनामवद्वृत्तेः कव इति आत्मीयपितृनामधनिकर्णिकपितृनामा

सि. त.
द्वि.
६३
63

ष्यां ह्यस्तनस्तु श्वस्तनस्त्वेत्रिभिरेव पदैर्वेमम् नचानर्थोऽस्मिन्निति नियमस्तेन तु द्वयेऽपो वेक्त
णं देवमित्यविशेषेणमाद्वेत्रिभिरेव देयमिति यु नियतमेव वाटमध्ये वान्तर्गमष्टपञ्चा
न्ह्रदणं विषयेऽस्यस्तनस्य भवापवादशंकामपनेतुमिदं वचनमारब्धं तथा हि यत्र
लं तु णमभिधाय कान्यायनिनाभिहितेन पवे कालसमाप्तिक्रान्ते पिल्टणं दाप्यते कृण
मिति इस्य यत्रा हूटस्य णमतिक्रान्तकालमापिपिल्टणमवेयिदाप्यते मन्त्रेपिल्ट
णमितिवद्बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रान्तमितिवचनात्तु चनर्थोऽदिदाप्यते इति
वनीयते तथा हि रीतेनापि लेवं यमभवेहूतेलाभेतस्याविनिर्दिष्टोदितिमुत्राभिप
स्य हस्ते यत्र मस्ति तस्या णं लाभ इति सामान्येन चनर्थोऽस्मिन्नपि कृणलाभो लोति
वनीयते श्रुतस्त्रुनदाशंकानिह्नत्यर्थमेनद्वचनमिति फलितं वचनद्वयेऽपो गीश्वरवचना
नुसारेण योजनीयं श्रुपायापवादमाह यांघिल्लभुज्यतेनावघावन्नज्ञनदीयते संवेधके ६३
पित्राद्वेस्वृणेत्रिभिर्येवरेषमितिनियमाह णपाकरणनिधिकारेणध्याहर
ऐयनधिकारप्राप्ताविच्छवत्याते यावच्चतुर्थे न पंचमेन वास्कृणं दीयते तावदेवाधिमं

तेमन्वादिभिः बलोपाधिकृतान्हूते बलेन बलात्कारेण उपाधिना लोभक्रोधभयमदा
दिलक्षणेन यत्कृतं तेन स्माद्धिना नारदोप्याह मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं तेच न
तत्प्रमाणं लिखितं भयोपाधिकृतं तथा थैपि तच्चेद्स्वकृतं परकृतं तेच लेख्यं देशाचारा
नुसारेण संबंधकव्यवहारावेधकव्यवहारफलं अर्थकृतं मातापितृलोपेन लिप्पितरापि
दिलोपेन च लेख्यमित्येतावत्पुनः साधु अर्थे देशभाषयापि लेख्यं विनीय
यथाह नारदः देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्य
मविलुप्तक्रमाक्षरमिति विधानं विधिः आधिविधिः करणं कस्य लक्षणं गोप्याधि
भोग्याधिकालकृतमित्यादि तेन रूपं व्यक्तं विस्पष्टं वेयस्मिंल्लेख्ये व्यक्ताविधिः अविलक्ष
णं अर्थानां क्रमः क्रमस्थान्यक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि य
स्मिंल्लेख्ये तदविलुप्तक्रमाक्षरं तेन देवं मतं लेख्यं प्रमाणं राजशासनं वक्ष्यमाणं स्य
निरूपितमेवत्यभिप्रायः श्रमेण लेख्यं हृदयं प्रमाणं निर्णीतमिति यदाह कृतं लेख्य
कृतं तदयकृतं पूः अविभेरं वत् यथा मात्स्यादि कृतं स्मरणं अविभेरं वदयं तयाल लेख्यकृतं तेन

मि॰ व्य॰
द्वि॰
६४

नयनायकाल्लेकरणे कालावधिर्दातव्यः प्रमत्तः अन्तर्विद्यमानस्य एवं वेदितुकामः स्मा
र्त्तिणश्चैकदेशेन व्यवहारसमाप्येनकार्यं यदा तु साक्षिणो न संति तदा दिव्येन निर्णयः
पूर्वोक्तं साक्षिकैर्दैवी व्यवहारे विनिर्दिष्टेति स्मरणात् एतच्च जानपादव्यवस्थापूर्व
राजकीयप्रमाणव्यवस्थापत्रस्मृते लावसर्वेषु थेषु साक्षिमत्स्विति तथान्यदपि राजकी
यं जयपत्रकं वृद्धवसिष्ठेनोक्तं यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियं सावधारणं चै
व जयपत्रकमिष्यते प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया सिद्धेर्थे वादिनो दद्या
ज्जयिने जयपत्रकमिति तथा सभासदोपि मतेनेममुकं पत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः सभासद
श्चयेतत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः यथालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं तु दद्युरेव ते इति स्मरणा
त् सभासदां च परस्परमनुमतिव्यतिरेकेण व्यवहारो न निःशल्यो भवति यथाह नार
दः यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादन्य
थामवेदिति एतच्च चतुष्पाद्व्यवहार एव साधयेत्साध्यमर्थं पत्रं चतुष्पादान्वितं च यत् ६४
राजमुद्रांकितं चैव जयपत्रकमिष्यते इति स्मरणात् एतच्च हीनेन नायथाप्रन्यवादे

64

ज्येनेनिबद्धतामवेधकर्णपाकरणेचतथौदेश्यधिकारोत्पत्तिः नन्वेनेनदर्यैर्नमे
वफलभोग्येनतस्यपनोनिमित्तं नटप्यनोस्मिन्नुसन्ध्यपवादत्वचनेपुरुषश्रपविषयेमे
वस्याद्दितिसर्वमनवद्यम् ग्रासोऽगिकेपोरिसमाप्यशङ्कतेमेवानुसरति द्विप्रोतरस्येऽ
लेविनेषान्नरेषहलेनत्या भिन्नेटस्येश्यवाक्त्रिणेलेवामयोनकारपेन यावहारादेमेपत्रा
नरेङ्कमाद्दितिविधीपते व्यवहाराद्तमनेवातनेच्यवदिनदेपूर्णोतरस्यपत्रेद्दलेवीडष्टा
दिमोदिनमानान्यवावकालेनवालेव्यानेलिख्योहिगोणिपदानेवापोस्मिन्नतद्दले
व्यनेस्मिन्नद्दलेव्यनेष्ठकालवपोनेउन्नरेषुमपौदोष्टन्यादिनाम्पदिनलिप्यनदेरर
नेतस्करादिनाभिन्नेविटेलिनेदस्यथ्यलितेक्लिन्नेद्दिधाभ्रनेमांतितन्नोमवतिपनङ्गा
र्थिश्रत्यर्थिनाः परस्परानुमतोसत्यांविमत्यात्व्यवहारस्त्रानेदेप्रोतरस्यपत्रान
पनापटोवोद्यपेतयाकालोदानेव्याः डगेदेप्रणवस्मितेनेहेवापत्रेमा लिभिरेवव्य
वहारनिर्णयः कार्यः यथाहनारदः लेख्येदेप्रणतरस्यलेप्रौतिदलिविनेहृते
मतेक्लाकालिकंरणमसेनाद्दष्टदर्शनेमितसतोविद्यमानस्यपत्रस्यदेप्रान्तरस्थस्या

मि॰ तृ॰
टि॰
६५

65

र्थः यथाह कात्यायनः दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु निर्दिशेदिति साक्षिसंभववि
षयेमिदं स्मार्त्तसंभवविषये तु हारीतवचनं समयेन कृतं तेन पत्रे कृतं देमतेन कारितेन स्वधर्मा
कृत्यं तत्र चमथोदिशेन लिप्यदिति एवं च शुद्धे पत्रे क्रमेण च दानं व्यासः त्रिपदाकृतं
मेव ऋणं दानं समसमयेष्वस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेद्दत्वा दत्वर्णि
को धनं धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितं पदार्धमर्णिकः सकलमृणं दातुमस
मर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्वा दत्वा पूर्वं कृतं लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेद्देयमेतावन्मयाद
त्तमिति उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यात्भिलिखेदेतावन्मया
लब्धमिति कंठस्वहस्तपरिचिह्नितं स्वहस्तलिखितं तरचिह्नितं पदार्थोपगतं प्रवेशपत्रं स्व
हस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात् ऋणे सोदत्ते क्रतेन स्वहस्तेन लेख्यं किं कर्त्तव्य
मित्यत आह दत्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत् यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्य ६५
नष्टं वा तदा शुद्ध्यै शुद्ध्यर्थमधमर्णेन निह्नुत्यर्थमन्यल्लेख्यं कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोक्त
क्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ससाक्षिके ऋणे केन त्वेदानवौ।

क्रियाद्वेषीनोयस्मान्नाविकल्पः । स्यादुक्तः । प्रपत्नायीचहीनः । पंचविधः स्मृत इति नव्रज
यपत्रकमलिग्यपिनहीनपत्रमेव तत्त्वकालान्तरे देशान्तरे यपत्रेन प्रमाणाय विधि
सिध्यर्थं इति विशेषः । लेख्यासंदेहे निर्णयार्थं न भिन्नान्याहुः संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्व
हस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबंधागमहेतुभिः । शुद्धमशुद्धं वेति संदिग्ध
स्य लेख्यस्य शुद्धिः । स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबंधागमहेतुभिः । स्व
हस्तेन लिखितं पत्रं लेख्यान्तरेतेन शुद्धिः यदि सदृशाक्षरलेखं भवेत् तेन तदा शुद्धिः । स्यादि
त्यर्थः । आदिशब्दात् समालेख्यक स्वहस्तलिखितान्तरसंवादाच्छुद्धिरिति युक्त्या
प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां द्रव्याणां सह संबंधः । प्राप्तिः । अस्मिन्देशे अस्मिन्का
ले अस्य पुरुषस्य इदं द्रव्यं घटत इति युक्तिप्राप्तिः । क्रिया तत्साक्षिप्रत्यासः । चिह्नं असाधारणं
श्रीकारादि संबंधः । अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वं परस्परं विश्वासेन दानग्रहणादि संबंधः ।
आगमो ऽस्य वेतनार्थस्य समाविततः । प्राप्त्युपायः । एतैरेव हेतुभिः । एभिर्हेतुभिः । संदिग्धले
ख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । एतानि लेख्यसंदेहे निर्णयोपायाः न ज्ञायन्ते तदा साक्षिभिर्निर्णयः ।

णेन तु सैवेति स्मृत्यन्तरेण नन्विषयोक्ते नत्रापि सलिले स्नाने घटकोष्णादिभिन्नासाम
न्यस्नाने विचारे पठितेति विषमसलिलव्यतिरिक्ते घटकोष्णान्यादिभिः शुद्धिविधानात्
एवं बालादिष्वपि योजनीयं तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकं स्नानादिनिय
मः सर्वेषामेव वर्णानां कोष्णशुद्धिविधानात् सर्वैरपि तानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विष
विनेति पितामहस्मरणात् तस्मात्साधारणे काले वक्ष्यमाणविधानेन तु स्नानादिनिय
मार्थमिदं वचनं कालान्तरे तत्तत्कालविहितं सर्वेषां तथा हि वर्णास्त्रिरेव सर्वेषां हे
मन्त्रशिरसोस्तु तत्त्रिपादिहृदयाणां मन्त्रविषयो विकल्पः ब्राह्मणस्य त्रिरेव
न कदाचिद्विशेषब्राह्मणस्य विषविनेति प्रतिषेधात् ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव येषा
तु नद्यादिविशेषेण ग्राह्य इति प्रतिषेधः कुष्ठिनो वर्जयेदग्निं सलिलं एवास्मकाशि
नापि तत्रैव स्नानं नित्यं विषिद्धं परिवर्जयेदिति तेषामग्न्यादिकालेऽपि साधारणेन
लाद्येवादित्यं भवति तथा तोयमग्निविषं चैव दातव्यं बलिर्णां न रणामिति वचनात् उ
वैलानामपि सर्वेषामपि विधिः प्रतिषेधाङ्गकालानतिक्रमेण जातिवयोवस्थाश्रिता ६९

ब्राह्मणे जातिमात्रे रोगी व्याधितः एतेषां स्मे धनार्थं तुलैवेति नियम्यते ग्रीष्मः काल
स्तन्नमात्रस्य तु विषस्य जलमेव वैश्यस्य वा शाङ्गे वधारणे विषस्य यवाज्ञ परिमा
णः सप्तैव शूद्रस्य शोधनार्थं भवति ब्राह्मणस्य तुला विधानात्कूटस्य एव सप्तविष
स्य वेति विषविधानादग्निर्जलं वेति क्षत्रियस्य वैश्यविषयस्य मुक्तं एतदेव स्पष्टीकृतं
पितामहेन ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं
शूद्रस्य दापयेदिति यत्तु स्त्र्यादीनां दिव्याभावस्मरणं संहृत्तानाम्भ्रशाङ्गीनां व्याधि
तानां तपस्विनां स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षते इति तद्वृत्तितन्तुव्या वान्यतरः
ऽग्न्यादीति विकल्पनिवृत्त्यर्थं एतदुक्तं भवति अल्पहेमाभियोगेषु स्त्र्यादीनामभियो
गक्ते न्नैऽभिजोर्जौनामेव दिव्यमेतेषामभियोज्यते ऽप्यभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्य
गाभियोगे तु विकल्प एव तत्रापि तुलैवान्येन वचनेन नियम्यते तथा महापातका
दिशंकाभियोगे स्त्र्यादीनां तुलैवेति एतत्सर्ववचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिर
चैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यसमवधाने नियामकं न पार्थ्यं वज्रं च सर्वकालतो

मि· व· द्वि· ७४ 67

पमानेनावानविशुद्धोभवेन्नरइति यत्तु पितामहवचनं अल्पदोषसमोऽपे पोवहुदोषस्तु
होपतइति तत्रयद्यप्यभिषक्तस्याप्यस्याल्पवहुत्वं चन दिव्येनावधारयितुं शक्यते
तथापि सकृदुदमित्तिपूर्वेनेनाल्पत्वमसकृन्नमित्तिपूर्वेनेन महत्वमिति देशप्रायश्चित्तान्नाल्प
त्वमहत्त्वमवधार्यते यथा चाप्युपलक्षितम् आत्मार्थकारणएव कल्पादीनां छेदो
भंगो वा भवति तदा प्रा[illegible]श्चित्तैरेव कल्पच्छेदेन लाभं गेच्छेदकर्कटयोस्तथा रज्जु
च्छेदे तु भंगे च तत्प्रैवाशुद्धिमादिशेत् इति स्मरणात् कल्पशिक्यं तलेकर्च्छे टौलला
त्रयोः शिक्याधारावीषच्छ्राद्वावपस्कीलकौ ककुद्वे टब्यूक सन्धौ अतः पादल
भयोरूपरि विनिविष्टस्तु लाधारपट्टः यदा तु तूष्णमानकारणेषां भंगस्तदा पुनरा
रोपयेत् शिक्यादिच्छेदभंगे पुनरारोपयेन्नरम् इति स्मरणात् ततश्चारि विशुद्धो हि श्र
ताचार्याभिलटाहितात्मभिर्श्लैतारोपयेत् एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान्
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मसद्मयावत्कल्पते यदा तु स्वेच्छलतएवदेतत्थैवस्थापयित ७४
मिच्छति तदा वायमाधेय यथातिनिरासार्थं कपाटादिसहितोऽश्मालांकुर्यात् विश्र

दकं तिलैर्गन्धैर्युक्तं पात्रचतुष्टयं अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ये समाना।
इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति गन्धोदकं।
तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमर्घार्थं [illegible] विधिना कर्मणि तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमेव
दत्वा पितृ[illegible]च मातामह्यादिभ्यः [illegible] वेष्टयेत् [illegible] तावेव वचनं प्रेतपात्रोदकं किं-
चिदवशिष्टं विधिवत् अर्घ्यपात्रेषु सेचयेत् ये समानाः समनसः इति द्वाभ्यां मन्त्रा-
भ्यां शेषं विश्वेदेवावाहनादिविसर्जनान्तं पूर्ववदेव पार्वणवदाचरेत् प्रेतार्घ्यपात्रा-
वशिष्टोदकेन प्रेतस्थाने ब्राह्मणहस्ते [illegible] दत्वा शेषमेकोद्दिष्टवत् समापयेत् पि-
तृणां त्रयाणां पार्वणवत् एतत्सपिण्डीकरणमनेनैव क्रमेणैकोद्दिष्टं चेन्न तु [illegible] स्त्रि-
याः पितामह्यादिभिः सह पिण्डीकरणं ततः पार्वणेन मातुः [illegible] पृथक् न कर्त्तव्यं [illegible]
वति अत्र प्रेतत्वात् [illegible] विषये केचित् एवं यन्ति नस्य त्रिवर्षं नभावे नस
पिण्डीकरणेन एकादशाहे पितॄणां [illegible] पपत्तेः समनेनैव [illegible] सपिण्डी
एकादशाहादूर्ध्वं [illegible] प्रेतपवाहयमः [illegible] सपिण्डीकरणे प्रेतत्वमपि देह

मि॰ त॰
द्वि॰
६६

68

शंकाभियोगएवस्यात् अथबहुभ्योभियुक्तानां बहुदण्डविनिर्णयोन तदैकत्वात्स्वेवको
शाश्वशाकालेएवनसंशयइतिस्मरणात् महाभियोगेषुशंकितेषुसावर्णेनेषुवाविशे
षेणशास्त्रानाचपठवाल्पमाह शीर्षकस्थेभियोक्तरि एतानितुलादीन्यभियोक्तरि शीर्षक
स्थाभियुक्तस्यभवंति शीर्षकंशिरोव्यवहारस्यचतुर्थः पादोजयपराजयलक्षण
स्तेनचदण्डोवलक्ष्यतेतत्रवर्त्ततइतिशीर्षकस्थः तस्मिन्नभियोक्तरि दण्डभागिन्यर्थः ततोर्थी
लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं इतिभावगुणित्वावादिनुपवक्रियांव्यवस्थाविशिना
तदपवादार्थमाह स्वरुच्यावान्यतरः कुर्यादितरोवर्त्तयेच्छिरः रुच्याभियोक्त्रभियु
क्तयोरपरस्परसंमत्यान्यतरोभियुक्तोभियोक्तावादिव्यंकुर्यादितरोभियुक्तः शि
रःशारीरमर्थंदण्डंवावर्त्तयेदंगीकुर्यात् अयमभिसंधिः नमानुषप्रमाणवद्दिव्यप्र
माणंभावैकगोचरं अपितुभावाभावविशेषेणगोचरयति अतश्चमिथ्याभियोक्तुरेवस्य ६६
वस्कंदेशाङ्क्याप्रयेनार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्येच्छयादिव्यंभवतीति अल्पाभियोगेमह
भियोगेशंकासावष्टम्भयोरप्याविशेषेणकोशोभवतीत्युक्तं तुलादीनिविषानितुम

किं कर्त्तव्यमित्यत आह साक्षिमच्च भवेद्यद्वा न देयं तद्व्यं समाक्षिकं यत्तु समाक्षिकं ऋणं
तत्सर्वं साक्षिसमक्षमेव दद्यात् इति लेख्यप्रकरणे लिखितं साक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिवि
धं मानुषं प्रमाणमुक्तमथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभिधास्यन् तुलाग्न्याप इत्यादि
भिरङ्घ्रेः पंचभिः श्लोकैः दिव्यमातृकां कथयति तत्र तावद्दिव्यानुद्दिशति तुलाग्न्यापो
विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये तुलादीनि कोशान्तानि पंच दिव्यानि येह यमेशस्व
विशुद्धये संदिग्धस्यार्थस्य संदेहनिवृत्तये तुलादीनि कोशान्तानि पंच दिव्यानीह धर्मशा
स्त्रे विशुद्धये संदिग्धस्यार्थस्य संदेहनिवृत्तये दातव्यानि ननु अन्यान्यपि तण्डुलादीनि दिव्या
नि संति धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तथैव च तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषक इ
ति पितामहस्मरणात् कथमेतावन्त्येवेत्यत आह महाभियोगेष्वेतानि यत्त्वग्निमहा
भियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते तेन तु नैतान्येव दिव्यानीति महत्ताबुद्धिं चवदति ननु
स्वाभियोगेपि कोशस्य वक्रोशमस्त्वेपि दापयेदिति स्मरणात् सत्यं कोशस्य तुला
दिवृपाते न महाभियोगेष्वेव नियमार्थं किं तु साव्रहमात्राभियोगेपि प्राप्तार्थं अन्यथा

मि.व्य.
दि.
६७

दिव्यो दैवो भ्यो यो ति लौकिक प्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वेन व्यवस्थि कालानरविभे
देन व्यापदेशो ब्राह्मण परिव्राजक वकोश स्पर्श शपथस्त्रिभिर्वि पितादिषु पादे महाभियो
ग विषयत्वेना व्यवहमासिः यागो विषयत्वेन चतुर्दादि सा स्यान्नतु सम्यग्नेन रणेनिर्णय निमि
त्तत्वेन तदुक्ता नांनवन्नमा पस्यन्व सम्यन्नेन रनिर्णय निमित्तत्वे पल्प विषयत्वेन शंका
विषयत्वेन चतुर्दादि वैलक्षण्यान्नेत्र पादः । इति समेनाह दुष्यन्तानि दिव्यानि शपथाश्च
शपथा सम्भवस्त्र एता दिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । पृथक्पितामह वचनं सर्वदेषु विवादे
षु दिव्यानि परिवर्जयेदिति तत्प लिखित सामन्तादि सद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदि
ति व्याख्येयं न तु विवादान्तरेषु प्रमाणान्तरसंभवे दिव्यानामनवकाशप्रसंगात्
एतादिषु विवादेष्वन्नेकलन्नण साक्ष्युपन्यासे सति नाक्तेनोपि प्रत्यर्थी पादे द्वेष्यमुपगमा
वष्टंभेन दिव्यमवलंबते तदा दिव्यावलंबनेनोक्तेनापि सामन्तादि दृष्टप्रमाणसद्भावेन ६७॥
दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पानिराकरणार्थं स्थावरेषु विवादेषु स्तदपि पितामहवचनेन
नोक्तमिति क दिव्यनिराकरणार्थं लिखितसामन्ताद्यभावे स्थावरेषु विवादेषु निर्णयप्र

हाभियोगेष्वेव समावष्टंभेष्वेवेति वा नियमो दर्शितः तत्रावष्टंभाभियोगेष्वेव तस्याप
वादमाह विनापि शीर्षकं कुर्यान्नृपद्रोहेथ पातके नृपद्रोहाभिशंकायां ब्रह्महत्या
दिपातकाभिशंकायां च शिरः स्थापयित्वा विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभि
शंकायां तु यथाह राजभिः शंकितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः आत्मशुद्धिपराणां
च दिव्यं देयं शिरो विनेति तत्तुलादि पुनः स्वल्पेष्वपि निशंकायामेव चौर्ये तु तत्तुलादेया
नान्यदेति विनिश्चयेति पितामहवचनात् तत्र माषस्तु महाचौर्याभिशंकायां चौर्याभि
शंकाभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयत इति स्मरणात् शूद्रस्य तु न तथा यथाह अल्पार्थेपि वि
षयाः सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि
नि च स्पृशेच्छिरांसि पुत्रदाराणां सुहृदां तथा अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान
मथापि वा इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे इति नारदादिस्मरणात् य
द्यपि मानुषप्रमाणानि निर्णये निर्णयकमन्नदिव्यमिति लोकप्रसिद्धा शपथानाम
पि दिव्यानंतत्थापि कालांतरनिर्णायकानीति मन्नावेन समनंतरानेन निर्णायानीति न्यायो द्रष्टा

प्रथमो भागः पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नस्तृतीयोऽपराह्णः। तथापि सोऽपि कालविशेषो विधि
प्रतिषेधसत्त्वेन दर्शितः। विधिस्तु देवलावलायनात्रेः शिशिरहेमन्तौ वर्षास्त्रेव शकौतिकाः
पूर्वाह्णे स्नानसलिले हेमन्ते शिशिरे विषुवे ग्रामार्गशिरसि वैशाखस्नानस्यैव च एते
साधारणमासादिव्यानामविरोधिनं कौशल्लसर्वदा देवस्नलास्मात्सर्वकालिकी
तिकोशाहृहणं पूर्वशाखयासमुपलक्षणेन दुलानोपुन विशेषानभिधानात्सार्वकालिक
त्वे प्रतिषेधस्तु वोपिनर्शीतेनोपशुद्धिः स्मात्रैस्स कालेऽग्निशोधने नद्या ह्वृषि विषदर्यान
प्रवानेन तुलान तथा नापराह्णे न मध्यापाने मध्याह्ने कदाचने ति न शीतेनोपशुद्धिः स्मा
ति स्नात्वा न स्नायान्न हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणे तो सकौलोग्निशोधन मिति प्रोत्स
कालशब्देन च श्रीष्मशरदौ विधान लवा स्नानं पिपुनर्निषेधस्य प्रातः स्नानं प्रयोजनेन त्वनीति
अधिकारिव्यवस्थामाह हारलता बालवृद्धाद्युपंत्रासास्नाणतो हितः अग्निशेले वा शू ९८
द्रस्य यथा सत्र विषमा वा स्त्रीस्त्रीमातृजातिर्व योऽनुस्नानादरेण बालस्थाप्रशेष्वशा तु
र्धाज्जातिविशेषानादरेण वृद्धाद्यर्शीनिकावर अंधो नेत्रविकलः पंगुपादविकलः

संगमात् किंच सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितं कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्रा
ह्मणसंनिधौ सर्वेषु कृतोपोषितमुद्दिने सूर्ये सचैलस्नाने दिव्यग्राहिणमाहूय नृप
प्रसभ्यानां ब्राह्मणानां च संनिधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः त्रिरात्रोपोषि
ताय समरेकरात्रोषिताय वा नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे तदुपवासवि
कल्पः पितामहेनोक्तो बलदेवमहाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः उ
पवासनियमश्च कारयितुः प्राड्विवाकस्यापि दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समा
चरेत् अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञयेति पितामहवचनात् अत्र यद्यपि सूर्योद
यस्नानविशेषणेनोक्तं तथापि शिरःसमाचारादनुवादे दिव्यानि देयानि तत्रापि पूर्वाह्णेऽग्नि
परीक्षा स्यादपराह्णे तु घटो भवेत् मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता दिवसस्य तु पूर्वा
ह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलमिति पितामहोक्तो वि
ज्ञेयः अनुक्तकालविशेषाणां तण्डुलतप्तमाषधर्मजानां पूर्वाह्ण एव प्रदानं पूर्वा
ह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितमिति सामान्येन नारदस्मरणात् अहनि त्रिधाविभक्ते

मि॰ द॰ शे विनाशे तत्कोशपानं विधीयते पंचाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्धार्धं स्मृता तुला: ततो
टि॰ र्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ततोऽर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः
१० स्मृताः एवं विचारयन्नृपो धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति ज्ञातानां संख्या सुवर्णानामित्यत्र सु
वर्णशब्दः षोडशमाषाः सुवर्णः इत्यत्र परिमाणवचनः नाणकशब्दवाच्यवचनः ना
सहस्राद्दूर्ध्वं दिव्यं तत्तन्मात्रिकपणसहस्रावेद्वृवं ननु नृपद्रोहे पातके चैव तानि दिव्या
नि इत्युक्तानि तत्कथं नामसहस्राद्वैवफलमित्यत आह मयाऽर्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुच
यः सदा नृपद्रोहे तु महापातकाभियोगे च सदाऽर्थसंख्यामनपेक्ष्यैव तानि दिव्या
नि कुर्युः कृपवासादिना शुचयः सन्तः तथा देशविशेषोऽपि नारदेनोक्तः सभाराज
कुलद्वारदेवायतनचत्वरे निषेधे निस्थलः धूपोऽधूपमाल्यानुलेपने विशि निषेधे याद्य
ट्व्यवस्था कात्यायनेनोक्ता इंद्रस्थाने अभिशस्तानां महापातकिनां नृणां नृपद्रोहे
प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् प्रतिलोमप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे अतोऽन्येषु स १०
कार्यं तु सभामध्ये विदुर्बुधाः अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां प्रतिलोम

मि दिव्यानि देयानि महाभियोगेष्वेतानि नित्यशः तत्राभियोगस्य यट्पेत्वं महत्त्वं तदिदा
नीमाह नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा पणसहस्रादर्वाक् फालं विषं तुलां
न कारयेत मध्यवह्निजलमपि पथ्याने तन्त्रादीनि विषाणानि गरुश्वर्थेषु प्रदापयेदिति अ
ज्ञकोशस्या ग्रहणं कोशमल्पेपि दापयेदिति स्वल्पाभियोगेपि तस्य स्मरणात् एतानि
चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रार्द्धमेव भवन्तीत्यावीगितर्थः नन्ववीगप्यस्माद्दीनि पि
तामहेन दर्शितानि सहस्रेन तच्च दृष्टा नृसहस्रार्द्धेन तथावसे अर्द्धस्यार्द्धेन सलिलेन स्या
र्द्धेन तु विषस्य तन्नमिति मन्यतेन पे व्यवस्थापरं द्रव्यापहारे पातित्यं भवतीति द्विषयोपि
तामहवचनमितरद्व्यविषयं योगीश्वरवचनमिति एतच्च वचनं हूपे स्तेयमाह स विष
ये अपिहूवेन विशेषो दर्शितः कात्यायनेन तदन्नस्यापहवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् स्ते
यमाह सयोर्द्धिवां स्वल्पेयर्थे प्रदापयेत् सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेमप्रकल्पयेत् हेम
प्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतं अ
शीतेस्त्रींबनाशे वै दद्यात्त्रैवहुताशनं षष्ठानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटं विंशद्द

मि-त-
हि
७१
72

मंतमधोनपाथशुद्धः मन्यवाधस्मितनेतावाम्र हुँगमयेतिशाहिवाकस्यनला
मिमेत्रणमेत्रा ःस्वत्येनरोक्तादृटैन टिव्यकारिणः जयपराजयलक्षणमेत्रलि
गादेवावगम्यतेइतिनहृष्टयुक्तं वृटंनिर्माणेभनगुरोहृणशर्थ्यसिद्धमेवपितामह
हनारदादिभिःस्पष्टीकृतेनतघ्या क्रियानयजिपहृतंमूपवस्मत्रद्दर्ववकं शुणम्य
लोकपालेभ्यस्तलाकार्यामनोमनाषिभिः मेत्रामेमावानस्मात्स्मृकेटनेजय्य
एवच वतरस्तनलाकार्याहुठाक्कस्त्वीनयैवच कदकानिचदेपानिविशुक्षा
नेषुचार्थवन वतहस्नाततलाकार्यापादेवापलिसमो श्रनेरेतुनयाहस्लोम
वेदध्यायमेवच हस्तद्रुपानिधेयस्तपादपोस्नभयोरपि शुटाउद्धनेरस्मानानिरा
दष्टाभिरंगुले: श्रुवलेवाचकर्नवोतारणाभ्यामधोमुखो मन्त्रयोस्तत्रमेवहो
हटमस्तकव्रुविनो शास्त्रुवोनिश्चल:कार्यः शुचौदेशाहटस्त्रयाा सिकद्रुपसमा ७१
साधपाश्रुयोस्तगन्तभयोरपि शास्त्रुवोनकलापेृदभोक्तिकायोस्तभयोरपि पश्चि
मेतालयेकटेनन्यासिमन्त्रन्निका शुभा पिटकेश्रयेन्नासिमिन्त्रशुकाराावकाशु। पो

ग्रस्तत्वान्निश्चयेन विराजन्ति तत्र सिद्धानि दिव्यानि संज्ञायेवि नि दिंशो हिति- इति
दिव्यमात्रका एवं सर्वं दिव्योपयोगि दिव्यमात्रकामभिधायेदानीं तदादि दिव्या
दीनामुपयोगमाह तुलाधारणविशुद्धि रभियुक्तस्तु लाश्रिता: प्रतिमानसमोऽस्र
तो रेखांकृतावलम्बित: तेन ले स्व धामासि पूर्वाद्देवैर्विनिर्मिता तत्सत्यं वदक
ल्याणि सत्यायान्मां विमोचय यद्यस्मि पापकृद्देहे ततो मां तमधोनय शुद्धे ह्यम्
योर्द्धं मां तुलामित्यभिमंत्र्य येन तुलायां धारणे तालनेपोविद तत्र सुवर्णकारादय
स्ते: प्रतिमानेन मत्स्यादिना समीभूतन: समीभूतत तुलामाश्रितायेत्र्येद्वो अभियुक्ता
भियोक्ता वा दिव्यकारी लेखोकृता जेनसंनिवेशेन प्रतिमानसमीकरण दृष्टाया
शिक्यतले वा स्थित स्वसिन्याइलेखेनांकयित्वा वतारित: तुलामभिमंत्र्य येत्र श्रा
र्थयेतानेन मंत्रेण हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि पूर्वादिसृष्टो देवैर्हिरण्यगर्भादि
भिर्विनिर्मिता उत्पादिनी ततस्मात सत्यं सं दिग्धार्थं मम सत्यमृपे चदर्शय कल्याणि
श्रोऽभनेत्र स्मात्संशयान्मां विमोचय यद्य हे मातः पापः दिवृहे पापकृद्द संद्य वाधोऽस्मि ततो

त्प

मि. त.
द्वि.
७२

73

न्नृषष्ठभागमस्त्रञ्च समवोष्टौ प्रकीर्तिताः देवेशेगणनायामध्यमादित्यानां तथाध्वने
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशम
स्तथा ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः इत्येते द्वादशादित्याः नामभिः प
रिकीर्तिताः अग्नेयपश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च
महायशाः अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः भुवनाधीश्वरश्चैव कपा
ली च विशांपतिः स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्राश्चैकादश स्मृताः शिवेशान्तरतो मध्ये
च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही चैव
माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता निर्ऋते वरुणे भागे गणेशायतनं विदुः वरुणस्यो
त्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते गमनः स्पर्शनो वायुः रमितो मारुतस्तथा प्राणः श्री
णो प्राजीवो च मरुतो ह्यष्टौ प्रकीर्तिताः उत्तरसोमभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः एतासां
देवतानां तु स्वनाम्ना यजनं विदुः मध्यावसाने धर्माय दत्त्वा वा चार्घादिकं क्रमात् अ
र्घाद्यादि पश्चाद्देवानां प्रेषणं संप्रकल्पयेत् गन्धादिकानि वेद्यानां पारिचार्याय क ७२

श्वा

भिः अत्रचमरन्निकेशुकाग्रावपांशुनोविकल्पः परीत्वानिचोक्तव्यास्तलामा
नविशारदः वाणिजोनहमकाराश्चकांस्यकारास्तथैवच कार्याः परीतकै
नित्यमलेचसमोहृदा उदकंचप्रदातव्यंहृदस्योपरिपंडितेः यस्मिन्ग्रामसवनेजाये
सविज्ञेयःसमोहृदः तोलयित्वानरेंद्रंपश्चान्नमवत्तार्यत यदेनकारयेत्स्त्रियपता
काध्वजशोभिते ततश्चावाहयेद्देवान्विधिनानेनमंत्रवित् वादित्ररवघोषैश्चगं
धमाल्यानुलेपनैः शास्त्रवःप्रांजलिर्भूत्वाप्राह्वाकलितावदेत् एह्येहिभगव
न्धर्मअस्मिन्देवसमाविश सहितोलोकपालैश्चवस्वादित्यमरुद्गणैः आवा
ह्यतत्रचदेवंधर्मपश्चाद्गानिविन्यसेत् इंद्रंपूर्वेतुविन्यस्यप्रेतेशंदक्षिणेतथा वरुणं
पश्चिमेभागेकुबेरंचोत्तरेतथा अग्न्यादिलोकपालांश्चकोणभागेषुविन्यसेत्
इंद्रःपीतोयमःश्यामोवरुणःस्फटिकप्रभःकुबेरस्तुसुवर्णाभःतथैवानैर्ऋतिः
प्रपामेवायुर्धूम्रःप्रगृह्यते ईशानस्तुभवेद्रक्तःएवंध्यायेत्क्रमादिमान् इंद्रस्य
दक्षिणभागेवसूनावाहयेद्बुधः धरोध्रुवस्तथासोमआपश्चैवानिलोनलः प्र

मि. त.
७३

आज्येनहविषाचैवसमिद्भिर्होमसाधनैः साविज्याशरणेवेनाथस्वाहान्तेनवहोमयेत् ॥ श्र
णवाटिकांगायत्रीमन्त्रार्थसमिदाज्यचरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतनजुहुयादित्यर्थः ॥ एवं
हवनान्ते देवपूजाविधानानन्तरमिति युक्तमर्थं वक्ष्यमाणमंत्रसहितेनपंचोलिविना
नत्यन्ते संप्रोक्षणार्थागन्तुपीत् । यथाहयचार्थमभियुक्तस्मृतिविनानपंचकेसं
त्रेणनेनसहितेनतर्कार्थनोगगतं मंत्रश्चाद्यचेद्वावलिलोनस्त्रग्रीमे मि
रापाह । इयंपमस्त्रअहस्त्रराविस्त्रउमेचसध्येचमस्त्रत्वानानिनरस्पृष्टनामेति एत
त्रुधर्मावाहनादिविशेषविधिग्रारोपणनम्यज्ञानकांडे सर्वदेवसाधारणं यथो
तं ॥ इमंमंत्रविधिकृतं सर्वदेवेषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां नतशेवयादिकल्प
येदिति अनेनरेणाद्दिवाकोपदमामंत्रयेतत्पदमामंत्रयेद्भापिविधिनानेनपूजान्त
विटिनिस्मरणान्त् मंत्राश्चदर्शिता-वेयदत्रस्नाणस्टष्टः परीतार्थेउगात्मनायका
राद्धर्ममस्तिं स्वंदकारात्कृटिलेनरं धूतोभावयसेपस्मात्कृटलेनाभिधीयते वे ७३
वेत्सिसर्वभस्तानांपापानिसुकृतानि च तमेवसर्वंजानीयेनविदुर्योनिमानवाः

ल्पयेदिति॥ अत्रचतल्लोपत्वात्काद्युजालेष्व॥ तोविद्यायतनस्याभेदेहोति मैत्रेयण धर्ममा
वाप्तुधर्मोपार्थीस्वकल्पयामिनमश्न्यादि॥ वेयोगेणार्थपाद्यो च मन्नोयमश्च॥ पञ्चो
च मन्नो यत्नान वस्त्रय ज्ञोपवीता च मन्नो यमश्च कटकटकादिभूषणानेदत्ता॥ इत्यादीनां उ
र्जितानां श्रवणवादैः स्वनामभिश्रुतयर्थान्येतेनमौतेरद्वादिभूषणानेपदार्थान्तुसमर्पयेनद
ताधर्मायतनंयुद्धपदीपनेवेद्यानिदत्तेइत्यादीनांगंधादीनांपूर्ववत्॥ द्यात्॥ गंधपुष्पा
णि च वस्त्रद्वयं पोरक्षा निकार्यान्येण पथाहनारदः॥ रक्षेगंधेश्च मोल्यैश्च दद्याद्रूपात्
तादिभिः॥ शुक्लेयेन तद्दत्तेवं ततः॥ पिष्टांशुपूजयेदिति इत्यादीनां तु विशेषान् विधा
नायथालाभरत्नैः स्त्रीवीपूजनमिति पूजाक्रमः॥ एतत्त्रसर्वंप्राड्विवाकः॥ ॐ प्यात
पथोक्तं प्राड्विवाकस्तेनाविशावेदवेदांगपारगः॥ श्रुतवृत्तोपसपन्नः॥ शांतचित्तोवि
मत्सरः॥ सत्यमेधाः सविद्धतः॥ सर्वप्राणिहितेरतः॥ उपोषितः॥ शुद्धवासाः॥ कृतदंधा
नुधावनः॥ सर्वासांदेवतानांच ॐ प्यात्पूजांपथाविधि तथाकृतिविश्रुतभिश्रुतस्
पूदित्वलौकिकैर्होमः॥ कार्यः॥ पथाहचतत्रहिंसनतथाहोमः॥ कर्त्तव्यो वेदपारगैः॥

वैरूप्येणनास्मिन्नेर्हस्तोसपिण्डैर्भिः स्मृत्यन्तेनभिविविनिनारदवचनात् तथासपत्नसमीपत्राणि
सपत्नैवसर्वापत्राणिचातनाभ्रात्रदधक्रातनाभ्रात्पत्राणिरूपैविवित्यसेतु सपत्नपित्य
त्पपत्राणिभ्रातनेनसेनाद्येधिहस्तपोर्निवृत्तिपेन् नतुस्ववैगवेष्टिनेनत्येतिपितामहव
चनात् समनसः पुत्राणिपट्‌पिसमरणे अपस्तपतेपाणिभ्यामसंहे पत्रैस्तुसपिण्डैर्भिः
सुतर्हितेहरंगुत्तुस्वदग्धः सपिण्डमेपदेइतिनदृष्ट्वात्पत्राभावेकं पञ्चविषयेवेदितव्यंश्च
स्वस्यपत्राणिपितामहश्रोसावचनेनसुव्यक्तावगमात् पिपलाज्ञापनेवहिः पि
पलोहृतराइस्मृतः अनन्तरस्पतपुत्राणिहस्तपोर्निवृत्तिपेद्युपइति कर्त्तुरसामिसंबे
णमाह तमप्येसर्वभूतानामनश्चरगमिपावक साक्षिवसुणपापेभ्योब्रूहिसत्यंकवेम
ता हेषुनेवंसर्वभूतानांजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानामंतःशरीरसंपेनरेचरसिउप
फलानुपानादीनांपावक तेनपवैसोपावक शुद्धिहेतोः कवेक्रांतदर्शिनसाक्षिवस्तु
एपपापेभ्यइतिलव्ज्ञोपेपे चमीपुएपपापान्वेत्वसत्यंब्रूहितदर्शीयेत्यर्थः अयः पिंडे
त्रिमिस्तापेस्तनैसंदंशनपुरतथानीनेकर्त्तापश्चिममंडपेप्रास्नुखेविलिख्यत्रेनेनमंत्रेण ७५

लाशुक्लिनां शुभ्रांगंधेन लौहकारयेत् पत्रस्थो नापहन्येत शुभ्रमिश्रांश्च लबाप्यैः नवै
वलोकपालाहीन्सर्वदिक्षु निवेशयेत् त्रिसंध्यं पूजयेत्तेनो गंधमाल्यानुलेपनैः कपा
टवीजसंयुक्ते परिचारकरक्षितो मन्त्रानीयान्निसंयुक्ता मन्त्रान्यो कारयेत्पु पञ्चतिस्मर
णेन वीजानि यवव्रीह्यादीनां इति घटविधिः इदानीं घटक्रमप्रानमग्निविधिमाह
कर्मविसर्जितव्रीहेर्लवणा पितानतेनान्यसेन सप्ताश्वस्य सप्तराणिता वस्त्रेणाच्छ
छ्पयेत् दिव्यमात्रकेणा साधारणधर्मेषु सन्तकला विधानात्कर्मावाहनादिशिरः प
ञ्चारोपणं हि चवितिहितेस्मति यथमग्निविधौ विशेषः विसर्जितव्रीहेः विसर्जिता विशुद्ध
सिताः व्रीहयः कराभ्यां येनामौ विसर्जितजो हिलक्षकरे लक्षयित्वा तेलकालक ञ्च
णादिकस्थानेषु लक्षकरसादिनाकपिता यथाहनारदः हस्तात्तेषु सर्वेषु कृत्यो
ऽसम्पदानि हिति यनेन तरे सप्ताश्वस्य पञ्चराणि हस्तयोरंजलौ कृ तयोन्यसेत् पश्चरंजलौ
मापूर्य सप्ताश्वस्यैस्त सप्तभिर्मन्त्रैः ओं शिरसि स्मरणेन तानि च हस्तसंहितानि स्त्रैणतावहे
येद्यावत्सप्ताश्वस्य पञ्चराणि सक्तके तो वेष्टये दिवसंः स्वाणि च समस्तकानि भवन्तिः

मि॰ क्ष॰ वहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति
दि॰ अपि च तस्येत्युक्तवतो लौहं पंचाशत्पलिकं समं अग्निवर्णं न्यसेत्पिंडं हस्तयोरुभ
१८ योरपि तस्य कर्तुरित्युक्तवतस्त्वमग्ने सर्वभूतानामित्याद्यभिमंत्रणं कृतवते लौ
76 हं लोहविकारं पिंडं पंचाशत्पलिकं पंचाशत्पलसंमितं सममश्रिरहितं सर्वतश्च सम
मेकत्र स्थूलतां च तथाष्टांगुलायाममथ स्वहीनं समं कृत्वाष्टांगुलमयोमयं पिंडं तपा
तयेदष्टौ पंचाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् अग्निवर्णमग्निसदृशं उभ
योर्हस्तयोरश्वत्थपत्रदधिदूर्वायवैस्तविततयोर्न्यसेत्प्राड्विवाकः ततः किं कुर्यादित्यत
तआह स तमादाय सप्तैव मंडलानि शनैर्व्रजेत् स पुरुषस्तप्तलोहपिंडमंजलिना
गृहीत्वा सप्तमंडलानि शनैर्व्रजेत् एवकारेण मंडलेष्वेव पादन्यासः मंडलानतिक्रम
णं च दर्शयति यथाह पितामहः न मंडलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदमिति
सप्तैव मंडलानि शनैर्व्रजेदित्युक्ते तत्रैकैकं मंडलं किंप्रमाणकं मंडलयोरंतरं च कि १८
यत्प्रमाणकमित्यत आह षोडशांगुलकं ज्ञेयं मंडलं तावदंतरं षोडशांगुलायम

णाग्निमभिमंत्रयेत् यथाह नारदः अग्निवर्णमयःपिंडः संस्कृतः लिंगैः स्वर्जितलोपेनतो
येसंतानप्यक्षूयात्सत्यपुरस्कृतमिति अस्यार्थः लोहस्य छायार्थं सतप्ते लोहपिंडस्य दके
निक्षिप्य पुनः सेतानप्योदके निक्षिप्यनतो यत्नं तापं संतानप्य सर्दृशेन रहितां ताप्य रत्नेशा
नौ ते सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं तेतमग्ने सर्वभूतानामित्यादिमंत्रेकर्त्ता ब्रूयादिति
प्राड्विवाकस्तमंत्रणं प्रमाणं दक्षिणे देशे लौकिकमग्निमुपसमाधायाग्नये पाव
काय स्वाहेति आज्यमष्टोत्तरशतेन वारं जुहुयात् शांत्यर्थं जुहुयाद्वैश्वानरमष्टोत्तरेण श
तमिति स्मरणात् हुत्वा च तस्मिन्नेवाग्नावयः पिंडं प्रक्षिप्य तस्मिन्सन्तप्यमाने धर्मावाहना
दि हवनान्तं पूर्वोक्तं विधिं विधाय ततस्ततो येन तापेन तप्तमाने अग्निमयः पिंडस्तमेनिमं मंत्रेणाभि
मंत्रयेत् त्वमग्ने वेदाश्चतुरः त्वं च यज्ञेषु हूयसे त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनां
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभं पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन
त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत् त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः व्य

मि.त.
११

स्यप्रमाणेन तु कुर्यात्ततः पदसमितमिति यत्तु पितामहेनोक्तं कार्यं पंचमंडलान्यष्टौ
पुरस्तात्तु वमंतथा आग्नेयमंडले चाष्टौ द्वितीयं वारुणं स्मृतं तृतीयं वायुदैवत्यं च
तुर्थं यमदैवतं पंचमं चैंद्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं चाष्टमं
तथा नवमं सर्वदैवत्यमिति द्विव्याविंशा विड्: द्वात्रिंशदंगुले ग्राह्यं मंडलान्मंडला
न्तरं अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानां शतद्वयं षण्णवत्याशातमधिकं मध्ये सर्वपरिकल्प
ना कर्त्तुं पदसमं कार्यं मंडलं तु प्रमाणतः मंडले मंडले देया ऊर्ध्वगाः पादप्रणोदि
ता इति तत्र नवमं सर्वदैवत्यमपरिमितांगुलप्रमाणं मंडले विहायाष्टाभिर्मंडलै रष्टाभि
श्चानराले: प्रत्येकं षोडशांगुलप्रमाणै: रंगुलानां षट्त्रिंशाधिकं शतद्वयं संप
द्यते तत्रापि गंतव्यानि सप्तैव मंडलानि: यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे द्विपतीति न विरु
ध्यते षोडशांगुलप्रमाणं चेति यः पदेवाद्रास्यपष्टौ ऊर्ध्वपात्री हयस्य पः प्रमाणं मंगुल
स्योक्तं किं तु लिंडुद्धांगुलान् हस्तो वितस्ति द्विंतयं दंडो हस्तचतुष्टयं तत्सहस्रद्वयं ११
क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति सप्तमंडलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह मन्त्राग्निर

तत्षोडशांगुलकं षोडशांगुलप्रमाणे मंडले बोधव्यं मंडलयोरंतरे मध्ये च तावदेव षो-
डशांगुलकमेवं सप्त मंडलानि भजेदिति वदता प्रथममेव स्थाने मंडलमेकमुक्तमत-
स्त्वाष्ट मंडलानि षोडशांगुलकानि मंडलांतरालानि तु सप्त तावत्प्रमाणानि एवं देवना-
रटेन परिसंख्येयानि. द्वात्रिंशदंगुलप्रोक्तं मंडलान्मंडलांतरं अष्टाभिर्मंडलैरेवमं-
गुलानां शतद्वयं चत्वारिंशता समधिकं २४० मेरंगुलमानेन इति प्रथमार्थः अथ स्थाने मं-
डलात्षोडशांगुलान्मंडलांतरमन्यन्मंडले द्वितीयाद्येकमेकं द्वात्रिंशदंगुलं सांतरा-
लं ततो देवमव स्थाने मंडलं षोडशांगुलं गतान्यानि च सप्त मंडलानि सांतरालानि द्वात्रिं-
शदंगुलान्येवमष्टाभिर्मंडलैः शुना विंशत्यधिकं शतद्व[illegible]मेरंगुलमानेनांगुलानां
मिति सार्वविभक्तिकत्वात् अथास्मिन्नपदे तृतीय स्थाने मंडलं षोडशांगुलं द्विधा पंचत्रिंश-
दंगुलप्रमाणेना सप्तानां सांतरालमंडलम भागानामेकमेकं भागं ठित्वा विभा-
ज्यांतरालं भागान्षोडशांगुलप्रमाणान् विहाय मंडलं पंचप्रमाणं भागेषु षोड-
शांगुलप्रमाणे गतं मंडलप्रमाणानि सप्त मंडलानि कार्याणि यथा तेनांकं मंडला।

78

भवतीति इत्यग्निविधिः । अथोदकविधिमाह सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्य
कं नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जलं विशेत् हे वरुण सत्येन माम् अभिरक्ष त्वमि
त्यनेन मंत्रेण कमुदकम् अभिशाप्य अभिमंत्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदक
स्थितस्य पुरुषस्योरू गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत् जले निमज्जेत् एतच्च वरुणप्र
ज्ञायां सत्याग्गंधमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामा
दौ समाहितः इति नारदस्मरणात् तथा साधारणधर्मेषु धर्मावाहनादि सकलदेव
ताप्रजाहोमसमंत्रकं प्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सत्त्वे च तथानीयते प्राणेनो
प्राणस्थैर्येण घनं निर्मितं शृङ्गैस्त्वकारणे शाङ्गे दृष्ट्वा प्राणांदेहिनां तथा अनस्वदर्शी
यात्मानं शुभाशुभपरीक्षणं इति प्राड्विवाकेनोदकाभिमंत्रणोक्तं तेषां शोध्यः सत्येन मा
माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यादि प्रार्थयते उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि नदीषु तनुवे
गासु सागरेषु वहेषु वा हृदेषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु चेति तथा पितामहेनापि स्थि ७८
रे तोये विमज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते देव

दितव्रीहिरदग्धशुद्धिमासुयात् ग्रष्टमेमंडलेस्थितावेवेनमेमंडलेस्थितन्नमयःपिंडेन
काव्रीहीनुकराभ्यांमर्दयित्वाःदग्धहस्तश्चेन्नुकुद्धिमासुयात् दग्धहस्तश्चेदशुद्धद्रव्यर्थ
सिद्धेयस्तसंज्ञामात्रमवलनहस्ताभ्यामन्नवदग्धेन तथाप्यशुद्धेनभवति यथाहका
त्यायनः प्रसवलत्रभिशास्त्रश्चेत्स्यानादन्नवदग्धेन अदग्धेनविंडदेवालसमस्या
२६ पिंडापयेदिति यानेरायतितेपिंडेमेदेहेवापुनर्भवेत् यदागच्छेतान्नराष्ट्रमेडलादवी
गेवपिंडःपतितःदग्धाःदग्धतेवातशायमलदापुनर्हवेदित्यर्थशान्नमुकेतत्रतयम
नुष्ठानक्रमःश्वेवेधमर्दयशुद्धिंविधायापरेद्यमंडलानियथाशास्त्रेनिर्मायपिमंडलानि
मंडलाधिदेवताश्चतत्रतत्रसम्पूज्याग्निमुपसमाधायपृष्ठातिहोमेनिर्वर्त्याग्रावयःपिंडे
नियायधर्मावाहनादिसर्वदेवतापूजयांतानिवेद्यपोषितमस्याद्देवासमः पोष्ठमे
मंडलेतिष्ठेताव्रीहिमर्दनादिकंरसंस्कारंविधायपश्चात्तत्रपद्मेसमेत्रकेकर्तःशिरशि
वध्यायाद्विवाकस्त्वतोयेतापेयिमभिसमंत्र्यान्नमयःपिंडंसंदेशेनगृहीत्वाकर्त्रीभिमं
त्रितस्पौजलैनिदध्यात् सोपिमंडलानिसमगतानवमेमंडलेस्थितपात्रदग्धः शुद्धा

मि· त· नामेहेन गंतव्यापिवकर्त्तव्य समेगमनमज्ञाने गङ्गेत्युं रणस्मरलान्नलनूपस्थानेजवीन
द्वि· रः तस्मिन्नाते द्वितीयोपि वैदाद्वायस्नापके गङ्गेत्तारणस्मरलेन पतः सपुरुषोग
१५ तः आगतः सपारग्राहीनपण्यपतिपदाजले यंतजेलगते सम्यक्तदाशुद्धे विनिर्द्दि
ष्टात् जविनाश्च पुरुषपोनिर्धारणकृते नारदेन पंचाशतो धावकानां पोस्थान
79 मधिकैाजवे तावतत्रतिपाक वैाणरानघनकारणादिति तोरणेच मज्जनसमी
पस्थानेसमेपगध्यकर्णे प्रमाणोक्तिने कार्य्ये गतानेतज्जलस्थानेन देतोरणमु
क्तिते ऊर्वीनकर्णमात्रेन स्मिभागेसमेपुचा विनिनारदस्मरणात् शरत्रपंचेव
णवेचधनुर्मंगलद्वयैः श्रुतपुष्पादिभिः प्रथमदृजेयेन शरान्सहजेयस्यैवं वेलावे
चधनुस्तथा मंगले द्वेनपुष्पैः श्रुतनतः कर्मसमाचरेदिति पितामहस्मरणात् धनुः
षः प्रमाणलक्ष्यस्थानेचनारदेनोक्तं हस्तधनुः सहस्रान्तेमध्यमषट्शतंस्मृतं मेदेप १५
वणानजेयमेषजेपाधनुर्विधिः मध्यमेनतुचायेनप्रतिपेन्नुशतत्रय हस्तानांवशते
सार्द्धे लतोंकृतानाविचक्षणाः न्यूनाधिके तत्र दोषः स्यात् क्षिपतः सापकात्तथेति

त्वात्तेषु एतेषुयं तस्मिन्नत्र पाद्विगुणो घनो आहार्यो वर्ज्जे येभ्यस्तेभ्यो ग्रगमनदोषश्च आ
विशोत्सलिले नित्ये स्पर्शमये पंको विवर्जित इति आहार्यं तस्मात् दिस्य आह. तेतान्निकटा
हारितानिजले नामिश्रमाणो एदक स्पर्श यज्जो एतत्तोद्रवाधर्मस्सू एतमवष्टम्भश्च
स्य वस्तिरिष्टत उत्के शास्त्रवेत्तिश्चैदं मस्सूणं श्यत्वं चेति स्पर्शस्य तत: किंकर्त
व्यमित्यत आह समकालंमिश्रमाणो मानो पात्यो जवीनरः गते तस्मिन्निमग्नांगे पश्चे
चैकुटुंब्मानुयात निमज्जन समकालं गते तस्मिन्नविन्मेकस्मिन्पुरुषे न्यो जवी
शरपातस्थानस्थित: पूर्वोक्तमिश्रमाणो यज्जले निमग्नांगे पादेपश्चपातितदा समस्य द्वा
भवति एतदुक्तं भवति त्रिशुशरेषु मध्ये एको वेगवान् मध्यमशरपातस्थानेगत्वात
मादाय तद्वेवात तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमात्रे स्थाने तारस्तन स्थले तिष्ठति
एवं स्थितयोः सन्तोयस्याकरतलिकायां शब्दो निमज्जति तत्समकालमेव तारण
स्थलस्थितो पितृतत्तरमध्यशरपातस्थाने गच्छति शरयाही चतस्मिन्नागते उन्नतरं तो
रणस्थले शाम्यातेजन्लगते पादेनपश्चपातितदा शुद्धो भवतीति एतदेवस्फुटीकृतोपि।

मि-त-
डि-
८०

९०

त्पितामहस्य निमज्ञां गे प स्ये त्रैकुद्विमाशुयादिति वटताउन्मजितां गस्याशुद्धि
र्दर्शिता स्यानांतरगमने वाशुद्धिः पितामहेन दर्शितान्यस्यानं विशुद्धः स्यादे
कांगस्यापि दर्शनात् स्यानान्तरान्यत्रगमनाद्यस्मिन्नूर्वं निवसितन्हेति एकां
गस्यापि दर्शनादिति न कर्णांशुभिप्रायेणाशिरोमात्रेनेह ष्येत न कर्णांनापिना
सिका: अप्रपञ्चवेशनेनयस्यशुद्धन्तमपि निर्दिष्टो टेति विशेषाभिधानान्प्रथमे
त्रपोगक्रमः: उक्तं ललनणजलाशयमें नियातुक्तेललनणेनारणेविधायोक्तश्रमा
णदेशलल्पविधायतारणमें नियौ मशरेषुन्: मेषज्यजलाशयवरूणमावा
हज्जपिनानेतोरेधर्मोदाशुदेवान्हवनान्नमिष्टाशरोध्यस्यशिरसिप्रतिजापन्न
मावध्याप्राद्विवाकोजलमोसमेत्रपते नापत्वेप्राणेन्नाप्राणस्यादिनामेत्रेण
अथशोध्यः समयेनेत्यादिनामेत्रेण जलमभिमंत्र्य गृहीतस्तारणस्यनाभिमात्रो ८०
दकावस्थितस्य चवलीयसः पुरुषस्यसमीपमुपसर्पेति अथशरत्रयविक्षेपमुक्ते
षुमध्यमशरपातस्यानेमध्यमशरंगृहीत्वाजवेन्यकस्मिन्पुरुषे स्थितेनान्यस्मिन्

गुर्वीं लानो सप्ताधिके शते सप्ताधिके शते सप्त शते कृ रेधङः एवं षड्दाने पंचशते च
२ एवं चैकादशांगुलाधिक हस्त चतुष्पं कृ रस्य धनुषः श्रमाणं मध्यमस्य दशांगु
लाधिक मेदस्य नवांगुलाधिकमिस्तुनं भवति शरावस्थानापमाया वेणवाः
कार्याः शरास्थानाय मायाश्च पञ्चरुर्वतिविष्णुस्मृते वेणकांडमयेष्वे वतेशावसह
देहियेदिति स्मरणात् देशात विपक्षहन्ति ब्राह्मणो वा सोपवासो निषाको वा:
यथाहतेन चतुर्विध ? [illegible] स्न हृतिब्राह्मणोपवा यकृ २२ दपः शीतः सोप
वासस्नानः देहियदिति विष्णुमन्त्रेषु मध्यमः शरोद्याश्लेषाचेतेपितानां शराणा
शास्त्रे चादन्ना न्मध्यमस्तु शरोद्यामः भरुषणवलो पेसंनिवचनात् नेत्रापिपतन
स्थानादानेन वोनसर्पनस्थानात् शरस्पतनेग्राह्यः सर्पनो च विवर्जयेत् सस
पं न शरो पापापाद्गुराद्गुरतरे यतश्रंति स्मरणात् वार्तेच श्ववा पंक्ति विषमाद्स्यलेच
शरमोकेनकर्तव्यः इभुन शक्ति पतन् विद्वान्मानुते त्वामिवाक्षति विषमे ?? श्वेद
शेचवृत स्थाणम मार्क्लेन्दणु स्थलतावल्लीपकपाषाणसंफतश्रुति वचना

धौ श्रीपापहारमंत्रैः सप्रणवं जपितामहेश्वरमिति प्राड्विवाकः कृतोपवासो महादेवं पू
जयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिदेवाह्वानादि विधाय पश्चात्पत्रे श्लो
कं शोध्यस्य शिरसि निधाय विषमभिमंत्रयेत् त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनां
पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव मृतमृत्युं विषं त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मि
तं त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भवेत्येवमभिमंत्र्य शोध्यं दक्षिणाभिमुखं व्यवस्था
प्य दद्यात् नारदवचनात् द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते उदङ्मुखः प्रा
ङ्मुखो वापि विषं दद्यात्समाहितः इति विषं च वत्सनाभादि शार्ङ्गशृंगं सौवत्सना
भस्य हैमवतस्य विषस्य वेति पितामहवचनात् वर्ज्यानि च तेनैवोक्तानि चारिजा
नि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च भस्मीकृतानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेदि
ति तथा नारदेनापि म्लिष्टं च चरितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा कालकूटमलाबुं च
विषं यत्नेन वर्जयेदिति कालश्च नारदेनोक्तः तोलयित्वेप्सिते काले न तु देयं हि ८१
मागमे नापराह्णे न मध्याह्ने न संध्ययोः धर्मविदिति कालान्तरेण तु प्रमाणं द

तोरणमध्ये स्थिते श्राद्धिवाके णनालत्रयेषट्त्रिंशत् फणपङ्क्तिमनमज्जने च ग्रथ्यशारान
यन्तीमिति ॥ इत्यष्टकविधिः ॥ इदानीं विषविधानमाह ॥ ते विषद्रव्याणि ॥ ७ त्रः सप्त
धर्मैर्व्यवस्थितः ॥ आपस्मारस्माद्भौणयात्मात्येनभवमेन्हते ॥ एवमुक्ता विषेण
कृ भतपेद्धिमणेत्तजे ॥ पस्य वेगे विनाजीर्यं कुर्हितन्यविविनिर्दिशेत् ॥ ते विषेत्पादिम
त्रेणविषमभिमेद्याकर्त्ता विषेहिमजेलजेशृंगश्रमवंभमतयेत् ॥ तत्र भवति तन्यस्यवि
षवेगे विनाजीर्यन्तिमरजुद्वो भवति ॥ विषवेगो नाम धातोर्धातेवंतरप्राप्तिः ॥ धातोर्धा
तोन्तरप्राप्तिर्विषवेगरुहितिस्मृतमिति वचनात् ॥ धातवश्चत्वगरसरक्तमांसमेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणीति सप्त एवं च सप्तैव विषवेगा भवन्ति तेषां च लक्षणं निरूष्यते वि
षते त्वेक स्थितानि वेगा रोमांचमाच्छारचयति ॥ विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषाण्याङ्गे
स्तत्परोद्वेगवक्षिजनयेता वर्णभेदप्रवेपेन ॥ वेगः पंचमैत्रीमैत्रीनयनविवर्णताकें
ठभंगचहिक्कारोषट्शीनिश्वासमोहाविन[illegible]तचमृतिसत्नमाभवतके स्याते ॥ अत्र च
महादेवस्य पूजाकर्त्तव्याप्यथाहनारदः ॥ इथादिवसोपवासादेवश्वासनस्तेन

सि॰ त॰ द्वि॰ ८२

त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितं कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्दिव्यकारणं ओषधी
मंत्रयोगांश्च मणींस्तथा विषापहान् कर्तुः शिरसि संस्थाप्य गरदान्सर्वान्परीक्षये
दिति पितामहवचनात् तथा विषमपि रक्षणीयं शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गंधवर्णर
सान्वितं अकृत्रिममसंमूढममंत्रोपहतं च यदिति नारदस्मरणात् तथा विषपी
ते यावत्करतालिकाशतपंचकं यावत्सरीरणगोत्पानंतरं चिकित्सनीयः यथाह ना
रदः पंचतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चि
कित्सितमिति पितामहेन तु दिनान्तावधिरुक्तोल्पमात्राविषयः भक्षितेन तु यदास्व
स्थो मूर्च्छाछर्दिविवर्जितः निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति अत्र च
प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं प्रपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शो
ध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमंत्र्य दक्षिणाभिमुखावस्थिताय विषं प्र
यच्छेत् स च शोध्यो विषमभिमंत्र्य भक्षयेदिति क्रमः ॥ इति विषविधिः ॥ कोशविधि ८२
माह देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् संस्नाप्य पाययेत्तस्माज्जलात्प्र

९२

ल्पोज्ञेयो वर्षे चतुर्यवामात्रा ग्रीष्मे पंचयवाः स्मृताः हेमंते सप्तयवाः प्रारब्ध
त्वात्तेनापिहीनस्मरणात् अल्पेतिषड्यवेव्यर्थः हेमंतग्रहणेन शिशिरस्यापि
ग्रहणं हेमंतशिशिरयोः समासेनेतिश्रुतेः वसंतस्य सर्वादिव्यसाधारणत्वात्त
त्रापिसप्तयवाः विषचहृतेनस्तु नेदेयनारदवचनात् विषस्यपलषड्भागाद्भागो
विंशतिमस्तुयः तमष्टभागहीनंतुशृंगेघृतेदद्याद्धुतंसतुतमिति पलेचात्रचैतः
स्ववर्णिके तस्यषष्ठोभागोदशमाषकादशयवाश्चभवंति त्रियवैर्नैवकृष्णलेपंच
कृष्णलिकोमाषः इत्येकोमाषः पंचदशयवाभवंति एवंदशानांमाषाणांप
वाः सार्द्धशतंभवंति षट्चैवचदशयवाइतिषष्ठ्यधिकशतंयवाः पलस्यषष्ठोभाग
स्तस्माद्विंशतितमोभागोऽष्टयवास्तस्याष्टमभागहीनंयवकं एवंहीनत्वमेकयवही
नेविंशतितमेभागेसप्तयवंहृतंस्तुतेदद्यात् हृतेचविषाद्विंशत्कृष्णलयासह एवंहि
शंतिलेदेशोविषदेयंतुदेहिनां हुतेनयोजितेषु कृष्णलिप्रियैश्चकृष्णलान्वितमितिका
त्यायनस्मरणात् त्रिंशत्कृष्णलेनहुतेनान्वितंविषं शोधयत्स्वप्रकाहेकादिभ्योरक्तकृष्णलपः

मि. व्य.
द्वि.
८३

कथनेयः महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपा
नं विवर्जयेदिति महापराधो महापातकं निर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पाषण्डी
कुत्सितः श्वितिलोमकुनखादयः कैवर्तादयो नास्तिकः विनियमः तथा गोमयेन मेड
लेन कृता नग्नेश्चापमादिन्याभिशुविस्यापरिते पापप्रदिते च नारदवचनाद्‌व
गन्तव्यो यथाह: तमाहूयाभिशस्तं तमेडलाम्भेतरे स्थितं सूर्यादित्याभिमुखं कृ
त्वा पापप्रयेत्कृतं त्रयं मिति नतु नलादिषु विदितानां समनन्तरमेव शुध्या बुद्धिवि
भावना कोशोऽस्य कथमित्यतआह अर्वाक् चतुर्दशाद्ह्नो यस्य नो राजदैविकं व्य
सनं जायते घोरं स शुद्धः स्यादसंशयः चतुर्दशाद्ह्नः अर्वाग्यस्य राजिकं दैविकं
राजदैवनिमित्तं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नोत्पद्यते जायते अल्पनिमित्तस्य देहिनाप्य
परिहार्यत्वात्स शुद्धो वेदितव्यः ऊर्ध्वं पुनस्तु व्यधेनं दोषः यथाह नारदः ऊर्ध्वं यस्य
तु सप्ताहाद्वैकृतं तु महद्भवेत् नाभियोज्यः स विदुषां कृतकालव्यतिक्रमादिति ८३
र्थः सिद्धमेवान्ते अर्वाक् चतुर्दशाद्हइत्येतन्महाभियोगविषयं नातिस्वल्पाभियो

५७

स्मृतित्रये उद्यानेवानुर्गादित्यादीनसमभ्यर्च्यागंधपुष्पादिभिः पूजयित्वासेत्स्याप्यव
स्थानेनोदकमाहरेत् ग्राह्यं न्यचेतापते श्राणीनोश्राणाइत्यादिः नात्रतेनापेश्राह्निवा
कः सेश्राव्यशेषेन सत्येनमाभिरक्षतेवकर्णेन्यनेनाभिमेवित्ते पापयेत्स्मृतित्रये
पत्रसाधारणधर्मेषुधर्मावाहनादिसकलदेवताप्रजाहोमसमंत्रश्रतेज्ञापत्रेशि
रोनिवेशनोतेषुसत्स्र अत्रचस्नाप्यदेवतानियमोधिकारिनियमः कर्मनियम
पितामहादिभिः रक्षः भक्तोपायस्यदेवस्यपापयेत्स्यातज्ञाले समभावेषुदेवाना
मादिव्यस्यनपापयेत् दुर्गायाः पापयेत्त्रैरानेचशास्त्रोपजीविनः भास्करस्यनुप
नोपेत्त्राह्मणेनन्नपापयेत् दुर्गायाः स्नापयेत्कुलमादिनस्यतमेडले शून्येषामपि
देवानांस्नापयेदापथ्यानितेति देवतानियमः विप्रभेसर्वेषशोकामसंयिकापेत
त्येवचपषकोशः प्रदानश्चानित्येचिन्नविशुद्धयइतिकाम्यनियमः एवंहिसापवा
सस्यस्नानस्याईपदस्यच सद्भकस्याव्यसनिनः कोशपानेविधीयते मस्तकः आ
स्तिकः मधपस्त्रीव्यसनिनोकितवानांतथैवच कोशः प्राज्ञोनेदानश्चोपचेनास्य

मि·त·
वि·
८४

विरूपं सर्वद्रव्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्त्तव्यं इति तत्कुलविधिः
तत्र माषकविधिः पितामहेनोक्तः तथापि सौवर्णं राजतं वा पितामहं वा षोडशाङ्गु
गुलं चतुरङ्गुलविस्तीर्णं तत्सन्मयं वा यत्समण्डलं वर्तुलमित्यर्थः सरपेहृतं तैलाभ्यां विश
त्यातुपलेस्तत्र सुवर्णमाषकं तस्मिन्नतन्निक्षिपेत् ततः अग्रुष्ठांगुलियोगेन उद्धरेत्
सुमाषकं करायं प्रागुक्तं तुपादि सोटोवा तज्जायते शुद्धो भवेत् धर्मेण निर्विकारश्च
गेगुलितिति उद्धरेदिति वचनात्याग्राङ्गुलं तत्र पणमात्रे न वहिः पणमादरणीय
अपरः कल्पः सौवर्णे राजते ताम्रे वा ग्रापसे सन्मये पिवा गव्यं हुतमुपादायतनमेश्रा
तापयेच्छुचिः सौवर्णे राजते ताम्रे माषसौवा सुपोधितो सलिलेतु सकृद्धौतां
क्षिपेत्तत्र मुद्रिकां स्वमहीवीतरागाद्ये मनवस्पर्शगोचरे परीक्षितां तां पर्णेन हूतं कु
रेसद्योषकं ततस्त्रानेन मन्त्रेण सह तेटभिमन्त्रयेत् परेपवित्रमस्तेहूतं त्वं यज्ञकर्मसु
दहपावक पापं त्वं हिमशीत शुचीभव उपोषितेन ततः स्नानमार्द्रवाससमागत ग्राह
येन्मुद्रिकां ताल हूतमध्यगतां तथा प्रदेशिनी चतसात्यपरीक्षेत परीक्षकाः पस्म ८४

नात् सर्वधर्मांतराणि पितामहेनोक्तान्यल्पविषयेपि कोशमस्यापि दापयेदितिस्म
रणात् तानि च त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहाद्वा पक्षाद्वा द्विसप्तकात् वैकृतं यस्य दृश्येत
पापकृत्स समुदाहृतः इति महाभियोगोक्तद्रव्यात् देवीचीने द्रव्यो त्रिधा विभज्य त्रिरा
त्राद्यो पात्रत्रयेप्यव्यवस्थाया इति कोशविधिः तुलादीनि कोशांतानि पंच महा
दिव्यानि यथोक्तस्याभियोगस्य रत्नव्याख्यानानि स्वल्पतरे च स्वाभियोगे योगाविषया
न्यन्यान्यपि दिव्यान्युक्तानि यथाह पितामहः तंडुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षण
चोदिते चौरे तु तेन तंडुला देया नान्यस्मिन्निति विनिश्चयः तंडुलान्कारयेच्छुक्लाञ्छाले
र्नान्यस्य कस्यचित् मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः स्नानोदकेन सं
मिश्र्यानु रात्रौ तत्रैव वासयेत् प्रभाते कारयेत् स्नातं शोधितं रोपितं पत्रके तंडुला
न्दत्वा पितापत्रे निष्ठीवयेत्ततः पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जपत्रकं लोहितं ते
दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते गात्रं च कंपते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् दिति श्री
रोपितपत्रके तंडुलान्भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्स्पष्टं वा कोभक्ष्येति दित्यपतानाणा

मि॰ ता॰
द्वि॰
८५

द्विपापविमुक्तो हि धर्मस्त्वा पातमेकरे इत्यभिशस्तो मे त्रायते अभियुक्तस्तयोश्चैके-
प्रग्रहो ताविलोचन: धर्मैग्रहीतेशुद्धि: स्यादधर्मेण महीयते एवं समासत: प्रोक्तं
धर्माधर्मपरीक्षणमिति इति धर्माधर्मे द्विव्याविधि: अन्ये वर्णापयाद्व्याल्पतमह
तविषयाजातिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ता: यथा निष्के तु सत्यवचने द्विनिष्के
पादलेमने त्रिकाद्वीक्तु एवं स्यात्कोशपानमत: पर शतं न पापयेद्विशेन्ति विषु
वाहनायुधे: गोवीजकाचनेवैपण्यमूल्येपु वैश्ययानके शेन्यादय: अत्र च शुद्धि वि
भावनामनुनोक्ता नचाग्निस्तलिलेति त्रिसंत्र्य: पापशेषत्विविरिति याग्निरविषयस्म
नोराजदैविके व्यसनजायते वाग्मितत्र केवकालेनियमश्चविरात्रत्रस्पृति: कारला
ग्रवसैगारवपर्यालोचनेदृष्टव्य: एवं दिव्यो जे पयराजपथारेण देशविशेषोपिदर्शित:
कात्यायनेन शतांइदापयेन्क्रुद्धमणुद्धोदेवमागमवेदिति तदेदमाह विष्णोनायेत्र
ताश्चतुलाकोशचतदेले तत्रमाषकादिव्यो वक्रमाहृदेशकल्पयेत् सहस्रेपदशाते ८५
वैवतथापञ्चशतानित चतु: त्रिचैकमेवेचहीनेहीनेषुकल्पयेदिति निह्नवे भावि

95

विस्फोटकानस्य: शुद्धः स्यादन्यथा शुचिरिति शुद्धाधिधर्मावाहनाद्यनुसंधातव्यो
हृतान्तमेव निर्णेयाह्निवाकस्यातमध्येसर्वंस्नातानामितिप्रोध्यास्याथाभिमेत्राणमेत्र:
प्रदेशानीपरीतेष्विति वचनात् प्रदेशिन्येव मुद्रिकोद्धरणे इति तन्त्रमाषविद्धि:
धर्माधर्माख्योदव्यविधिः पितामहेन दर्शितः तथा च प्रधानासेवत्वामिधर्मा
धर्मपरीक्षणं हेतुं याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां तथा हेतुकमिति माह साभि
योगेषु याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगे
षु राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति श्वेतेनाभिधाने सीसके वा ग्रायसे
वेति पत्रान्तरमाह लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ अभ्युक्ष्य पंचगव्येन ग
न्धमाल्यैः समर्चयेत् सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोसितपत्रधृक् एवंविधायोप
लिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समौ ततः मृद्भाण्डके
नुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ आवाहये
त्ततो देवाल्लोकपालांश्च पूर्ववत् धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ततः

98

अत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्तव्ये नैकस्य विभाग इत्येतदिह चिन्त्यते किं विभागात्स्वत्वमु
त स्वस्य सतो विभाग इति तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्व
मुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवच
नात् स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य वि
जितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति प्रमाणान्तरगम्यत्वे त्विदं वचनमर्थवत्स्यात् तथा योऽद
त्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनं याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स इत्य
दत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिद्वारेण द्रव्यमर्जयतीति दण्डविधानमनुपपन्नं स्या
त्स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपि च लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादप
हर्तुरेव स्वत्वात् अन्यस्य स्वमनेनापहृतमिति नापहर्तुः स्वं एवं तर्हि स्वर्णरजतादिस्वरू
पवत्स्य वा स्वमस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात्तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति अ
त्रोच्यते लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्ति नन्वाहवनीयादीनाम
पि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव नैवं तत्र नहि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं

नोदग्रहादिप्रयुक्ते देहेन्यायेदिव्यानि वेधनोद्देशः समुत्पद्यते इति दिव्यप्रकरणम् प्र
माणे मानुषे दैवमिति भेदेन वर्णिते अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगरूढेना तत्र
दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबंधादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते स च द्विविधः
अप्रतिबंधः सप्रतिबंधश्च तत्र पुत्राणां पौत्राणां पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामह
धनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबंधो दायः पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं
भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबंधस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भ
वतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबंधस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं
भवतीति सप्रतिबंधो दायः एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः विभागो नाम द्रव्यसमुदाय
विषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन
विभागोर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति
पैत्र्यस्येति च निमित्तसंबंधोपलक्षणं तेन पितृव्यभ्रात्रादिसंबंधोपलक्षणमिह निरूप
णीये कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र

मि॰ ता॰ लिप्सुर्येण कृतक्रतुसिद्धिर्भवति तु क्रयस्यैव नियमातिक्रमे दोष इति । नियमातिक्रमा
द्वि॰ अ॰ र्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावाच्चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं
८७ स्यादिति मन्तव्यं लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावाद्व्यवहारविसंवादात् । एवं प्रतिग्रहाद्युपा
यके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयः वै
श्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादयः इत्यदृष्टार्थो नियमः रिक्थादयस्तु सर्वसाधार
८७ णाः स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः तत्राप्रतिबन्धो दायो
रिक्थं क्रयः प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबन्धो दायः परिग्रहो ऽनन्यपूर्वस्य जलतृण
काष्ठादेः स्वीकारः अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति
ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं
तदधिकमसाधारणम् क्षत्रियस्य विजितमिति अधिकमित्यनुवर्तते क्षत्रियस्य ८७
विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरित्यत्राप्यधिकमित्यनुव
र्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना

तैर्हि उत्पन्नत्वादि परिदृश्यमानानामादिरूपेण इहत्वस्वर्णादिरूपेण न क्रियादिसाधन
त्वमपि तत्स्वत्वेनैव नहि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रियायां क्रियां साधयति यपि च
उपजन्यवासितानामप्यदृष्टान्तव्यवहारानन्तस्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्श
नात् किंच निपतितापाप्यके स्वत्वे लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते तथा हि लिप्सासू
त्रेत्न्तोये वर्णके द्रव्यार्जने नियमानानोक्तत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वादि
ति पूर्वपक्षासंभवमाशंक्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वे लोकसिद्धमिति
पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा न तु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न भवतीति यागएव न स
वर्तेतेति प्रलापितं मिटकेनापि अर्जने स्वत्वं नापद्यतीति विप्रतिषिद्धमिति वदता तथा
सिद्धत्वेपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमंगीकृत्यैव वैचारश्चैयार्जननमुक्तं अतो नियमातिक्रमः पुरु
षस्य न कृतो रितिग्रस्य चार्थविकृतः यदा द्रव्यार्जने नियमानोक्तत्वर्थत्वे तदा नियमार्जि
तेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण च क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य निय
मातिक्रमदोषः एवं पक्षे राधान्नेतत्यार्जने नियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेना

लाभक्रयोजयः प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति मनुस्मरणात् इदानीमि
दं संदिह्यते विभागात्स्वत्वमुत स्वस्य सतो विभागः इति तत्र विभागात्स्वमिति तावद्युक्तं
जातपुत्रस्याधानविधानात् यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्पन्नस्यापि पुत्रस्य साधारणमि
ति द्रव्यसाध्येषु साधनादिषु पितुरनधिकारः स्यात् तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादलब्ध
स्य विभागप्रतिषेधो नोपपद्यते सर्वानुमत्यादत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावात् यथाह शौ
र्यभार्याधनेभ्यो यच्च विद्याधनं भवेत् त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृक
इति तथा भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा
स्थावरादृते इति प्रीतिदानवचनेनोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे न च स्थावरादृते इति सर्व
धीयुक्तो बाधहितयोजनाप्रसंगात् यद्यपि मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः तथापि तत्प्रसादाद्गृहीतं तेन वस्त्राण्याभरणानि
च स्थावरं चैतन्न भुज्यते तत्प्रसादे मलिपैतृक इति स्थावरस्य प्रसादाद्दानप्रतिषेधवचनेन तत्पि ८८
तामहोपात्तस्थावरविषये अर्जिते पितामहेन तद्धने पितापुत्रयोः साधारणमपि मणिमु

भृतिरूपेण पत्न्यादेरसाधारणमेव मनुलोमजानां इति लोमजानां च लोकप्रसि
द्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमनेकैः स्वत्वानामश्रुसारथ्यामित्यादि तत्स्वत्वेन वि
शेषशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिस्वरूपत्वान्निर्विशेषो भृतिभोगयोरिति निष्कृष्टस्मरण
मदसाधारणं वेदितव्यं यदपि पत्नीदेहत्यागशुश्रूषादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबंधित
या वक्तुं तदापविभागेन यथाशास्त्रेषु लोकप्रसिद्धेपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरण
मिति सर्वमनवद्यं यदपि ममस्वममनेनापहृतमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वं इति त
दप्यसत् स्वत्वहेतुस्मृतेः क्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहापपत्तेः विचारप्रयोजनत्वप्रङ्ग
हिते नृपतिकर्मणा ब्राह्मणधने तस्मात्स्वर्गेण शुद्ध्यतीति जपेन तपसैव वेति शास्त्रैक
समधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेन न स्वत्वमिति यहवा गेण जातिदिनाहारलेख्यस्य स्वत्वमेव नास्ती
ति तस्य त्राणेन तदविभाज्यमेव यदा तत्स्वत्वे लौकिके तदा स्मृतिग्रहादिलब्धस्या
पि स्वत्वात्तस्य त्राणेन तद्विभाज्यमेव तत्स्यात्स्वर्गेण शुद्धिरितीति प्रायश्चित्तमज्ञेयैवरेव
तत्त्वज्ञादीनां तदापतेन स्वमिति न तेषां दोषमेवयः सक्तविभागाः साधर्म्यात्तदापि

मि. व. हि. ८९

99

व्याख्येयं पूर्वोक्तैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदाने योग्यत्वं निरू
पणात् यद्यप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मसु नाधिकार इति तन्न विधानबलादेवाधि
कारो गम्यते तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु ध
र्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु स्थावरव्य
तिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितं स्थावरे तु स्वार्जितेपि पित्रादिप्राप्ते च पु
त्रादिपारतन्त्र्यमेव स्थावरे द्विपदे चैव यद्यपि स्वयमर्जिते असंभूय सुतान्सर्वान्न दाने
न च विक्रयः ये जाता येप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः वृत्तिं च तेभिकांक्षन्ति न दानेन
च विक्रय इत्यादिस्मरणात् अस्यापवादः एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनवि
क्रयं आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति अस्यार्थः अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रे
षु पौत्रेषु वानुज्ञादानासमर्थेषु वा तथाविधेषु विभक्तेष्वपि सर्वकुटुम्बव्यापिन्यामाप ८९
दि तत्पोषणे चावश्यकर्तव्येषु पितृश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेको
पि समर्थः कुर्यादिति यत्तु वचनं विभक्ता वा विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः एको ह्यनी

क्ता पितुरेव स्थावरे तु साधारणमेव पित्र्यस्मादेव वचनादवगम्यते तेन स्थावरे जन्मना स्व
त्वे किं तस्य स्वामिना पित्रा विभागाद्वा स्वतंत्र एव पितुरूर्द्ध्वं विभागादुपाम्नुक्त्यस्य ग्रहीण
त्वादन्येन गृह्यमानेन न निवार्यतेति वा घस्यानवकाशात् तिनिषैकपुत्रस्यापि पितृप्राय
णादेव पुत्रस्य स्वमिति तेन विभागमपेक्षतेति अत्रोच्यते लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तं
लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरेनापह्नवमर्हतीति विभागशब्दश्च बहुस्वामिक
धनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न ग्रहीणे विषयस्तूत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेते
त्याचार्या इति गौतमवचनान्मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनेन च जन्मना स्वत्व
पक्ष एवोपपद्यते न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तं न पिता न पितामह इति व
चनात् पितामहस्य स्वार्जितमपि पुत्रपौत्रैश्च सत्यदेयवचनेन जन्मना स्वत्वमवगम्यते तथापि
रमतेमणि पक्वावस्थाभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव वचनात् स्वत्वमेवमस्य
न्मनेपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पित्रादीनामधिकारो वचनादित्यविरोधः यत्तु भर्तृप्रीती
तेनेत्यादि विष्णुवचनेन स्थावरस्य प्रीतिदानं ज्ञापनं तत्स्वोपार्जितस्थावरस्य पुत्रपौत्राभ्यनुज्ञं यद्वेति

90

पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेपि विशेषः पैतामहे पितामहोपात्ते न त्ववक्ष्यामः इ
दानीं यस्मिन्काले येन च प्रथा विभागः कर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह विभागं चेत्पिता कु
र्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः यदा विभागं
पिता चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत्सुतानात्मनः सकाशात्पुत्रान्पौत्रान् इच्छ
या निरंकुशत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति ज्येष्ठं श्रेष्ठभागे
न मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते श्रेष्ठादिविभागा
श्च मनुनोक्ताः श्रेष्ठस्य विंशउद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरं ततोर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु ज
वीयसः इति वा शब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः सर्वे वा स्युः समांशिनः सर्वे वा ज्येष्ठाद्यः
समांशभागाः कर्तव्याः अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः पितृक्रमायाते
तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः विभागं चेत्पिता कु ५०
र्यादित्यत्र यदा पितुर्विभागेच्छा तदा तावदेकः कालः अपरोपि जीवत्येव पितरि द्रव्यनि
स्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायां पितरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभा

ण । सर्वं च दानाधमनविक्रयप्रवृत्तिमद्द्रव्यविभक्तेषु द्रव्यस्य समध्यस्थत्वादेकेनानीश्वरत्वा
त्सर्वानुज्ञावश्यकत्वायी विभक्तेषु तदनंतरकाले विभक्तेषु द्रव्यस्य समध्यस्थत्वाविभ
क्तेषु सेषुपकृतासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वानुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो
विभक्तानुमतिश्चातिरेकेस्यापि व्यवहारसिध्यर्थं वेतिव्याख्येयं पटादि स्वग्रामज्ञा
तिस्वामिनदायादानुमतेन च हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनीति तत्रापि ग्रामा
नुमतिः ॥ इति ग्रहः प्रकाशं स्थावरस्य विशेषत इति स्मरणात्तव्यवहारप्रका
शनार्थमेवापेक्ष्यते न तु न ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः ॥ सामन्तानुमतिस्तु
सीमाविप्रतिपत्तिनिरासाय ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिरण्योदकदा
नेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्याविक्रयप्रतिषेधात्तस्य
पिपः शतगृह्यातिपशुस्त्रीमिश्रपक्षेति उभौ तौ पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिना
विति दानप्रशंसादर्शनात्तु विक्रयेपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्वा दानप्रशंसादर्शि
नात्तु विक्रयेपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः ॥

मि· द·
द्वि·
५२

किंत्वधुनोद्धारात्समुदायात्समानेनांशेनाल्लभते स्वोद्धारेच्च यथाहापस्तंबः परीभां
डेच गृहेऽलंकारो भार्याया इति ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिन इति
एतद्द्वयस्याप्यपवादमाह शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्त्वा पृथक्क्रिया स्वयमेवद्र
व्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतो यत्किंचिदसारमपि दत्त्वा पृथ
क्क्रिया विभागः कर्त्तव्यः पित्रा तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षा माभूदिति ज्येष्ठं वा श्रे
ष्ठभागेनेति न्यूनाधिकविभागो दर्शितस्तत्र शास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभाग
व्यतिरेकेणान्यथा विषमविभागनिषेधार्थमाह न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः
पितृकृतः स्मृतः न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणां स एव न्यूनाधिक
विभागो यदि धर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तदासौ पितृकृतः कृत एव न निवर्त्तत इति
मन्वादिभिः स्मृतः अन्यथा तु पितृकृतोऽपि निवर्त्तत इत्यभिप्रायः यथाह नारदः
व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता ५२
प्रभुरिति इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियमं चाह विभजेरन्सुता

गोभवति यथानारदेनअतऊर्द्धंपितुःपुत्राविभजेयुःसमंधनमितिपितुरूर्द्धंसमे
विभागेप्रतिपाद्य मातुर्निवृत्तेरजसिप्रत्तासुभगिनीषुचानिवृत्तेचापिरमणेपित
र्युपरतस्पृहेतितिनियमोदर्शितः अत्रपुत्राःसमंधनंविभजेयुरित्यत्रपजपतेगौतमे
नापिऊर्द्धंपितुःपुत्राधनंविभजेरन्मातुर्निवृत्तेरजसीतिद्वितीयःकालोदर्शितः
जीवतिचेच्छतीतिविभागस्तृतीयःतथासरजस्कायामपिमातर्य्यनिच्छत्यपिपितर्य्यध
र्मवर्त्तिनिदीर्घरोगग्रस्तेचपुत्राणामिच्छयाभवतिविभागः यथाहशंखः अकामेपि
तरिरिक्थविभागेवृद्धेविपरीतचेतसिरोगिणिचेतिपितुरिच्छयाविभागोद्विधादर्शि
तः समोविषमश्चतत्रसमविभागेविशेषमाह यदिकुर्यात्समानंशान्पत्न्यःका
र्याःसमांशिकाः नदत्तंस्त्रीधनंयासांभर्त्रावाश्वशुरेणवा यदास्वेच्छयापितास
मानेवसमभागिनः करोतितदापत्न्यश्चपुत्रसमांशभागाः कर्त्तव्याः यासांपत्नी
नांभर्त्राश्वशुरेणवास्त्रीधनंनदत्तंदत्तेतुस्त्रीधनेऽर्द्धांशंवक्ष्यतिदत्तेत्वर्द्धंप्रकल्पये
दिति यदातुज्येष्ठभागादिनाज्येष्ठादीन्विभजतितदापत्न्यःशेषाद्भागाँल्लभंते

गेनेति तन्नः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागो दृष्टोस्तीति कथं समं पुत्रैर्विभजे
रन्निति नियम्यते ग्रन्थेनात्र सत्यमयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोक
विद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्नत्विति निषिद्धत्वात् यथा
महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वादननु
ष्ठानं यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेतेति गवालम्भनविधानेपि लो
कविद्विष्टत्वादननुष्ठानं उक्तं च यथा नियोगधर्मो नानुबन्ध्यावधोपि वा तथो
द्धारविभागोपि नैव संप्रति वर्त्तते इति आपस्तम्बोपि जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सम
मिति समतामुक्त्वा ज्येष्ठो दायाद इत्येक इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमते
नोपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य रथः पितुः परीभाण्डं
च गृहेलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येक इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा ९२
तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् तच्च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति
सममनुः पुत्रेभ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयत इति तस्माद्विषमो विभागः शा।

पित्रोरूर्द्ध्वं रिक्थमृणं समं पित्रोरूर्द्ध्वं प्रायणादिति कालो दर्शितः सुता इति कर्त्ता
रो दर्शिताः सममिति प्रकारनियमः समं चेति रिक्थमृणं च विभजेरन् नन्व
र्द्ध्वं पितुश्च मातुश्चेत्युपक्रम्य ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः शेषास्त
मुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथेत्युक्त्वा ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरं ततो
र्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति सर्वस्माद्द्रव्यसमुदायाद्विंशतितमो भागः
सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तज्ज्येष्ठाय दातव्यं तदर्द्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमं च द्रव्यं
मध्यमाय दातव्यं तुरीयमशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय दातव्यमिति
मातापित्रोरूर्द्ध्वं विभजतामुद्धारविभागो मनुना दर्शितः तथा उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामि
यं स्यादंशकल्पना एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुजः अंशमंशं यवीया
स इति धर्मो व्यवस्थितः इति ज्येष्ठस्य द्वौ भागौ तदनन्तरजातस्य सार्द्धमेको भागो
ततोऽनुजानामेकैको विभाग इत्युद्धारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः पि
२ त्रोरूर्द्ध्वं विभजतां जीवद्विभागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितो ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभा श्री

मि. ता.
द्वि.
६३

सिद्धं स्पष्टार्थमन्यत् ॥ य ॥ अविभाज्यमाह ॥ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितं ॥ मैत्रमौ
द्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥ क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ॥ दायादे
भ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं मैत्रं मि
त्रसकाशाद्यल्लब्धं औद्वाहिकं विवाहलब्धं दायादानां भ्रातॄणां तन्न भवेत् ॥ क्रमा
त्पितृक्रमायातं यत्किंचिद्द्रव्यमन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुद्धृतं यः पुत्रा
णां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति तद्दायादेभ्यो भ्रातृभ्यो न दद्यात् ॥ उद्धर्तैव गृह्णी
यात् तत्क्षेत्रं चेत्तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं सर्वेषां समानमेव ॥ यथाह शंखः ॥ पूर्वन
ष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत्क्रमात् ॥ यथाभागं लभन्तेन्ये दत्वांशं तु तुरीयकमिति
क्रमादभ्यागतमिति विशेषः ॥ तथा विद्यया चाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्या
नेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यादर्जक एव गृह्णीयात् ॥ अत्र च पितृद्रव्यावि ६३
रोधेन यत्किंचित्स्वयमर्जितमिति सर्वशेषः ॥ अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रम
र्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं यत्क्रमायातं ॥ पितृद्रव्याविरोधेनोव

93

स्वदृष्टोपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः इति सममेव विभजेरन्निति नियम्य
ते मातापित्रोरूर्ध्वं सुता विभजेरन्नित्युक्ते तत्र मातृधनेऽपवादमाह मातुर्दुहितरः शे
षमृणात् मातृधनं दुहितरो विभजेरन् ऋणाच्छेषं मातृकृतर्णं वशिष्टं यतस्सु
णं समं न्यूने च मातृधने सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः एतदुक्तं भवति मातृकृतर्णं
पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः ऋणाद्विशिष्टं धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति फलितं
चैतत् पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः इति स्मृत्यवयवानां दुहितृषु बाहु
ल्यात्स्त्रीधने दुहितॄणामिति पितृधने पुत्राणामिति स्वावयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति
तच्च गौतमेन विशेषो दर्शितः स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति
अस्यार्थः प्रत्ताप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनं प्रत्तासु च प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितास
मवायेऽप्रतिष्ठितानामेवेति अप्रतिष्ठिता निर्धनाः दुहितॄणामभावे मातृधने ऋणाव
शिष्टे को गृह्णीयादित्यपेक्षितमाह ताभ्य ऋतेऽन्वयः ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहि
णामभावेऽन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् तत्र विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यनेनैव

मि॰ द॰
द्वि॰
९५

वत्वं वा विभागप्राप्त्यभावात् यद्येन लब्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति शंखलिखितं तत्प्राप्तिपूर्वक
मुपरति मेधः। अत्र केचिदिदमप्रास्त्रमाह यत्किंचित्पितरि प्रेते यो ज्येष्ठोपि गच्छति
भागो जघन्यो यमात्तत्र पद्धति विद्यानुपालिनः इति ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पित
रि प्रेते वा जन्यो यमात् वर्षीयमाचेति व्याख्यातेन पितरि सत्यपि सति च मेघाद्दीनां विभा
ज्यत्वे प्राप्ते पतित्वेनेति नदमन्वनुदत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः किं तु सिद्धेनानुवादः का रा
न्यत्र प्राप्तए तस्मिन् करणेव च नानित्यत्वात् समवेते तु यस्मान्नस्य वैतत्र समानात्मिन
इति प्राप्तस्यापवाद इति मतत्व ननु भवान् अतश्च यत्किंचित्पितरि प्रेतेन इत्यस्मिन्नपि च
ने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्याख्यामाहमात्रेयतो मेघादिवचने पितरि प्रा
गर्हे वा विभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किंचित्पितरि प्रेते इति अपवाद इति व्याख्येयं तत्प्रा
प्तस्याप्यविभाज्यत्वे मत्तूनां वस्त्रयद्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः योगक्षे ९५
मप्रचारं न विभाग्यं च तत इति कृतान्नमेव वस्त्राणाम विभाज्यत्वे यद्येन हृत
तत्तस्यैव पित्र्येषु तानि तापितः हृतं विभजन्तो प्याह भोज्येदानं व्यामि अथाहहरेस्म

94

द्यायपल्लब्धमिति श्रुतेर्व्यक्रमभिसंबाधाते तथा च पितृद्रव्याविरोधेन श्रमप्रकारेण
यन्मैत्रे श्राप्तमुद्वाहादिविवाहेषु प्रलब्धं तन्न सर्वैर्भ्रातृभिः ऽपित्रा चैव विभजनीयं तथा पितृ
द्रव्याविरोधेन यस्य सर्वशेषितदेव पितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभज
नीयं यस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादिनारब्धं वा अथापितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वं यन्मैत्रादिवचनमर्थवदित्युच्यते तथा स
न
ति समाचारविरोधः विद्यालब्धं नारदवचनविरोधश्च कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्या
मधिगच्छतः भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्निति तथा विद्याधनस्या
विभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ताऽन्यतस्तु या तया
लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते इति तथापितृद्रव्याविरोधेन यस्याभिग्रवाकावेश
तिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वं समाचारविरुद्धमापद्यते एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना अनुप
घ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति श्रमेण
सेवायुद्धादिना न तु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तदविभाज्यमिति न

मि· ल·
दि·
९५

95

गक्षेमे योगशब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते
क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानं तडागारामादिनिर्माणादिपूर्तं
कर्म लक्ष्यते तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्याविरोधार्जितं विभाज्यं यथाह लौकाक्षिः
क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव चेति यो
गक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरोहितादय उच्यन्त इति केचित् शस्त्रचा
मरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यवि
भाज्यः यत्तूशनसा क्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तं अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकु
लादपि याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः इति तद्ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादि
पुत्रविषयं न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते वि
प्रासुतो हरेदिति स्मरणात् याज्यं याजनलब्धं पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वे
वक्तव्ये नियमातिक्रमार्जितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निरस्तं पितृद्रव्याविरोधे
न यदर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थिते तत्रार्जकस्य भागद्वयं वसिष्ठवचनात् येन चैषां स्व ९५

तिवस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकं । गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे त
दर्पयेदिति अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव मपतं वाहनं मश्वशिबिकादिः
नत्वपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव पितुः अपि तु वस्त्रवदेव अश्वादीनां च बहुत्वे तद्विक्रयोपजी
विनां विभाज्यत्वमेव वैषम्ये विभाज्यं तु ज्येष्ठस्य अजाविकमेकशफं न जातु विषमं
भजेत् अजाविकं तैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयत इति मनुस्मरणात् अलंकारोपि
यो येन धृतः स तस्यैव अधृतः साधारणो विभाज्य एव पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिर
लंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादाः भजमानाः पतंति ते इति अलंकारो भवे
दिति विशेषणोपादानात् अधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते कृतान्नं तु तंडुलमोदकादि त
दप्यविभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यं उदकं कूपस्तडागाधारः कूपादि तद्विषमं मूल्यद्वा
रेण न विभाज्यं पर्यायेणोपयोक्तव्यं स्त्रियो दास्यो विषमा न मूल्यद्वारेण विभा
३७ ज्याः पर्यायेण कर्मकारयितव्याः अवरुद्धास्तु पित्रं स्वैरिण्यो याः समास्वपि पु
त्रैर्न विभाज्याः स्त्रीषु वैषम्यं ताः स्वविभाग इति गौतमस्मरणात् योगक्षेमं तु मश्वयो

मि॰ व॰
वि॰
९६

96

स्युक्तत्वात् भवतु वा स्वार्जिते वस्तुनि पितुरिच्छया वैषम्याशंकितत्राह भूर्या पितामहोपा
त्ता निबंधो द्रव्यमेव च तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि भूः शालिक्षेत्रा
दिका निबंध एकस्य पर्णभरकस्येयंति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकफलभरकस्यैतानि क्र
मुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहवि
जयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमितिकृत्वा विभागोस्ति हि य
स्मात्सदृशं समानं तस्मात्पितुरिच्छयैव विभागो न पितुर्भागद्वयं अतश्च पितृतो
भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समेपि वाचनिके विभागो विनियतांशपादित्येतत्स्वार्जित
विषयं तथा द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वार्जितविषयं जी
वतोरस्वतंत्रः स्यात्जनकापायेपि समांशेन स्वेन तदपि पागतं जो माऽऽपितार्जितद्रव्यवि
षयं तथानीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि तथा गजसंकार्योर्मतं रिसस्याहे चापितरि वि ९६
भागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पितामहद्रव्यविभागो भवति तथाविभक्ते न पित्रा पि
तामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाने वा पौत्रस्य निषेधेप्यधिकारः अप्रतिजतेनानि

मुपार्जितं स्यात्तद्विगुणमेव लभेतेति अस्यापवादमाह सामान्यार्थसमुत्थाने वि
भागस्तु समः स्मृतः अविभक्तानां भ्रातॄणां साधारणस्यार्थस्य कृषिवाणि
ज्यादिना समुत्थाने सम्यक् वर्धने कृते विभागे समएव विभागो नार्जयितुरंशद्वयं
पितृद्रव्ये पुत्राणां विभागो दर्शितः इदानीं पैतामहे पौत्राणां विशेषमाह अने
कपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां स्वत्वं जन्मना
पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पैतामहद्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्ष
या एतदुक्तं भवति यदाविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिवंगताः तत्रैकस्य द्वौ पुत्रा
वन्यस्य त्रयोऽपरस्य चत्वार इति पौत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकस्य पित्र्यांशं लभेते अन्ये
त्रयोप्येकमेवांशं पित्र्यं चत्वारोप्येकमेवांशं पित्र्यं लभन्त इति तथा केषुचित् पुत्रेषु ध्रिय
माणेषु केषुचिदनुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायो ध्रियमाणाः स्वानंशांल्लभं
त इति वाच इति वाचनिकी व्यवस्था अथ नाविभक्ते पितृद्रव्ये पितृतनये विद्यमानभ्रातृ
के वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति प्रमाणे पितृतः पितृतो भागकल्पने

हरेद्धनमितिपित्रोरिदंपित्र्यमिदंव्याख्येयंअनीशाःपूर्वजाःपित्रोर्भ्रातृभागेविभक्तजः
इतिस्मरणात् मातापित्रोर्विभागेविभागानन्तरमुत्पन्नोनस्वामीविभक्तजस्तुभ्रातृभा
गेनस्वामीत्यर्थः तथाविभागोत्तरकालेपित्रायत्किंचिदर्जितंतत्सर्वंविभक्तजस्यैव
पुत्रैःसहविभक्तेनपित्रायत्स्वयमर्जितंतद्विभक्तजस्यतत्सर्वमनीशाःपूर्वजाःस्युता
इतिस्मरणात्येचविभक्ताःपित्रासहसंसृष्टास्तैःसार्द्धंपितर्यूर्द्ध्वंविभक्तजोविभजेत्
यथाहमनुःसंसृष्टास्तेनवायेस्युर्विभजेतसतैःसहेतिपितरूर्द्ध्वं१२३विभक्तेषुप
श्चादुत्पन्नस्यकथंभागकल्पनेत्यतआह दृश्याद्वातद्विभागःस्यादायव्ययवि
शोधितात् तस्मिन्पितरिप्रेतेभ्रातृविभागसमयेयस्पष्टगर्भायांमातरिभ्रातृवि
भागोत्तरकालमुत्पन्नस्यविभागःतद्विभागःकृतइत्याह दृश्याद्भ्रातृभिर्यद्दृही
ताद्धनात्कोद्धृत्यादायव्ययविशोधितान् आयःप्रतिदिवसंप्रतिमासंप्रत्यब्दंवाय
दुत्पद्यतेव्ययःपितृकृतर्णापाकरणनाभ्यामायव्ययाभ्यांपरिशोधितेनसोद्धृ
त्यतद्भागोदातव्यःस्यात् एतदुक्तंभवतिभ्रातृस्विकेषुभागेषुतदुत्पन्नस्यमात्रांशसंप

षेधाधिकः। वैरूप्यमुक्तं तदनुमतिस्वकर्तव्यता तथाहि पैत्रके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि
जन्मनैव तथापि पैत्रके पितृपरतन्त्रत्वात्पितुश्चार्जकत्वेन प्राधान्यात्पित्रा विनियुज्यमाने
स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या पैतामहे तूभयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधि
कारोऽप्यस्तीति विशेषः। मनुरपि पैत्रकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्। न तत्पुत्रै
र्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितमिति पैतामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानु
द्धृतं यदि पिता उद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पिता
महार्जितं सकाममेव पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति। विभागोत्तरकालमु
त्पन्नस्य पुत्रस्य कथं भागकल्पनेत्यत आह। विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभा
क्। विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक्। विभजत इति
विभागः पित्रोर्भागस्तं भजत इति विभागभाक्। पुत्रः ऊर्द्धं तयोरंशं लभत इत्यर्थः। मातृ
भागश्चासत्यां दुहितरि। मातृदुहितरः शेषमित्युक्तत्वात्। असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमे
व पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव एतदेव मनुनोक्तं ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव

मि. ता.
द्वि.
५८

नित्यादिनापि पितुरूर्ध्वं विभागेपि स्वपुत्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह पितुरूर्ध्वं विभजतां माता
माताप्यंशं समं हरेत् पितुः परलोकगमनादूर्ध्वं विभजतां मातापि स्वपुत्रांशसममंशं हरेत्
यदि स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते त्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते पितुरूर्ध्वं संस्कृता भ्रातरः शेषे
तत्संस्कारे कोधिक्रियत इत्यत आह असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः पि
तुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्त्तव्याः संस्क
र्त्तव्याः समुदायद्रव्येण असंस्कृतानां भगिनीनां तु विशेषमाह भगिन्यश्च निजादंशा
द्दत्वांशं तु तुरीयकं अस्यार्थः भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्त्तव्या भ्रातृभिः किं कृत्वा नि
जादंशाच्चतुर्थमंशं दत्वा अनेन दुहितरोपि पितुरूर्ध्वमंशभागिन्य इति गम्यते तत्र
निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशदानमित्ययमर्थो न
भवति किं तु यज्जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्त्तव्या ५८
एतदुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य
चतुर्थांशस्तस्या भवतीति तद्यथा यदि कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैव पुत्रश्चैकः कन्या चैका

पितृकेवलोमयनीयावशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित्किंचिदुद्धृत्य वि
भक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति एतच्च विभागसमये भ्रातृभार्यासाम
प्रजातसिद्धस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यं स्पष्टभार्यायां तु प्रसवं प्र
तीक्ष्य विभागः कर्तव्यः यथाह वशिष्ठः अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानप
त्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभादिति गृहीतगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्य एवमिति या
जनीयः विभक्तजः पित्र्यमात्स्वकं च यमवेयं न गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्ताः पितामा
तारौ विभक्ता पश्चात्पुत्राय स्नेहवशादाभरणादिकं प्रयच्छतः तत्र विभक्तजेन दानप्र
तिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्याह पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव ध
नं भवेत् मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां एवं विभक्तस्य यद्दत्तमलंकारादि तत्तस्यैव पु
त्रस्य न विभक्तजस्य संभवति न्यायसाम्यात् विभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव
यथा सति विभक्तजे विभक्ताः पित्रा येन तद्धि विभजति यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्य
स्येति वेदितव्यं जीवद्विभागे स्वपुत्रसमांशिकाः पत्नीनां भक्तं यदि दत्तं यासां स्मानेषा

मि॰ ता॰
द्वि॰
५५

गिरुक्तं दत्वेति व्याख्यानं फल्गु मनुवचनविरोधात् । स्वेभ्यो ऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रद
द्युर्भ्रातरः पृथक् । स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सव इत्यस्यार्थः । ब्राह्म
णात्येषां ब्राह्मणकन्याप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वजातिविहितेभ्यो ऽंशेभ्यः स्व
तेभ्यो भ्रातृभ्यो दिश्यत्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं दत्वा यथा च
तुर्भागं दद्युः । न चात्रात्मीयभागाच्चतुर्थांशो देय इति व्याख्येयं किं तु स्वजाति
विहितादेकस्मादंशात्पृथक् पृथगेकस्यै कन्यायै च चतुर्थांशो देय इति जातिवैष
म्ये ऽपि व्यवस्थायां वैषम्ये च विभागकल्पना निरूप्यते वर्णितानां । स्फुटं च सवर्णस्य कर्णं शतवा
यत्र वर्णाद्येकसंस्थाने व्यक्ताः शतानि तत्रापि वर्णेन तु भागवचनमेव वाचित
म् । स्वांशात्पाक्षिकं दानमेव विवक्षितमिति चेन्न । न स्वेतिवद्ये पिच चतुर्थांशदा
नाविवक्षायां प्रमाणाभावात् दानेऽप्यवापत्र्यवर्णेष्विति पदे पुनः कर्त्तुं चानेषु
दानं विवक्षायां च वक्ष्यमाणस्य कापाविकल्पनं वक्ष्यमाणीकस्य चानियतत्वा
त्प्राप्नोति तत उत्तरीत्या परिहृतमेव न तदात्मीयाद्भागाच्चतुर्थस्य दानस्य ५५

नत्रापि त्र्यंशं सर्वमेव बहुत्वाद्द्विधा विभज्यते तत्रैके भागे चतुर्धा विभज्यते तुरीयांशे कल्पिते
दत्त्वा शिष्टं १ ३ गृह्णीयात्स्मात् तत्रैव ३ त्र्यावेकांके कल्पिते तदापि त्र्यंशं सर्वं त्रेधा वि
भज्यते तत्रैके भागे चतुर्धा विभज्यते तुरीयांशे कल्पिते दत्त्वा शिष्टं १ ३ विभज्य गृ
ह्णीत: अथ न्वेकः १ ३ द्वैके कल्पिते तदापि त्र्यंशं त्रिधा विभज्य एके भागे द्विधा विभज्य
न्ते द्वौ भागौ ताभ्यां कल्पितांशं दत्त्वा विशिष्टं सर्वं १ ३ गृह्णीतेत्येवं समानजातीये
षु समविषमेषु भ्रान्तः भ्रमितो वृचे योजनीयं यद्वा त्र्यंशं एको १ ३ एकः - द्वि
याकृः कल्पिते कान्त त्र्यपि त्र्यंशं द्वयाः समत्रधा विभज्य तत्र त्रियांश १ ३ भागान्तौ द्वौ तत्र धा विभज्य तु
रीयांशं तत्रियाके न्यायेदत्त्वा शेषं त्र्यंशं एको १ ३ गृह्णाति यदा तद्वा त्र्यंशं एको १ ३
तत्रियाके न्याचेकान्त त्र्यापि यदा मेकादशधा विभज्यते १ ३ ने यत्र तत्रियाः १ ३ भा
गेष्वन्तर्धा विभज्य चतुर्यांशं तत्रियाके न्यायेदत्त्वा शेषं सर्वं त्र्यंशं एको १ ३ विभ
ज्य गृह्णीत: एवं जातिविषमेषु भ्रान्तः एको भागेनो नाव समेत्या यासाम्येव षष्ठेच स
वेत्राहनीयनेचदत्त्वा यानुनुत्रीयक: मिलितनुरीयाया विवदे यासस्कारमान्त्रोपयो

मि॰ दा॰ वि॰ १००

क्षत्रजाः क्षत्रियात्पुत्राः वर्णश इत्यनुवर्त्तते यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रि
यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकं वि
ड्जाः वैश्यपुत्राः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्त्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन
वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते शूद्रायामेकमेकं शूद्रस्यैकैव भार्येति
भिन्नजातीयपुत्राभावान्न पुत्राणां [illegible] एव विभागः यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येकभागा इ
त्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यं यतः स्मरन्ति न
प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेदिति प्र
तिग्रहग्रहणात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव शूद्रापुत्रस्याविशे
षप्रतिषेधात् शूद्रो द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्ष
त्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्याविशेषप्रतिषेधो नोपपद्यते यत्तु न ब्राह्मण १००
क्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति त
दपि जीवता पित्रा यदि शूद्राय किमपि दत्तं स्यात्तद्विषयं यदा तु प्रसाददानं नास्ति
पुत्रा

दानमुच्यते येन न तथा स्यात्‌ तेनासमस्तं स दद्यादिति एवं मेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्या
नमेव च तन्न रक्षनभाज ऋचेस्तस्मात्पितृदेहे कन्याप्यंशभागिनी एवं पत्नी चेति
तादृदर्शनेन तदेवलमते विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवद्यं एवं विभागे वेत्यत आ
र्धादित्यादिना श्रवर्णेन समानजातीयानां भ्रातॄणां परस्परं पित्रा च सह विभाग उक्तः
इदानीं भिन्नजातीयानां विभागमाह चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युः वर्णशो ब्रा
ह्मणात्मजाः क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः तिस्रो वर्णानुपूर्व्ये
णेति ब्राह्मणस्य चतस्रः तिस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिता
स्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणेनोत्पन्नाः वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मण्यादिवर्णाः स्त्रिय
उच्यन्ते सर्वैकवचनान्ताद्वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां
शस्प्रत्ययः वर्णे वर्णे ब्राह्मणेनोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्भवेयुः ए
तदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागान्‌ लभन्ते
नैव च क्षत्रियायामुत्पन्ना यथाक्रमं त्रींस्त्रीन्‌ वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकैकमिति

मि॰ व्य॰
द्वि॰
१०२

रेव यत्तेनापनयति दोषिणे कैरोति यदि तेन नाशयति तदा तस्यैव श्रेयो देवानाशय

तीति ज्येष्ठविशेषमनेनैवर्णेन साधारणद्रव्यापहारेण दोषः स्मृतः॥ अथ साधार

णद्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वत्वबुद्ध्या गृह्यमाणे न दोषमावहतीति मतं तदस

त् स्वत्वबुद्ध्या गृहीते पण्यवर्जनीयपतनपापं स्वमपि गृहीतमेवेति निषेधात् प्रवेशा

द्दोषमावहत्येव यथा मोक्षे चरौ विपन्ने महत्त्वान्न पामा बद्धु गृह्यमाणेषु यतिपामा

बाऽस्तीति निषेधो न प्रविशति महत्त्वावयवत्वबुद्ध्या गृह्यमाणे वाऽदितिरेव पतनेनाक्ते

त्त्वावयवत्वबुद्ध्या गृह्यमाणेषु वर्जनीयपतनपामाषावयवा अपि गृह्णात्येवेति निषेधः प्र

विशत्येवेति गम्यते ज्ञानेनाक्ते। तस्माद्वचनं तान्यापतस्तु साधारणद्रव्यापहारे दोषो

स्त्येवेति स्थितं दृशमुष्णा पणस्य भाग विशेषदर्शयन्नस्य स्वरूपमप्याह अपुत्रेण प

रक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः॥ उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥ अपुत्रेण गुरु १०२

नेज्ञानेनाघकृत विधिना अपुत्रेणाद्देवरादिना परक्षेत्रे परस्य भार्यायां गुरु नियोगे

नोत्पादितः उभयोर्बीजिक्षेत्रिणोरसौ रिक्थी रिक्थहारी पिण्डदश्च धर्मतः॥ यदा सौ

तदेकोशभागेन्यविरुद्धं सर्वं भागशो षं किंचिदुच्यते अतोऽन्यापदृष्टान्ते द्वयोर्विभक्ते पञ्च
दृष्यते तत्रत न स्नेसमेरशो विभजेरन्निति स्थितिः परस्परापहृते समुदायद्वयोर्विभा
गेकाले चाज्ञाने विभक्ते पिन्द्यने पदृष्यते तत्समेरशो विभजेरन्निति एवं स्थिते मेषां
द्वाशाहृस्य युञ्ज समेरशो विनिवक्तो हीरविभागो निषिद्धः विभजेरन्निति वक्ता
येनैव दृष्यते तेनैव न यथा स्यामिति दर्शितं एवं वचनस्यार्थवत्वात् समुदायद्वयापहा।
रे दोषाभावपरत्वेन तु मतुवचनाज्ज्येष्ठस्य च समुदायद्वयापहारे दोषो दर्शितो न
कनीयसा पाज्येष्ठो विनिः ऊ वेति लोभात्तुत्स्य वा परः सोऽज्येष्ठः स्यात् भागस्यैति
पतव्यास्युराज्जेभिरिति वचनात् अनेन पुत्रः सभा वित्वे स्वत्वे स्यापितस्यात् नीयसा ज्येष्ठ
स्यापि दोषवचनात् ज्येष्ठस्य परत्वे ज्ञापनकनीयसा पुत्रस्य नीयानो द्वारापत्यकरो
न्याश्रुतत्वेनेदोषो दर्शितः एवं तथा चाविशेषेणावदाय: श्रूयते यो वै भागिने भागं
नुदते च यते वैनं स यदि वैनं न च यते यथैत्र मस्य पो ३ च यतः इति यो वै भागिनो भागं
हे भागान्नुदते भागान्नुदते दयाकरोति भागतस्मै न प्रयच्छति स भागान्नुदप[illegible]नो न्ना

मि॰ ता॰
१०२
102

ह्नियुक्तयाप्यजेपिनाधिगंतव्यासेन्मानस्य परिणये विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो
वाग्यतो निशि एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचनेति एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः
स्वयमेव निषेधयति नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन्
हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनं नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् न
विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति स महीमखिलां भुंजन् राजर्षिप्रवरः
पुरा वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपति
कां स्त्रियं नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हंते तं हि साधवः इति न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वि
कल्प इति मंतव्यं नियोक्तृणां निंदाश्रवणात् स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोष ५२
त्वश्रवणात् संयमस्य प्रशस्तत्वश्रवणाच्च यथाह मनुरेव च कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफ
लैः शुभैः न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु इति जीवनार्थं पुरुषांतराश्रव
णं प्रतिषिद्धं आसीतामरणात्क्षांता नियता ब्रह्मचारिणी यो धर्म एकपत्नी

नियुक्तो देवराट्ः स्वयमप्युत्तमोत्तमक्षेत्रे देयं परमार्थं श्रद्दधानो यं जनपतिः सद्धि
पिरुक्तो ब्राह्मणान्पात्रत्वेन युष्माभिर्विवक्षयोपि ददाना. यद्दाननियुक्तः उत्तमान्के
वलं तेषु क्षेत्रेषु : उत्तमार्थं वपनं तेन दानं तत्त्वतः ; नैव क्षेत्रमेवमुत्तमं भवति न वीजिनोऽरि
कथाहारीपिंडदो वेत्ति यथा लोके मज्जनाक्रियाभ्युपगमात् नेत्र वीजार्थं पन्नदोयत्ने
नेष्टफहमाग्निना हस्ती वीजे ते क्षिकप वचेति क्रियाभ्युपगमात् इति यत्रोत्तमश्रमप
त्यमावयोरुभयोरपि भवतीति सर्वे विदंतीकरणीति यदेवं ते हि स्वामिना वीज
वपनार्थं वीजिने दीयते तत्र तस्मिन्ते ये उत्पन्नस्यापत्यस्य वीजिने क्षेत्रेण भागि
नो स्वामिनो हस्तो महर्षिभिः। तथा फलेनैनमभिसंधाय ते क्षेत्रे वीजिना तथा श
त्यत दे क्षेत्रेण मम यौ वीजाद्यानि वेलीयसीति फलेनेनमभिसंधाय यत्र तत्रमप
त्यमावयोरुभयोरस्त्विति एवमनस्याभिसंधाय परदेक्षेत्रे यद्पत्यमुत्पाद्यते नेतदपत्यं दे
क्षेत्रेण वपतो वीजाद्यानि वेलीयसीगवाश्वादिदर्शनात् अत्रापि पागो वा उ
नाविषपणवसुतरस्यानियोगेमज्जनानिषिद्धं नात देवराट्सपिंडाद्वा स्त्रियापासम्

मि. व. यमवद्विफलकाभिगमनं गमेमिति देवरस्य भार्यां तमापादयति अतस्तदुत्पन्नमपत्यं
द्वि. क्षेत्रस्वामिन एव भवति न देवरस्येति विदात्मभयोरिति समानासमानजातीयानां
२.३ पुत्राणां विभागक्लृप्तिरुक्ताधुना मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्श-
यिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः क्षेत्रजः क्षे-
रा त्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः कानीनः
कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सु-
तः दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः
स्यात्स्वयं कृतः दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सो-
पविद्ध इति स्मृतः उरसो जात औरसः स धर्मपत्नीजः सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्म-
पत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः तत्समः पुत्रिकासुतः तत्समः औरससमः २३
पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः अत एवौरससमः यथाह वसिष्ठः अभ्रातृकां प्र-
दास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति अथवा

103

नोकोत्नेतीनमनुत्तमे अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणां दिवंगतानि विप्रा
णामकृत्वा कुलसंततिं मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता स्वर्गं गच्छत्यपुत्रा
पि यथा ते ब्रह्मचारिणः अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते सेह निंदामवाप्नो
ति परलोकाच्च हीयते इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषेधयति तस्माद्विहित
प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पस्तेन न युक्तः पूर्व्वविवाहसंस्कृतानां नियोगे प्रतिषेधकत्वाद्धि धर्म्मो
नियोगस्त्वत आह यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः तामनेन विधाने
न निजो विंदेत देवरः यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मिथो भजेता
प्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ यस्मै वाग्दत्ता कन्या संश्रुता स यदि म्रियेत एवं तस्याः
पतिर्निजस्तस्माद्देवरगम्यत्वं तस्मिन्मृते देवरस्तस्य ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरोऽवि
द्वैतपरिणेयेत् यथाविधि यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन शुक्ला
भोगवासा नियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्संयतां मिथो रहस्याग
र्भग्रहणात्सकृदेकैकवारं गच्छेत् अयं च विवाहो वाचनिकोऽतोऽन्यगोत्रादिनि

मि. व.
२५
104

मुपागत इति यदा परदेशो वशमुपागतस्तदा तद्देशाचारादिसंकरः कार्यः
किं तद्यस्मिन्देशे यथाचारः कुलस्थितिर्व्यवहारो वा यथैव प्रागासीत्तथैव सोपर
पालनीयो यदि तथा स्याद्विरुद्धं न भवति यदा वशमुपागतस्तदानेनैव प्रागपगमना
त्प्रागतिर्यमर्द्धितं दर्शितं यथोक्तं कुपरेध्यारिमासीतराज्ञश्चास्योपयोग्येन रूष
येत्रास्य स्वतन्त्रे यवसान्नोदकेंधनमिति मैत्रमूले यतो राज्यमतो मैत्रं संरक्षितं कु
र्यात्तथास्य नृविड्ः कर्मण्यमाफलोदयादिति यस्मात्तैः सार्द्धं चिंतयेद्राज्यमित्या
द्य। तेमैत्रमूले राज्यं तस्मान्मैत्रं यत्नेन तथा संरक्षितं कुर्याद्यथास्य राज्ञः कर्मणां
संधिविग्रहादीनामाफलोदयात् फलनिष्पत्तेः प्रागन्ये मैत्रं न जानंति ५३ किं
च अरिर्मित्रमित्रमुदासीनोनंतरस्तत्परः परः क्रमशो मंडले चिंत्यः सामादिभिरुपक्रमै
रिति अरिः शत्रुः मित्रं सुहृत् उभयविलक्षण उदासीनः ते च त्रयस्त्रिविधाः सहजाः
कृत्रिमाः प्राकृतास्तेषु तत्र सहजोरिः सापत्न्यपितृव्यतत्पुत्रादिः कृत्रिमोरिर्यस्या
पकृतं येन चापकृतं प्राकृतस्तु अनंतरदेशाधिपतिः सहजं मित्रं भागिनेयपैतृष्वसेय २५

पुत्रिकैवसुतः॥पुत्रिकासुतः।सोप्यौरससमएवकिंचिन्न्यूनः।यथाराजसमोमंत्री
कृतः।पितृवंशपावनानामस्मात्मातृवंशपावनानांवाज्ञस्याक्तुयथाहवसिष्ठः।तृतीया
पुत्रिकैवेतितृतीयः॥१३॥पुत्रिकैवैत्यर्थः।द्व्यामुष्यायणस्त्वजनकःसौरसाद
पकृष्टोन्यस्तेभ्योन्यत्रैतान् क्षेत्रजःक्षेत्रजातःसगोत्रेणेतरेणवाइतरेणसपि
ण्डेनदेवरेणवोत्पन्नः॥१३॥क्षेत्रजः।गूढजः।पुत्रोभर्तुर्गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोहीनाधि
कजातीयपुरुषजत्वपरिहारेणपुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेपिसवर्णजत्वनि
श्चयेसतिवोढव्यः।कानीनस्तुकन्यकायामुत्पन्नः।पूर्ववत्सवर्णात्समातामहस्य
पुत्रः।सयदिअनूढासाभवेत्तथापितृगृहएवसंस्थिता अथतदानदावोढुरेवपु
त्रः।यथाहमनुः।पितृवेश्मनिकन्यातुयंपुत्रंरहः।तंकानीनंवदेन्नाम्नावोढुः
कन्यासमुद्भवमितिपौनर्भवस्तुपुत्रोक्षताक्षतायांवापुनर्भ्वांसवर्णादुत्पन्नः।मा
त्रार्भर्तृत्यक्तयाप्रोषितेमृतेवाभर्तरिपित्राभ्रात्रावासवर्णायप्रदत्तायांतत्पत्या
दत्तकः।१४।यथाहमनुः।व्यवहारकल्पसिन्ते।तथैवपरिपाल्यमोसौपदावश

सि.द. टि. १०५ स्याकारेणाश्रियाहारके दस्माराद्यपल्लविमिश्रोदारमीनेष्वेवोत्तर्भवेतोतिसंज्ञाभेदस्मा
द्वयेश्वानरे दर्शितमितियोगीश्वरेणनश्वथगुक्ताः ॥४४॥ समाहिमिरूपकमेरि
त्युक्तमिदानीं ताउपायानाह उपायासाम्यदानंचभेदोदंडस्तथैवच सम्यक्प्रयु
क्ताःसिद्ध्येयुर्दंडस्त्वगतिकागतिरिति सामशिवप्रभाषणंदानंस्वर्णादिः भेदोभेद
नतत्सामंतादीनांपरस्परतोवैरस्योत्पादनेनदंडउपांशुवधकाशाभ्यांधनापहारा
दिबंधपर्यंतोपकारः एतेसामादयः एरिपूपायाद्विसाधनोपायाः एतेचदेशका
लाद्यनुसारेणसम्यक्प्रयुक्ताः सिद्धोः तेषांमध्येदंडःस्त्वगतिकागतिरूपा
योत्तरसंभवेसतिनप्रयोक्तव्याः एतदुपोऽनोमातापितावादृष्यात्तोयमोद्वः ३
उपायादिसहस्रोंधीतिसंयुक्तेसत्येपोदाविमः स्वतइति ग्रापक्रमणादेनाग्रदिनेदेपो
कं दात्तरयंउत्तिषेधस्तस्याएकउत्तोनदेयः नचैवंउउद्दाघात्रतिरहस्तोमपाद्वेतिवसिष्ट १०५
स्मरणात् पथ्यानेकउउकसद्भावेपिजेष्ठोनदेयः जेष्ठेनज्ञातमात्रेणउत्रीभव
तिमानवः इतितत्सैवउउकार्यकरणेसख्यात्तान् उउउतिग्रहस्वकारस्यउउ

105

मात्स्यस्येयादिकं । त्रिमेमित्रे येनोपकृते यस्य चोपकृते शाकृते मित्रमेकान्तचित्तदे
शाधिपतिः सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनो शाकृतो
दासीनो झतनरदेशाधिपतिः अरिः पुनश्चतुर्विधः मातव्योच्छेतव्यः पीडनीयः
कर्शनीयभेदेन तत्र यातव्यो नेतरस्मिन्निपतितं चौसिनो योहीनवलो विरक्तप्रकृतिः
विडुर्गो मित्रहीनो उर्वलस्योच्छेतव्यः पीडनीयो मित्रवलविहीनः अवलमित्रवले
पुनः कर्शनीयः निर्मूलनाशमुच्छेदं पीडनं वलनिग्रहं कर्शनं तत्पुनः आह कौ
शात्सापकर्षणमादित्ति वचनात् मित्रं चोद्विविधं सहजं कृत्रिमकर्शनीयं चेति कोशव
लहीनेन ग्रहणं कोशवलाधिके कर्शनीये तत्रस्तापरः परं इति शाकृतो मित्रमि
त्रोदासीनानाह अनंतरः शाकृतो रिपुः तत्परः शाकृतो मित्रं तस्मात्परः शाकृत
उदासीनः शेषाः पुनः अमित्रत्वाद्रोक्ता एतद्राजमंडलं क्रमशः एवांदि क्रमेण
चिन्त्यं तेषां चेष्टितं ज्ञातव्यं ज्ञातानां च सामदानादिभिरूपायैर्वशमानयेत् सयेयमेवेड्
रतः पृष्ठतः पार्ष्णिग्राह आक्रन्द आसारश्चेति अथ द्वादशराजकं मिश्रराजमंडलम्

मि. व्य. द्वि. १०६ ह पिंडदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपरः एतेषांपूर्वोक्तानांपुत्राणांदायादानांपूर्वस्या
भावउत्तरःउत्तरःपिंडदःश्राद्धदोंशहरोधनदोवेदितव्यःऔरसपौत्रिकापुत्रसम
वायेरसस्यैवधनग्रहणप्राप्तमपवादमाह पुत्रिकायांकृतायांतुयदिपुत्रोनु
जायतेसमस्तत्रविभागःस्याज्ज्येष्ठतानास्तिहिस्त्रियाःइतितथान्येषामपिपूर्वस्मि
न्पूर्वस्मिन्सत्यपुत्रेषांपुत्राणांचतुर्थांशभागित्वमुक्तंवसिष्ठेन तस्मिंश्चेत्प्रतिगृ
हीतऔरसउत्पद्येतचतुर्थभागभागीस्याद्दत्तकइतिदत्तकग्रहणंक्रीतकृत्रिमादी
नांप्रदर्शनार्थंपुत्रीकरणाविशेषात् तथाचकात्यायनः उत्पन्नेत्वौरसेपुत्रेचतु
र्थांशहराःसुताःसवर्णाअसवर्णास्तुग्रासाच्छादनभाजनाइतिसवर्णादत्तजद
नकादयस्तेसत्यौरसेचतुर्थांशहराःअसवर्णाःकानीनगूढोत्पन्नसहोढपौ
नर्भवास्तेत्वौरसेसतिनचतुर्थांशहराःकिंतुग्रासाच्छादनभाजनाःयदपिविष्णु १०६
वचनेअपविद्धास्तुकानीनगूढोत्पन्नसहोढजाःपौनर्भवश्चनैवतेपिंडरिक्थां
शभागिनइतितदप्यौरसेसतिचतुर्थांशनिषेधपरमेवऔरसाद्यभावेतुकानी

प्रतिग्रहीष्यन्बंधूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा दूरबांध
वं बंधुसंनिकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादितिवसिष्ठेनोक्तः। अदूरबांधवमित्यत्न
देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः। एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्याय
त्वात्। क्रीतस्तु ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः। एवं च तत्रैकपु
त्रे ज्येष्ठे च वर्जयित्वा यदि सवर्णस्तथैव यत्नमतेनोक्तः। कृत्रिमो यस्तु पुत्रार्थं मातापि
त्रोर्यमतिकात्। सकृत्रिमकः। स च स्वस्य सदृशेन स्वसदृशेनापि वेति न द्रष्टव्यः। सदृशो वेति
व्याख्येयं न जात्या सजातीयेष्वपि प्राप्तेः। दत्तस्य संहारात्। कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः। कृत्रिम
स्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैः। पुत्रीकृतो मातापितृविहीन
स्तत्सद्भावे तत्परतंत्रत्वात्। दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा त
वाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्तस्तूपनतः। सहोढजस्तु गर्भे स्थितो या गर्भिण्या परिणीता
यायाः परिणयेन सहोढः पुत्रः। अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो योऽपरेण गृह्यते स गृही
तः पुत्रः। सर्वेष्वसवर्णेष्वयं पुत्रः मुख्याभावे पुत्रानन्तरं मैत्रेयीदायहरः पौत्रकन्या

एसदृशो

मि॰ व्य॰
द्वि॰
१०७

107

गोत्रजगः। पितृव्योपेतेदत्तः स्वदेशेनदत्तमयग्रहणस्यपुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शना
र्थत्वात् पितृधनहारित्वेन तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टे नन्वातेनापित
रः पुत्रा रिक्थहराः पितृरिक्थस्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां रि
क्थहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् औरसस्यैक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभु
रित्यनेनैव रिक्थभाक्त्वस्योक्तत्वात् दायादग्रहणदापादानपि दायपेदित्यादौ
पुत्रव्यतिरिक्तरिक्थभाग्विषयत्वेन प्रतिषिद्धत्वाच्च वासिष्ठादिपुत्रवर्गद्वयोपि कस्य
विषयत्वप्रदर्शनार्थं गुणवदगुणवद्विषयो वेदितव्यः। गौतमीयेत्वपौत्रकेपस्पर्श्यम
त्वेनपाठो विजातीयविषयत्वस्यात्स्यन्तमेतत्सर्वेष्वेवाभावे परः परोंशभागिति
यत्तु स्मात् एणमेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् सर्वेतेतेनपुत्रेणपुत्रिणोम
नुरब्रवीदितितदपिभ्रातृपुत्रस्यपुत्रीकरणसंभवेनन्येषांपुत्रीकरणसंभवेतवन्ये १०७
षांपुत्रीकरणनिषेधार्थंनपुनः पुत्रत्वप्रतिपादनायतन्ततोगोत्रजावधीरित्यनेन
विरोधात् इदानींभुक्त्योपसंहारेणतत्रैवनियममाह सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तनये

नादीनामपिसकलपितृधनग्रहणमसत्येवस्ववर्णाभावेपरः परइतिवचनात् यद
पिमनुवचने एकएवौरसः पुत्रः पित्र्यस्यवसुनः प्रभुः शेषाणामानृशंस्यार्थं प्र
दद्यात्तुप्रजीवनमिति तदपिदत्तकादीनामौरससत्त्वेतिकुलत्वेनिर्गुणत्वेवेदितव्यं
नतुतेषुतज्जस्यविशेषोद्देशितत्वेनतेनैवषष्ठेनतुतेषुतज्जस्यांशीप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात्
औरसोविभजन्दायंपित्र्यंपंचममेववेति इतिकुलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चयेषष्ठमंश
मेकतरसत्त्वेपंचममितिविवेक्तव्यं यदपिमनुनापुत्राणांषड् बन्धुपमुपन्यस्यषड्वं
षष्ठस्यदायादबान्धवत्वमुक्तंषट्स्यादायादबन्धुत्वमुक्तंकैश्चौरसः क्षेत्रजश्चैवद
त्तः कृत्रिमएवच गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादाबान्धवाश्चषट् कानीनश्चसहोढ
श्चक्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयंदत्तश्चशूद्रश्च षडदायादबान्धवाइति तदपिपितृपि
तृसमानोदकानांसन्निहितसपिण्डादिरिक्थहरत्वाभावेएवंषण्णांतद्रिक्थहरत्वमनन्तरष
ट्कस्यतत्रास्तिबाधकत्वंपुनःसामान्यगोत्रत्वेनपिण्डत्वेनवोदकदानादिकार्यंकर
त्वंवर्गद्वयस्यापिसममेवेति व्याख्येयंगोत्ररिक्थेजनयितुर्नभजेद्दत्त्रिमःसुतःरिक्था

मि॰ व्य॰ द्वि॰ १०८

108

दर्धं दद्युरित्यर्थः अथ परिणीतापुत्रा न संति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृह्णीयाद्यदि
परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न संति तत्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दासीपुत्रः अत्र च शूद्र
ग्रहणं द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयापि नांशं लभते नाप्यर्धं कृत्स्नं तु दूरत
एव किं त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते मुख्यगौणसुतानां दायग्रह इति निरूपितं तेषा
मभावे सर्वेषां दायादक्रम उच्यते पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुता गो
त्रजा बंधुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्य
ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न संत्यसावपुत्रस्तस्यापुत्रस्य
स्वर्यातस्य परलोकगतस्य धनभाग्धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्रांतानां मध्या
त्पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरउत्तरो धनभागिति संबंधः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलो
मजेषु सूतादिषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिष्वयं दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः तत्र प्र १०८
थमं पत्नी धनभाक् पत्नी विवाहसंस्कृता पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति स्मरणात् एक
वचनं च जात्यभिप्रायेण तेन बह्व्यः सजातीया विजातीयाश्च यथांशं विभज्य ध

पुत्रयाविधिः समानजातीयेष्वेव पुत्रेष्वयं पूर्वाभावे परः परः पुत्रको विधिर्न भिन्नजा-
तीयेषु तत्र च कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेणैव न स्व-
रूपेण तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् तथा चानुलोमजानां मूर्द्धावसिक्ता-
दीनां मातृसवर्णत्वं नाभावात्तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वे वाद्वयं शूद्रापुत्रस्तो-
कस्योऽपि कृत्स्नभागमन्याभावेऽपि न लभते यथाह मनुः। यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि
वा भवेत्। नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः इति द्विजस्य पुत्रो विद्यमानद्विजाति-
पुत्रो यद्यपुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते तत्क्षेत्रजादिर्वान्यो वा सपिण्डः
शूद्रापुत्राय पितृधनाद्दशमांशादधिकं न दद्यादित्यस्मादेव वचनाद्विप्रादेः शूद्रापुत्रयोः सवर्ण-
पुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते। अथ शूद्रधनविभागे विशेषमाह। जातोऽपि दास्यां
शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्। अभ्रातृको ह-
रेत्सर्वं दुहितॄणां सुतो भवेत्। शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभ-
ते पितुरूर्द्धं तु परिणीतापुत्राः सन्ति ते भ्रातरं दासीपुत्रं अर्द्धभागिकं कुर्युः स्वभाग-

मि॰ व्य॰
द्वि॰
१२५

109

स्यात्स्वधनसंबंधोऽस्तीतिः संबंधेनापि कात्स्न्येनापि विभक्ते संसृष्टे वा पुत्राभावे
पितामहेन भ्राता वा जननी चाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् इत्येवमादीनां विकल्पार्थो
नो वाक्यानां धारेश्वरेण व्यवस्था दर्शिता। पत्नी दुहितरश्चेत्यनेन बहुवचनज्ञाने विभ
क्तेभ्यात्स्त्रीविषये सा च यदि नियोगार्थिनी भवति न पुनर्नियोगसद्भावे पत्नीपाप
त्याधनग्रहणं न स्वतंत्रा याइति पितामहेर पुत्रस्येत्यादिवचनान्नत्रयव्यवस्थाकारणे
वेनं च नान्यदव्यवस्थाकारणमस्तीति गौतमवचनात् पिण्डगोत्रर्षिसंबंधा रिक्थं भजे
रन् स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति मनुरपि धनेयाविभ्रपाद्भ्रातुर्दत्त स्याद्विपमेव वा
साऽपत्यं भ्रातृ कृत्याद्यदानैरेव तु हृन्मित्यनेनैव तत्कृष्णीयपति विभक्तधनेऽपि भ्रात
पुत्रान्ते पत्न्यधिकारेणैव पत्न्याधनसंबंधो नान्यथेति तथा विभक्तधनेऽपि कनीयाञ्पुत्र
हेभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः इति त १२५
थाविभक्तेऽपि रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति विकल्पलोभान्नियोगे गौतमेषणया पत्नियो
गद्वारकमेव पत्न्याधनसंबंधो नान्यथेति दर्शयति नियोगाभावे तु पत्न्या भरणमात्र

नेगृह्णेति कृच्चन्द्रमतेऽपि पत्न्याः समग्रधनस्वत्वं ध्वनितं अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्र
तेस्थिता पत्न्येव दद्यात्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति बृहस्पतिस्मृतेः अपुत्रधनं पत्न्यभि
गामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति कात्यायनेनापि
पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति तु
ष्या अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्ति
ता इति बृहद्बृहस्पतिस्मृतेः अपि कश्यपश्च विद्यमाने पुत्रे भ्रातृसनाभिषु अपुत्रस्य समग्रमेतत्सप
त्नीतन्नीतश्चाग्रहारिणीति पत्नीविरुद्धानि च वाक्यानि लिख्यन्ते यथा भ्रातृणामप्रज
प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना भरणं चास्य कुर्वी
रन्स्त्रीणामाजीवनात्क्षयात् रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु चेति पत्नीसद्भावे
पि भ्रातृगामिधनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तं मनुनापि पिता हरेदपुत्र
स्य रिक्थं भ्रातर एव वा चेदपुत्रस्य धनं पितृभ्रातृगं वेति दर्शितं तेन यथा अनपत्यस्य पुत्रस्य
माता दायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मातुः पितामह

मि. ता.
दि.
११.

ष्याः पिंडगोत्रर्षिसंबंधा रिक्थं भजेरन्स्त्री वानपत्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति गौतमव
चनान्नियुक्ताया धनसंबंध इति तदप्यसत् नहि पदे बीजं लिप्सेतेत्यत्रानपत्यस्य
स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थो स्मात्प्रतीयते किंत्वनपत्यस्य धनं पिंडगोत्रर्षिसंबंधा
भजेरन् स्त्री च सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत न संयता च भवेदिति तस्यायमंतरोपदेशः वा
ग्ध्रुमपल्यान्तरवचनेन यद्यर्थो प्रतीते अपि च संयताया धनग्रहणे युक्ते नि
युक्तायाः स्मृतिलोकनिंदितायाः अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता पत्न्येव
दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत चेति संयताया धनग्रहणमुक्तं न तथा नियोगस्य निंदितो
मनुना नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन्हि नियुंजाना ध
र्मं हन्युः सनातनमित्यादिना यत्तु वसिष्ठेनोक्तं रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति तदवि
भक्तं संसृष्टिनि वा भर्तरि प्रेते तस्या धनसंबंधो नास्तीत्यपत्यस्य धनसंबंधार्थं नि ११०
योगो न कर्तव्य इति व्याख्येयं यदपि नारदवचनं भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीव
नक्षयादिति तत्रापि संसृष्टानां तयो भागस्तेषामेव संसृष्टानामिति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वा

मेव नारदवचनात् भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनात् तथादितियोगीश्वरेणा
पि किलवद्वने अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः निर्वास्या व्यभिचारिण्यः
प्रतिकूलास्तथैव च इति अपि च द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च यज्ञेनधिकारा
द्धनग्रहणमयुक्तं तथा च केनापि स्मृतं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृताः स्त्रियः अ
रिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत्
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु इति तद्रूपपन्नं पत्नी दुहितरश्चेत्यत्र नियो
गस्यापतीतेरयुक्ततमत्वात् अपि चेदमत्र ननु कथं पत्न्या धनग्रहणे नियोगवा नि
मित्तं तदन्यत्र मयुक्तं वा तत्र नियोगस्यैव धनसंबंधात् पत्नी पुनरर्धवा अथ स्त्रीणां पति
द्वारको धनसंबंधः पुत्रद्वारको वा नान्यपेक्षितेतद्रूपसत् अग्न्याद्याधानेन कंदने
चैकोतिकर्मणि भ्रातृमातृपितृप्रतिज्ञैर्धृद्धे सोऽधने स्मृतमित्यादिविरोधात् किं
च सर्वेषु पुत्राभावे पत्नी दुहितरश्चेत्याद्यंतेन नियुक्तया धनसंबंधवदन्यानामि संबं
धनसंबंधयुक्तो भवति स च प्राग्गेवाभिहितरूपस्य पुत्रस्य करणे पत्नीति नारदवचो अ

कामनधनग्रहणं पूर्वोक्तं नरैः। यत्तु पारतन्त्र्यवचनेन न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि तदस्तु पारतं
त्र्ये धनस्वीकारे तत्को विरोधः कथं तर्हि यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमित्यादिवचनेनोच्यते य
ज्ञार्थमेवार्जितं तेन यद्धनेन तद्धनं एव विनियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपि यो मे वृषरेतन्न यज्ञार्थं लब्
ध्यमददद्भासः काको वा भवेदिति तन्निषेधश्च ऋणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषात् यदपि कात्या
यनेनोक्तं अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकं अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यः
स्तदर्पयेदिति अदायिकं दायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञो भवति योषिद्भृत्यौ
र्ध्वदेहिकमपास्य तत्स्त्रीणामशनाच्छादनाय पृथक्कृत्यौर्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं
वास्य परिहृत्य राजगामि भवतीत्येवंविधः अस्यापवादः योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपा
स्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यः प्रदद्यादिति तदप्यवरुद्धस्त्रीविषयं योषिद्ग्रहणात् नार
दवचनं अन्यत्र ब्राह्मणात् किन्तु राजा धर्मपरायणः तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दा रम॰
यविधिः स्मृत इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दश्रवणात् ऊढानां तु पत्नीशब्दारूढायाः १११
संयतायाः धनग्रहणमविरुद्धं तस्माद्विभक्तेऽसंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं गृह्ण

स्त्रीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरे न च भार्यात्वेनाप्रजाप्रेयादित्येतस्य
संसृष्टिविषयत्वमसंसृष्टानां तु यो भागस्तमनेन पत्नी न लभेतेत्यत्र साधकाभावात् यमप्युक्तं बोधकं वि
वर्णेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वेन तेन स्त्रीणां भरणमात्रं विधीयते यदप्युक्तमपि
षितस्त्रीणामिमादिवचनेन स्त्रीणां दायादित्वादिविधानमिति वाच्यं तस्य पितृज्ञातिधनस्य
यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां च यज्ञे नाधिकाराद्धनग्रहणमयुक्तमिति तदसत् सर्वस्य द्रव्यजा
तस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वाद्दानहोमादीना
मपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतं एवं तर्ह्यर्थकामयोर्धनसाध्ययोरसि।
द्धिरेव स्यात् तथा स्मृतिः धर्मार्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् तथा न पूर्वाह्णम
ध्यंदिनापराह्णानफलान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यः तथा न तत्रैव तदवि
शकेते मुनिपंक्तसचापेदिमादियाज्ञवल्क्यगौतममनुवचनविरोधः अपि च धन
स्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यधार्यमिति हिरण्यधारणस्य क्रत्वर्थताकारणेन पुरुषार्थत्वं।
स्यात्तन्न स्यादुक्तं तस्मात् किं च यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्रीणामपि पूर्तधर्माधि

मि·द्वि· नेगड्ढौतैकदेशिनानमोमिकप्रयणपनाति देशप्राप्तामातुतनरवेद्याः प्रथमोत्तरयोः पर्वणो
द्वि· रंपं प्रतिषेधः किंत्रपात्रवपेतीतिप्राकारणिके नवचनेन प्राप्तामातुतनरवेद्याः प्रति।
११२ षेधो यमिन्नभिहिते पुनः पूर्वपदविणेपात्रवपेनीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रति।
षेधमपेत्यपाह्निकोमुतनरवेदिंप्रापयति मध्यमयोस्तोर्निरपेक्षमेव भिन्नवकृतनरवे
दिं प्रतिपादयतीति विधिवैयर्थ्यं दर्शितं राहुलस्तु पिंडविधिवैयर्थ्यभयात्प्रथमोत्तम।
112 योः पर्वणोः कृतनरवेदिप्रतिषेधो निम्मानुवादो हृयोः प्रणयनीमाद्यर्थवादपर्यालो
चनयोगात्रेवपेतीमध्यमयोरेववकृणं प्रयायामुस्यकमेण पर्वणोनारवेदिविधिल।
इति दर्शितं यदपि मतं पितामहैरेकपुत्रस्य पिंडस्य भ्रातरएव वेति मनुस्मरणात्
था सर्पात स्वयं पुत्रस्य भ्रातृगामि दृश्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी
निःसंतानस्य रण्णद्वा पुत्रधनं भ्रातृगामीति शास्त्रमभरणेनवास्य कुर्वीरन्हीणमाजी राम·
वनहमादिसादिवचनात् भरणेपपुत्रेपत्नी लभतइत्यपि स्थितं एवं स्थितेवकु ११२
धनेः पुत्रेस्वर्यातेमरणे पपुत्रेपत्नीगृह्णातितेषं चभ्रातरोयदातु पत्नीभरणमा

मं गृह्णातीत्यसमर्थः सिद्धो भवति विभागस्योक्तत्वात्संरक्षितं वृद्धमातृणामात् यतो
नाल्पधनविषयत्वे श्रीकारादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यं तथा व्यासः सपुत्रेषु सत्
स्वपि जीवद्विभागे च तस्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तं यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः
समांशिकाः तथा पितुरूर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च तथा समस्य पुत्रस्य
स्य यातस्य धर्मे पत्नी भर्तृधनातिरिक्तं न लभत इति व्यासोऽद् माताच्च यपत्न्यः कार्याः स
मांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवतो यदुक्तमेव धनं स्त्री हरतीति।
स मंतव्य सत् यं शेषार्हस्य समस्य चानर्थक्यप्रसंगात् स्यात्मन वृद्धधने जीवितो
यदुक्तं धनं गृह्णात्यल्पेन तु पुत्रांशासमं समं शं गृह्णातीति तच्च न विधिवैयर्थ्यप्रसंगात्।
न तथापि पत्न्यः कार्याः समांशिकाः माताप्यंशं समं हरेदिति च वृद्धधने जीवन मा
त्रोपयुक्तं वा वचनांतर मध्ये स्य प्रतिपादयति स्वल्पधने तु पुत्रांशासमं समं प्रतिपाद्य
तीति यथा चाद्वर्मास्य हृदयोः प्रणयनीत्यवश्यं वैयर्थ्यदिव्य मौलिकप्रणयनातिदेश
हेन नैन नैवमध्ये देवदुत्तरवेदिमध्येकिं गतेन प्रमुनासौ गोपदुत्तरवेदौ प्रतिषेधे दर्शि

मि॰ टी॰
द्वि॰
२२३
113

तीति सर्वमनवद्यं तस्मात् पुत्रस्य सर्वाणस्य विभक्तस्य संसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री
संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितं तदभावे दुहितरः दुहितर इति बहुवचनं समा
नजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थं तथा च कात्यायनः पत्नी भर्तुर्धनहरी या
स्यादव्यभिचारिणी तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेदिति बृहस्पतिरपि भर्तु
र्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां त
स्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानव इति तत्र चोढानूढासमवाये अनूढैव गृ
ह्णाति तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेदिति विशेषस्मरणात् तथा प्रतिष्ठिताप्र
तिष्ठितासमवाये प्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानाम
प्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेपि समानत्वात् नचैतत्पुत्रिकावि
षयमिति मन्तव्यं तस्मात् पुत्रिकासुतः इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन राम॰
पुत्रप्रकरणेऽभिधानात् तथा च दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् यथाह विष्णुः अ २२३
पुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता इति

त्रोपपुत्रकमेवद्रव्यमस्तिततो न्यूनंवा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्वुत भ्रातरोपीति विरोधेष्ट
वैवल्लीयमतेनापनायं पत्नीदुहितरश्चेत्यारभ्यमिति तदन्तरप्यत्र भगवानाचार्यो नमृष्य
ति मतः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति विकल्पस्मरणात्रेदं क्रमपरं वच।
नमपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरं तत्रास्यापि पत्न्यादिगणे घटनादिति
व्याचक्षते तणोऽवेवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पविषयमनमस्माद्धि।
चनास्वल्पकरणत्वान्नावगम्यते धनभाग्त्वेन रड्डस्यस्य च पत्नीदुहितर इति वि ने
षयत्वे वा भ्रातरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वं पित्रादिपत्नधनमात्रविषयत्वमिति
पूर्वोक्तविधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत्। यतस्तद्दर्शनवचने विशेषवाचोव
नस्याच्चेत्त्रारीभवति कंकेयाग्राप्रषह्यमणांशेनस्यात्तदाजीवनं तदेति तदर्पणं किंतं
त्वभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरेऽस्मादेव वचनाद्यां किंतत्वभिचा
रायाः सकलधनग्रहणं गम्यते एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संविकेन ज्येष्ठायां पत्न्यामिति ज्येष्ठागुण
ज्येष्ठानामेकिं नव्यभिचारसमासकलधनं गृहीतान्यां कर्मपपमपि मानवत्पालय

मि-द्व
द्वि
२२५
114

यात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितृमाता हरेद्धनमिति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि हरेद्वृत्ता।
मा पितृमीमैना पितामही धनं हरेत् पितामहः पितृस्पृहीनेद्धने विजानीये पश्चिमगच्छ
ति पुत्रेषु पितामही स्पृहीनेनस्मज्जातीयेष्वगच्छतीति पितामहे वस्पृद्धनीति एतद्व्या।
चार्योनानुमन्यते विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात्तु द्विष्येकभागास्तु
रिमादिनेति यत्तु नरहार्यब्राह्मणेऽस्य राज्ञानिममिति स्थितिरिति मनुस्मरणे ते
नयामिषापनपुत्राभिषापभ्रातृपिसोदराः प्रथमं स्पृद्धीमुभिन्नोदराणां मात्रावि।
प्रकर्षात् प्रनेन रेसपिंडाग्रह्मसमतसधने भवेदिति स्मरणात् सोदराणामभावे।
भिन्नोदरा धनभाजः भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्रमेण धनभाजः भ्रातृभ्रातृ
पुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः भ्रातृभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात्
यदा तु पुत्रेषु यातेभ्रातृविनष्टानामविशेषेण धनसंबंधे जाते भ्रातृधनविभाग राम
प्रागेव यदि कश्चिद्भ्रातामृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारः प्राप्नोतीति भ्रातृणां च २२५
विभजनप्रसङ्गे पितृतो भागकल्पनेति युक्तं। भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धन

अकृतावाकृतावापियंविंदेत्सदृशात्सुतं । पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिंडंहरेद्धनमितित
द्भावेपितरौमातापितरौधनभाजौ नचैष्वपियुगपदधिकरणवचनतापेद्वंद्वस्मर
णेनद्वंद्वपवादनादेकशेषस्यधनग्रहणंपित्राःक्रमोनप्रतीयतेनचापिविग्रहवाक्येमा
तृपदस्यपूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षेचमातापितरावितिमातृशब्दस्यपूर्वश्रवण
देतस्मादक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबंधेपिक्रमापेक्षायांबलीतिक्रमानुरोधेनैव
मातापूर्वंधनभाक्तदभावेपितेतिगम्यते किंचपितापुत्रीनत्वेष्वपिसाधारणमा
तान्नसाधारणेतिप्रत्यासन्नतिष्पादनेतरः सपिंडाद्यनंतरस्यधनंभवेदितिव
चनान्मातुरेवपूर्वंधनग्रहणंयुक्तं नचसपिंडेष्वेवप्रत्यासत्तिर्नियामिकाअपितुस
मानोदकादिकेष्वपिविशेषेणधनग्रहणप्राप्तेः प्रत्यासत्तिरेवनियामिकेतितस्मादे
ववचनादवगम्यतइति मातापित्रोर्मातुरेवप्रत्यासन्नतयाधनग्रहणंयुक्तंनचैता।
दभावेपिताधनभाक् पित्रभावेभ्रातरोधनभाजः तथाचमनुः पिताहरेदपुत्रस्य
रिक्थंभ्रातरएववेति यत्तुनंदीश्वरेणोक्तं अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवाप्नु

मि. व्य.
दि
२२५
115

वः पितृबंधवो मातृबंधवश्चेति यथोक्तं आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुता आ
त्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबांधवाः पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवा इति तत्र चांतरंगत्वात्प्रथममात्मबंधवो धन
भाजस्तदभावे पितृबंधवस्तदभावे मातृबंधव इति क्रमो वेदितव्यः बंधूनामभावे आ
चार्यस्तदभावे शिष्यः पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिंडस्तदभावे आचार्य आचार्याभा
वेंतेवासीत्यापस्तंबस्मरणात् शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् येन सहैकस्मादाचा
र्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः सः सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः
कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात् श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरंस्त्रैविद्या इति गौतम
स्मरणात् तदभावे ब्राह्मणमात्रं यथाह मनुः सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थ।
भागिनः त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथा धर्मो न हीयत इति न कदाचिदपि ब्राह्मणद्र
व्यं राजा गृह्णीयात् अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचनात्
नारदेनाप्युक्तं ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी।

राम.
२२५

भाजः गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पितामही प्रथमं धनभाक् मा
तर्य्यपि च हृतायां पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पि
त्रादीनां भ्रातृसुतपर्य्यन्तानां बहूनां कर्त्तृत्वेन मध्ये नु प्रवेशाभावात् पितुर्माता धनं हरेदि
त्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वात् क्रमेणानन्तरं सुतानन्तरं पितामह
ह्या ग्रहणं याज्ञवल्क्यविरोधात् पितामह्या अभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो
धनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां बन्धुशब्देन ग्रहणात् तत्रापि सन्निहितानामभावे पिता
मही पितामहः पितृव्याः तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसन्तानाभावे प्रपिता
मही प्रपितामहः तत्सुतास्तत्सुताश्चैवमासप्तमात् समानगोत्राणां सपिण्डानां धन
ग्रहणं वेदितव्यं तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धे ते च सपिण्डानामुपरि सप्त
म वेदितव्याः जन्मनामज्ञानावधिका वा यथाह बृहन्मनुः सपिण्डता तु पुरुषे सप्त
मे विनिवर्त्तते समानोदकभावस्तु निवर्त्ततां चतुर्दशात् जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके
तत्परं गोत्रमुच्यत इति गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः बन्धवश्च त्रिविधाः आत्मबन्ध

मि॰ त्र॰
द्वि॰
१२६
116

नास्ति कृतस्तर्हि भागः न चैनैकस्य स्वार्जितधनसंबंधः उच्यते वा न प्रत्यक्षस्य तावत्
स्यक्षेमामस्य धर्म्मा वा न यासंवत्सरस्य वाग्रथस्य निचयं कुर्यात्कृतस्मात्रप्रजेत्यजे
दिति वचनाद्धनसंबंधोस्त्येव नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादीसंबंधोस्त्येव
तिन्नहि भागकल्पनं युक्तमेव इदानीं स्वर्गयातस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्यु।
क्तं तस्यापवादमाह संसृष्टिनस्तु संसृष्टी विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्या
स्तीति संसृष्टी संसृष्टित्वं न येन केनापि किंतु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा यथाह बृहस्प
तिः विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट
उच्यते इति तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं भागं विभागकाले विज्ञातगर्भायां भार्यायां
पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् न पत्न्यादिः संसृ
ष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह सोदरस्य तु सोदरः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यनुवर्त राम॰
ते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी जातस्य सुतस्य दद्यात्तद। १२६
भावेपहरेदिति पूर्ववत्संबंधः एवं च सहोदरासहोदरसंसर्गे सोदरस्य संसृष्टिनो

स्याद्रूपेण्यपौनत्वत्रिपादिधनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा धनं हरेदब्राह्मणः

यथाह मनुः इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति पुत्राः पौत्राश्च दायं गच्छन्तीति।

इत्यभावे पत्न्यादयस्त्युक्तं मितादीनां तु सम्यापवादमाह वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रि

क्थभागिनो क्रमेणाचार्यसच्छिष्यः धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्म।

प्रति चारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यसच्छिष्यः धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनश्चोभे रिक्थस्य

धनस्य भागिनः ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकः उपकुर्वाणस्य धनं मातापित्रादय एव गृह्णन्तीति नैष्ठि

कस्य तु धनं तदपवादमेनाचार्यो गृह्णीयात् यते यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णातीति

सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्य चाचार्यादे

रपि भागानर्हत्वात् वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्रातेति

प्रतिपन्नो भ्राता एकतीर्थी एकाश्रमी धर्मभ्राता वा साविकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेको।

तीर्थी एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति न त्वन्ये।

शात्वाश्रमेनैश्रमान्तरगता इति वसिष्ठस्मरणात् आश्रमान्तरगता नातिरिक्थस्य सर्वं ध एव

मि॰ दा॰
द्वि॰
११७

म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समं भ्रा
तरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति वचना येषां भ्रातॄणां संसृष्टिनां मध्ये
ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वांशप्रदानेनांशप्राप्यमार्गं विभक्तकालमिविं भागका।
ल इति यावत् हीयेत नस्यात् आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्याजननाद्वा म्रियेत
वा तस्य भागो न लुप्यते अतः पूर्वमुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरिति प्राप्ते
तस्याह तस्य विनियोगमाह सोदर्या विभजेयुस्तमिति न तु तं भागं सोदर्याः सहो।
दरा असंसृष्टा अपि समेत्य मातृगताश्चापि समभागस्य सहिताः संभूय समं न न्यूना
धिक्यभावेन ये च भ्रातरोऽभिन्नोदराः संसृष्टास्ते च सनाभयो भगिन्यश्च विभजेयुः
समं विभजेरन् गृह्णीयुरिति तस्यार्थः पुत्रपत्न्यादिसंसृष्टिनां अपहाय ग्रहणमुक्तं
तस्यापवादमाह क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः अन्धोऽचिकित्स्यरोगा। राम॰
द्याः भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः क्लीबस्तृतीयप्रकृतिः पतितो ब्रह्महादिः तज्जः पतितो ११७
त्पन्नः पङ्गुः पादविकलः उन्मत्तको वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसान्निपातिकग्रहावेश

117

घने सोऽरवदेवं संसृष्टेऽपि गर्भक्रान्ति न भिन्नोदरः संसृष्टापीति पूर्वाङ्गस्थापवादः इदानीं
संसृष्टिष्वनुपुत्रेष्वपि तेन संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य वा संसृष्टेन सद्भावेकस्य ।
नगरहमिति विवक्षायां पारयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह अन्योदरस्य संसृष्टो नान्योदर्यो
धने हरेत् यः संसृष्टस्यापि पितृव्योदद्यात् संसृष्टो नान्यमात्रजः अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृ
ष्टे त्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं यः संसृष्टोऽन्यो न तु न गतापि संबध्यते अत एवास्य संसृष्टोऽपि
संसृष्टिनो धनमाददीत कोऽसावित्यत आह संसृष्टइति संसृष्टएकोदरसंसृष्टसोद
रइति यावत् अन्येना संसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं संसृष्ट
त्वन्तरेणापि संबध्यते न त्वत्र संसृष्टः संसृष्टोऽन्यपर्यः नान्यमात्रजोऽन्येनैव संबन्धाद्धाह
रेणाव्याख्यानं कार्यं संसृष्टस्यापि यस्यान्यमातृजः एवेमवधारणेन निषेधात् संसृष्टसोद ।
एव संसृष्टभिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति द्वयोरपि धनग्रह
णकारणयोरेकैकस्य सद्भावात् एतेदवस्य ष्टौ कृतं मनुनाविभक्तास्सह जीवतो विभ
जेरन्पुनर्यदि तेसंसृष्टेविभागो ग्रहणस्य प्रयोगो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयते तांशभागाननतः

मि॰ दा॰ द्वि॰ २२८ 110

तान् पतितादिषु पुंलिंगमविवक्षितमतः पत्नीदुहित्रादीनामप्युक्तदोषदु।
ष्टानामनंशत्वं वेदितव्यं क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्त इदमाह
औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः एतेषां क्लीबादीनामौरसाः क्षेत्रजाश्च पुत्रा।
निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिक्लीबादिदोषरहिता भागहारिणोंऽशग्राहिणो भवन्ति तत्र
क्लीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः संभवति अन्येषामौरसोऽपि औरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रा।
णामंशार्थं क्लीबादिदुहितॄणां विशेषमाह सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृ
ताः एतेषां क्लीबादीनां दुहितरो यावद्विवाहसंस्कृता भवन्ति तावद्भरणीयाः चशब्दा
त्संस्कार्याश्च क्लीबादिपत्नीनां विशेषमाह अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्त।
यः निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च एतेषां क्लीबादीनामपुत्राः पत्न्यः
साधुवृत्तयः सदाचाराश्चेद्भर्तव्याः व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः प्रतिकूलास्तथैव नि राम॰
र्वास्या भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न। २२८
कर्तव्यं विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यत्र स्त्रीपुंधनविभागं संक्षेपेणाभिधाय पुरुष।

लक्षणोक्तस्नादेरभिसृतः जडो विकलांगः कुरूपः हीनावधारणाक्षम इति यावत्। यो
ऽनेन्द्रियविकलः अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेययक्ष्मादिरोगग्रस्तः आद्यशब्दे
नाश्रमान्तरगतपितृद्वेषिमुपपातकिबधिरमूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणं यथाह वशि
ष्ठः अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति नारदोऽपि पितृद्विट्पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपा
तिकः औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुत इति मनुरपि अनंशौ क्लीबपतितौ
जात्यन्धबधिरौ तथा उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति निरिन्द्रियाणां
गतमिन्द्रियं येषां स्पर्शाघ्राणादिना ते निरिन्द्रियाः पतितक्लीबौ वा रूपेणांशस्य भाजौ न
भवत इति केवलमशनाच्छादनाभ्यां तेनैव पालनीया भवेयुः अभरणेन तु पतितत्वदोषः
सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भ
वेदिति मनुस्मरणात् अनंशत्वं यावज्जीवमिति न संशयः एतेषां विभागात्प्राग्गतदोषत्वा
मावनेनांशेन न पुनर्विभक्तस्य विभागानन्तरकालमध्ये औषधादिना दोषनिर्गमे अंशभा
गप्राप्तिरस्त्येवेति विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभागिति न्यायसमानन्यायात्।

मि॰ व्य॰ हि॰ २२९ नतु च पते ऊढया कन्यया तामपि यमः । पितृगृहे पिता भ्रातुः सकाशाद्यन्निक्षेपो वा लब्धं सौ
दायिकं स्मृतमिति किं च बंधुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयमेव च बंधुभिः कन्यायाः
मातृबंधुभिः पितृबंधुभिश्च यद्दत्तं शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते अन्वाधेयकं परि
णयनानंतरं पत्या दाहृतं दत्तं उक्तं च कात्यायनेन विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृ
कुलात्स्त्रिया अन्वाधेयं तु यद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथेति स्त्रीधनं परिकीर्तितं नस्मि
तिगतेन मेवेधः एवं स्त्रीधनं स्वरूपान्तद्विभागमाह अतीतायामप्रजसि बांधवास्त
दवाप्नुयुः तत्सर्वं स्त्रीधनं अप्रजस्यनपत्यायां दुहितृदौहित्रीदौहित्रपुत्ररहि
तायां स्त्रियामतीतायां बांधवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणक्रमेण सामान्येन बांधवा
धनग्रहणेऽधिकारिणो दर्शिताः इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह अप्रज राम
स्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् । अ
प्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाश्च ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्रा २२९
प्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानां

119

धनविभागो विस्तरेणाभिहितः इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यंस्तस्य
स्वरूपमाह पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीध
नं परिकीर्तितं पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यद्दत्तं यच्च विवाहकालेऽग्निमधिकृत्य मा।
तुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं अधिविन्नस्त्रियै दद्यादिति वक्ष्य
माणं आदिग्रहणेन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत् स्त्रीधनं म।
न्वादिभिरुक्तं स्त्रीधनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः योगसम्भवे परिभाषाया।
अयुक्तत्वात् यत्तु मनुनोक्तं अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि भ्रातृमा
तृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति स्त्रीधनस्य षाड्विध्यवचनं तन्न्यूनसंख्याव्य।
वच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय अध्यग्न्यादिस्वरूपं कात्यायनेनाभिहितं वि
वाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकी
र्तितं यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं त
दुदाहृतं प्रीत्या दत्तं च यत्किंचित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं

नाप्युतिमातृवा सवर्गीणां विभागविशेषः गौतमस्मरणेन दुहितृदौहित्रीणां स
मवाये दौहितृणां किंचिद्देयदानमेव यथाह मनुः यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि
यथार्हतः मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति दौहित्रीणामप्यभा
वे दौहित्रा धनहारिणः यथाह नारदः मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय इति
तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात् दौहित्रीणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति नाप्यन्ते
न तदन्वयशब्दस्य केवलानमनुरपितुर्हितृणां पुत्राणां च मातृधने संबंधं दर्शयति ज
नन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभय
इति मातृकं रिक्थं सर्वे सहोदराः समं भजेरन् सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेर
न्निति संबंधः न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति इतरेतरयोगासंहे
हैकशेषाभावात्प्रतीतेः विभागकर्तृत्वेनापि च प्रत्येकमुपपत्तेः यथाह देवर
लः कृषिकर्मापायजदत्तद्रव्यातिसमयगृहणमुद्धारनिहृतमर्पितं सोदर्यगृहगं भिन्नोदर।
निहृतमर्थं मनयमहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदरापत्यगामि समजातीयसपत्नीदुहितर

भवति येषामासुरगांधर्वराक्षसपैशाचविवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि ।
माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टत्वाद्यपि मातुः प्र
थमं धनग्रहणं पूर्वोक्तेन तदभावे तत्समासन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्र
सूता पत्यवती चेत्तद्दुहितॄणां तद्धनं भवति अत्र च दुहितृदौहित्रसमवाये सा
द्दा दुहितॄणां मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः अतश्च मातृधने मातामहीदुहिता।
यां प्रथमं दुहितरो गृह्णन्ति तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णन्ति तदभावे प।
रिणीता तत्रापि प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णन्ति तदभावे प्र।
तिष्ठिताः यथाह गौतमः स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति तत्र च
प्रत्तास्वप्रतिष्ठितानां च अप्रतिष्ठिता न पत्या निर्धना वा एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण
शुल्कं तु सोदर्याणामेव भगिनी शुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति गौतमवचना
त् सर्वाभावे दुहितॄणामभावे दुहितृदुहितरो गृह्णन्ति दुहितॄणां प्रसूता चेदिति वि
षमसंख्याह वचनात्तासां भिन्नमातॄणां विषमाणां समवाये मातृद्वारेण भागकल्प

मि॰टी॰
द्वि॰
२२२
(12)

दिशुल्कंवावरेणदत्तंतद्द्रव्यमाददीतपरिशोध्योभयव्ययं उभयोरात्मनःकन्यादातु
श्चयोव्ययस्तंशोध्यविगणय्यावशिष्टमाददीत यत्तुकन्यायैमातामहादिभिर्दत्तंशि
रोभूषणादिकंवाक्रमायातंतत्सहोदराभ्रातरोगृह्णीयुःरिक्थंमृतायाःकन्यायागृ।
ह्णीयुःसोदरास्तदभावेमातुस्तदभावेपितुरितिबौधायनस्मरणात् अप्रजःस्त्री
धनंभर्तृगामीत्युक्तमिदानींजीवन्त्याःसप्रजायाअपिस्त्रियाधनग्रहणेक्वचिद्भर्तुर।
भ्यनुज्ञामाह दुर्भिक्षेधर्मकार्येचव्याधौसंप्रतिरोधके गृहीतंस्त्रीधनंभर्तानस्त्रियैदा
तुमर्हति दुर्भिक्षेकुटुम्बभरणार्थंधर्मकार्येअवश्यकर्तव्येव्याधौचसंप्रतिरोधकेव
धौयद्ग्रहणनिग्रहादौद्रव्यान्तररहितःस्त्रीधनंगृह्णन् भर्तानपुनर्दातुमर्हति प्रकारा
न्तरेणपुनर्गृह्णन् भर्तुर्व्यतिरेकेणजीवन्त्याःस्त्रियाधनंकेनापिदायादेननग्रही
तव्यंजीवन्तीनांतासांयेनदद्युःस्वबान्धवाःतान्शिष्याच्चौरदण्डेनधार्मिकःपृथि राम॰
वीपतिरितिदोषविधानात् नचायंपत्यौजीवतियःस्त्रीभिरलङ्कारोधृतोभवेत् नतं २२२
भजेरन्दायादाभजमानाःपतन्तितेइतिदोषश्रवणाच्च आधिवेदनिकंस्त्रीधनमु

२

गच्छति तथाभावेन दत्तत्वं तथा च मनुः स्त्रियामसत्यपत्ये वेद्दिते पित्रा दत्तं केचन ब्राह्म

णीन्तहरेत्कन्यानरूपमस्य वा भवेत् निवृत्ताश्रयो ग्रहणम्मूलमजास्य पत्नहरणे स्मृत।

स्वानपत्यवेभ्यापधने तत्रिया कन्याभर्तृगामि पुत्राणामभावे पौत्राः पितामहीधनहा

द्रणं रिणः श्रीकृष्णभाजे धने प्रतिकुर्युरिति गौतमवचनात् पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति पौत्रा

णां पितामह्यृणापाकरणेधिकारात् पौत्राणामभावे दौहित्रा भर्त्रादयो वा।

धवाधनहारिणा स्त्रीधनप्रसंगेन वाग्दत्ताविषयं किंचिदाह दत्ताकन्याहरन्।

शुल्कां परस्थानुसारेण कन्यावाचादत्ता म्रियते ऽथ च तद्धनानुसारेणार्द्धं नोपयः प

नत्याप्तहरकारणाभावे सति तत्कारणे दत्तामप्यहरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्

मपहरणमपनुज्ञातानुदेहः पत्नुर्वाग्दाननिमित्ते वरेण सुसंबंधिना कन्यासंबं

धिना वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सर्वार्हं केकन्याप्रदाता वरायम।

ध्यात् अथ कयंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्रागेव मृता तदा किं कर्तव्यमित्यत आह मृता।

यां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययं पतिदत्तागमनानां मृतानां तत्पूर्वं मे शुल्कीपका।

मि·व्य·
द्वि·
१२२

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् इति। तथान्यान्यपि विभागलिङ्गानि नारदे-
नोक्तानि साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः
परस्परमिति। इति रिक्थविभागप्रकरणं समाप्तम्। अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्य-
ते। सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरा गणाः। गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोच-
राः। नयेयुरेते सीमानं स्थलाङ्गारतुषद्रुमैः। सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपल-
क्षितां। ग्रामद्वयसंबंधिनि क्षेत्रसीम्नो विवादे तथैव ग्रामसामन्तेन क्षेत्रमर्यादाविवा-
दे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालिङ्गैरुपलक्षितां विवादितां सीमा-
नं नयेयुर्निश्चिनुयुः। सीमा क्षेत्रादिमर्यादा सा च चतुर्विधा जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्र-
सीमा गृहसीमा चेति। सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा यथाह नारदः। ध्वजिनी मत्सिनी चै-
व नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृतेति। ध्वजिनी वृक्षादि-
लक्षिता वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्। मत्सिनी सलिलवती मत्स्यशब्दस्य सलि-
लाधारजललक्षकत्वात्। नैधानी निखातनवतुषाङ्गारादिमती तेषां निखातत्वेन निधा

राम·
१२२

त्तेन सह अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितं
यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री च तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं
अधिवेदननिमित्तं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् यस्यै भर्त्रा श्वशुरेण
वा स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते तु स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् अर्धशब्दश्चात्र स
मप्रविभागवचनो न भवति अतश्च यावता आधिवेदनिकसमं भवति
तावद्देयमित्यर्थः एवं विभागमुक्त्वेदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतूनाह विभागनिह्न
वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः विभागस्य
निह्नवे अपलापे ज्ञातिभिः पितृबन्धुभिः मातुलादिभिः साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्ये
न च विभागपत्रेण विभागाविभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः तथा यौत
कैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैः पृथक्कृष्यादिकार्यप्रवर्तनेन पृथक्पञ्चमहायज्ञादिधर्मा
नुष्ठानेन च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तं विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ज्ञा
तिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते

मि॰ व्य॰
द्वि॰
१२३
123

लत्वं तेन ग्रामः पलायन इति यथा सामन्तग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थं उक्तं च कात्या
यनेन संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्र
कीर्तिता इति स्थविरादिग्रहणेन मौलादीनां ग्रहणं वृद्धादिलक्षणं च तेनै
वोक्तं निष्पद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते वृद्धाः परिकी
र्तिताः ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः प
रिकीर्तिताः उपश्रवणसंभोगकार्याख्यानोपचिह्निताः उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृता।
स्तेन ते स्मृताः इति गोपाः गोचारकाः सीमाकृषाणाः सीमसन्निहितक्षेत्रकर्षकाः स
र्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्याधादयः ते च मनुनोक्ताः व्याधाञ्छाकुनिकान्गो।
पान्कैवर्तान्मूलखानकान्व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरानिति स्थलमु
न्नतो भूमिप्रदेशः अंगाराः प्रसिद्धाः तुषा धान्यत्वचः द्रुमा न्यग्रोधादयः सेतुर्जलप्र।
वाहबन्धः चैत्यं पाषाणादिबन्धः आद्यग्रहणेन वेणुवालुकादीनां ग्रहणं एतानि प्र
काशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि तथा च मनुः सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थ

राम॰
१२३

तत्स्थानात् अथ पर्वताग्रार्थि ग्रामार्थि परस्परं संप्रतिपत्ति निर्मितानां राजशासननीतानां।
ज्ञातचिह्नाभावे राजेच्छया निर्मितानामेवंभूतानां षोढा विवादः संभवति यथाह कात्या
यनः आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च अभोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य
हेतवः इति तथाहि ममात्र पंचनिवर्तनायां भूमेरधिका भूरस्तीति केनचिदुक्ते पंच
निवर्तनैव नाधिकेति आधिक्ये विवादः पंचनिवर्तना मदीया भूरित्यभियुक्तेन तन्न्यू
नैवेति न्यूनतायां पंचनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्तीति अस्तिनास्तित्वविवादः
मदीयायां भुवि प्राग्विद्यमानभोगेन भुज्यमानेत्युक्ते नास्मत्तत्ता चिरेणैव मे भुक्तिरिति
अभोगभुक्तौ विवादः इयं मदीया पौरुषेयेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः सं
भवति षट्प्रकारेऽपि भूविवादे ग्रामयोर्यां सीमासाध्यापि निर्णयमानेतान् सी।
मानिर्णयप्रकरणेन स्थानभावः समेताद्वा सामन्ताश्च तटस्थबुद्धिद्वयेन तद्ग्रामसा
रयस्ते च प्रतिसीमे व्यवस्थिताः ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं गृहं गृह।
सन्ति दिक्षु समेतानपरिरभ्य हीति कात्यायनवचनात् ग्रामादिराष्ट्रे ननु तत्स्थाः पुरुषाः

मि॰त॰ द्विति विंशः श्रीमानेनयेयुः प्रदर्शयेयुः सामंतावेति विकल्पाभिधाने स्मनंतमेक्रमाह।
द्वि भिधाने यथाहमनुः सान्त्वप्रमथमपवस्मान्सीमावेदविनर्णयइति नत्रसाक्षिणोति।
१२५ र्णैनत्वेमुख्यांतदभावेसामंतान्वानदुक्तेसान्त्वभावेतुचत्वारोग्रामाः सीमांतवासिनः
सीमाविनिर्णयेकुर्युः प्रयतनाराजसन्निधाविति तदभावेतुतत्संसक्तादीनांनिर्णयेयह
ते यथाहकात्यायनः स्वार्थसिद्धौप्रदुष्टेषुसामंतेष्वर्थगौरवात् ततसंसक्तैस्तुकर्तव्य
125 उद्धारोनात्रसंशयः संसक्तसंसक्तदोषेनुतत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः कर्तव्यानप्रदुष्टा
स्तुराजधर्मविजानतेति सामंताद्यभावेमौलादयोग्राह्याः तेषामभावे सामंतामौल
वृद्धोद्धृतनादयः स्थावरेषद्प्रकारेऽपिकार्याणांतुविचारणाइति कात्यायनेनक्रमा।
भिधानात् एतेचसामंतादयः संख्यागुणातिरेकेणसमवेतिसामंताः साधनेऽधि
वैनिर्दोषाः स्युर्गुणान्विताद्विगुणास्तुतराद्वेया ततोन्येत्रिगुणास्मृताइतिस्मरणात्। राम॰
व तेचसाक्षिणः सामंतादयस्साक्षिवैः शपथैः शापिताः संतः सीमानेनयेयुः शिर। १२५
भिस्तेग्रहीतावौभ्रग्विणोरक्ताम्बरधराः स्वकृतैः शापिताः स्वैःस्वैर्नयेयुःस्तेसमंजसमिति

किंशुकान् शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् गुल्मान्वेणूंश्च विविधान्श
मीवल्लीस्थलानि च शरान्कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति तडागान्युदपानानि वा
प्यः प्रस्रवणानि च सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशरूपाण्युपच्छ
न्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं
अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मकपालिकान् करीषमिष्टकाङ्गारांश्छर्करा वाल्लु
६ कास्तथा ॥ यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् तानि सन्धिषु सीमायामप्रका
शानि कारयेत् एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोरिति प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्र
काशैरप्रकाशैश्च लिङ्गैः सामन्ताद्यप्रदर्शिते सीमां प्रति विविदमानयोः सीमानि
र्णयं कुर्याद्राजा यदा पुनः चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया संदिग्धा
नि तदा निर्णयोपायमाह सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा रक्तस्रग्वसना
नाः सीमां नयेयुरिति याज्ञवल्क्यः सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामास्तदनन्तरोऽष्टौ दशा
पि वा उक्ता एवं समसंख्या उभयोः सम्मताः अत्र ग्रामीणाः रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधराः मूर्द्धकृतोपित

नि॰ सिं॰
द्वि॰
१२५

125

क

सामेनाद्दृष्टः परपक्षेः शापिता सन्नः कुलाद्दिस्मस्महोमांसाप्रकृत्याः यथाहमनुः रामेपंक्त।
लानोन्न समस्तंसीमित्समाहितः प्रकृत्याः सीमलिंगानित यो श्रेयविवादिनोरितिनेवए
णः साह्यादृष्टः समस्त्वाएकमलेपनमो क्रि निर्णयं वृत्त्वः तेनिर्णीतो सीमानेनत्स्व शर्या
नमकलर्लिंगपृक्तां मासास्मादिनामाविनाचाविस्मरणाऽर्थं पत्रे समाराप पमेन उक्तेव
मन्नुनातेएइस्त्व यथाहभृगुः समस्ता सीमि क्रि निर्णयं निवृधी यान्त थामी मं मवीला
श्रेवनामनतइति पतेषां साहि समामेन प्रम्मृतौ नो सीमा च क्रम एण दिनादारभ्य याव।
त्त्रिपद्देराज्ञैदेवकं व्यसने चैतु्रामध्ये तनदानस्वदर्शनानसीमानिर्णयः स्मृयंचराज्ञ।
देविक व्यसनावधिः कामाघनेनोक्तः सीमा च क्रम एको सोमाटस्पर्शंतथैव च त्रिप
क्षपद्समाहे दैवराजकभिषतइति मदनमोषामुक्रमं सास्वचचसांत्रिपद्यामंत।
देवोगादिहृदयपते प्रयवाम्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्योगुणमासांतर्यविरुद्धव रा॰ म॰
चनंनानदाने म्लेषा भाषितयादेंइनोयाः नदाह श्रुन्ते तु पण गंदुग्राएलामध्यासा १२५
हमेघ्रनटने मिथ्यावद्दनेनिमितम्लेसनिसर्वैसांमनाः प्रमेकं मध्यमसाहमेनच

तिमत्त्वस्मरणात् नयेपुरिति वक्तृवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य एकवृत्तित्रयेन्नैमासो।
पवासः समस्त्रयेन रक्तमाल्यांवरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि इति नारदेन एकस्याभ्यनु
ज्ञानात् सौयेनैकः समस्त्रयेन सौमानरः प्रमाणप्रवानापि गुरूनारस्य कार्यस्याक्षेपधा
वक्तृपुंस्त्वनादेरेकस्यानिषेधः सदुभयानुमतधर्मविद्यालिङ्गोविषयपरत्वाविरोधः।
स्थलादिचिह्नाभावेपि सामादि सामन्तादीनां सीमाज्ञानेउपायविशेषो नारदेनोक्तः
निम्नगापहृतोत्सृष्टचिह्नासु भूमिषु तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शना
दिति निम्नगया नद्यापहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि निसृष्टानि नाशंच्युतानि प्रनष्टा।
नि वा लिङ्गानि यासु तासु भूमिषु तत्तत्प्रदेशानुमितादुत्सृष्टनष्टचिह्नानां पू।
र्वीनप्रदेशानुमानात् यथा साद्वारभ्य सहस्रदण्डपरिमितेदेत्र सस्य ग्रामस्य पश्चिमे।
भागइत्येवं विधात्प्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षं समविप्रतिपत्त्या याथास्म्यान्तेकलोपल।
ब्धिक्रेणनभुक्तेर्वाविनिश्चिनुयुः बृहस्पतिनाचात्रविशेषोदर्शितः आगमं च प्रमाणं
च भोगं कालेच नामच भूभागलक्षणं चैवयेविदुस्तेत्रसाक्षिण इति एतेचसाक्षि

मि॰ व्य॰ नोकामामायेनेतद्दंडंतत्रविधानात् तथास्मृतिवचनभेदेप्ययमेवदंडस्तेनोक्तः कीर्ति
तेषांदिभेदः स्यात् दंडस्तास्तत्र मध्यमसाहसमिति एवमज्ञातादिनाग्रन्थान्तरवचनेसाहसादीनदं
द्वि॰ डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तितव्यः अज्ञानेनोक्तौ दंडयित्वा पुनः सीमाविचारः।
१२६ यदि सम्यक्ज्ञानमज्ञाद्दोषास्तत्र सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सहसंमिश्रान् कारयेत् सीमा
मेवंधर्मविदो विदुरिति निर्णयप्रकारस्तेनेवोक्तः यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञा
126 तारश्चिह्नानि च न संति तदा कथं निर्णय इत्यत आह अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमाः प्र
वर्तिता ज्ञातॄणां सामन्तादीनां लिंगानां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमायाः प्रवर्तिता।
मध्य प्रवर्तयिता ग्रन्थभोक्तित एष पक्षः ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्र
विभज्य समस्येयं भूरिमुभयोः समर्पयेत् तन्मध्ये सीमालिंगानि कुर्यात् यदा तु
संभाव्यमानस्य मकारातिशयोऽपपनेतदानस्यैव ग्रामस्य सकला भूः सम। राम॰
र्पणीया यथाह मनुः सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् प्रदिशेद्भूमिमेके १२६
षामुपकारादिति स्थितिरिति अत्र सन्मामसिम्रन्तद्रावाशंकायामस्मात्स्पष्टमेतैर्ग्रामस।

तादिग्रहणदधिकेन पणपंचशतेन दंडनीयाः सामंतविषयत्वाच्चास्य साहि मौलादीनां
मतेरेदंडनानंतरं विधानादवगम्यते तथा च मनुः यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षि
णः विपरीतं नयंतस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दममिति नारदोपि अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामं
ताः सीमानिर्णये समवेता एकैकं दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसमिति सामंतानां मध्यम
साहसं दंडमभिधाय पश्चाच्चैतन्नेतृषु नियुक्ते भूमिके साक्षिणि प्रत्येकं जघन्यास्ते
विनेयाः पूर्वसाहसमिति तत्संसक्तादिषु प्रथमसाहसमुक्तवान् मौलादीनाम
पि तमेव दंडमाह मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दंड्याः स्युः पृथक्पृथक् विनेयाः प्रथमेनैव
साहसेनानृते स्थिताः इति आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रह
णं यद्यपि शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिंगप्रदर्शनप्रवृत्तौ प्रयोगो न साहसान्सी
मानिर्णयेन तथापि लिंगप्रदर्शनप्रवृत्त्यभावे तत्संभवाद्दंडविधानमुपपद्यते
एवमन्यत्रेनुषूपांगं दंडमात्रमेव तद्दंडविधानमज्ञानविषयं बहूनां तु गृहीतानां न सर्वे
निर्णयं प्रति कुर्युर्भयाद्यथाहालोभाद्दंडमाख्यत्न नमसाहसमिति ज्ञानविषयसाहस्मादि

सि.प्र. ममध्यममसाहसमदेंऽज्ञावेदितव्याः हेत्रग्रहणं चात्र गृहाराममात्रमुपलक्षणार्थं यदा पुनः
स्तेयमभ्यंतमाहेत्राद्विकमपहरति तदा द्वितीयो दमो वेदितव्यः यथाह मनुः गृहेता।
टि. ज्ञागमागामेह्वेवाभोगयाहरन् शतानि पंचदंड्यः स्यादत्ता ने द्वितीयो दम इति अ
१२७ पह्निममागणहेत्राद्विभूयसत्र पर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोपि दंडः प्रयोक्तव्यः अ
तएवाह वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने तदंगछेदश्च संक्षेपा दंडउत्तमसा।
हसे इति यः पुनः परहेत्रेत्तृणकुपादिकं प्रार्थनया स्वयं दाने न वा लब्ध्वा न ज्ञातिमो
तमिकुलितन्निषेधतः हेत्रस्वामिन एव दंड्यस्माह नतिषेधोल्पवाधत्त्वः सेन्तः
कल्याणकारकः परस्मिन्हरन्नकूपः सल्पहेत्रो वहूदकं परकीयांभूमिमपह
रत्राणयमन्नपि मेन्नु जलप्रवाहबंधः हेत्रस्वामिनः नातिषेध्यः सचेद्दीर्घमीशकारे
वहूपकारकस्य भवति कूपस्याल्पहेत्रव्यापित्वे नाल्पवाधो वहूदकत्वेन वहूपका राम.
रकोतोनेव निवारणीयः कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थं यदा पु १२७
नरस्नोसमग्रहेत्रवर्तितं वहूवाधो न घाटसमीपहेत्रवर्तितया वाल्पोपकारकं

नकृताद्योतयितुमनिर्देशमाह आरामायतनग्रामसीमानोद्यानदेवमस्य एवमेवचि
धिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः ग्रामयतनेति
वेणानेयल्लालकूटादयंपि विभक्तो भूप्रदेशः ग्रामः प्रसिद्धः ग्रामग्रहणं नगरस्याप्युप
लक्षणार्थं निपानं पानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकं उद्यानं क्रीडार्थमश्मिवेशगृ
ह एतेषामारामादीनां ग्रामसीमतस्मात्स्मादिलक्षणो विधिर्ज्ञेयः तथा प्रक
येण भूतं जलप्रवहेषु ग्रनयोर्मध्येन जलौघः प्रवहन् नयोर्वेमेवं प्रकारे ।
विवादे आदिग्रहणात्स्मसाद्दादिग्रपि प्राचीनप्रवविदिर्वेदितव्याः तथा च कामा
यनः हेत्रकूपतडागानां केदाराराममयोरपि गृहप्रसादावसथानं एपैदेवगृहे
पुचेति सीमानिर्णयमस्क्रान्तमसंगेन मर्यादाप्रभेदादौ दंडमाह मर्यादायाः प्र
भेदे च सीमातिक्रमणे तथा क्षेत्रस्य हरणे दंडमुत्तमधममाध्यमाः अनेके दे
त्रकवद्धादिका साधारणीभूमर्यादानस्याः प्रकर्षेण भेदेनेसमातिक्रमणे सी
मानमतिलंघकर्षणे क्षेत्रस्य च मर्यादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेण धमात

वि॰ह॰
द्वि॰
१२८
129

दाप्यः कृष्टफलं देयं मन्येन न संकारयेत् यः पुनः देयं स्वामिपार्श्वेहमिदं देयं कृषामीत्यं
गीकृत्य पश्चात्तु स्वजनितं न चान्येन कर्षयति न च तद्देयं पथि पिपालाहतमीषद्बलेन वि
दारितं न सस्यस्य बीजं वापयति तथापि तस्मात् कृष्टस्य फलं यावत्तावत् स्वामिने देयं स्वामिनातादि
कल्पितं तावद्दद्यात् कर्षको दापनीयः तच्च देयं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत् इ
ति सीमाविवादप्रकरणम् व्यवहारपदानां परस्परं हेतुहेतुमद्भावात्तेषामाधम
र्णादानमित्यादिपाठक्रमो न विवक्षित इति सूचकक्रमेण स्वामिपालविवादो ऽभिधी
यते माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी दंडनीया तदर्धं तु गौस्तदर्द्धमजा
विकं परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दंडनीया गौस्तदर्धं चतुरः
माषान् अजामेषास्तु माषद्वयं दंडनीयाः महिष्यादीनां धनसंबंधाभावात्तत्स्वामी
पुरुषो गृह्यते माषाश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः माषो विंशतितमो
भागः पणस्य परिकीर्तितः इति नारदवचनात् एतच्चाज्ञानविषयं ज्ञाने पूर्वो
क्तपणस्य पादौ द्वौ गोस्तु द्विगुणं महिषीनां मा तथाजाविकवत्सानां पादो दंडः स्मृ॰

राम॰
१२८

त्तदासौ निषेधस्तस्य प्रोक्तो भवति सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः
खेयो बन्ध्यस्तथैव च तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनादिति पदानन्तरमिति।
मितं सेतुं भेदनादिना नवं संस्करोति तदा पूर्वकालीनेन तद्वंश्येन वा एवं च।
संस्कर्तव्यः यथाह नारदः पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चि
न्न स तत्फलभाग्भवेत् मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे राजानमामन्त्र्य त
तः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति क्षेत्रस्वामिनेऽननुमतिपूर्वमिदानीं सेतोः प्रवर्तयितारं प्र
त्याह स्वामिने पालितवन्तं सेतुं प्रवर्तयेत् अन्यक्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे महीप
ते क्षेत्रस्वामिनमननुज्ञाप्य गमयत्यनन्तरं भावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयत्यसौ।
न फलभाग्भवति अपितु तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगः तदभावे राज्ञः तस्मा
त्प्रार्थनया दानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तदभावे राजानं वानुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्र
वर्तनीय इति तात्पर्यार्थः क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न निषेध्य इत्युक्तं इदानीं तमेव प्रसङ्गा
त् प्रसङ्गात्कृषिविधिं तत्रमाह फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् स प्र।

मि० द्वि०

२२९

129

कृ उदासीने क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह । यावत्सस्यं विनश्येत्तेन तावत्सस्या-
न्वितं क्षेत्रिणः फलं गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोप-
लक्षणं यस्मिन् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तेन तावत्क्षेत्रफ-
लमेतावति क्षेत्र एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोपो दाप-
नीयः गोपस्तु ताडनीयः पूर्ववत्फलं दापनीयः गोपस्य च ताडने पूर्वोक्तं दण्डमपि
तमेव पालदोषेण सस्यनाशो हि दृष्टो यत्र तु पालदोषेण गोस्तु सस्यविनाश-
येत् न तत्र गोमिनो दण्डः पालः स दण्डमर्हतीति वचनात् गोमी पुनः स्वापराधेन
सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हति न ताडनं फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव तत्फल।
पुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात् गवादिभक्षितावशि- राम
ष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यं मध्यस्थकल्पितमौल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् २२९
अत एव नारदः । गवादिभक्षिते सस्ये यो नरः प्रतियाचते सामन्तानुमतं देयं धान्यं
यत्तत्र वापितं पलालं गोमिनां देयं धान्यं वै कर्षकस्य चेति क्षेत्रविशेषमपवादमा।

कीर्त्तिनइति स्पष्टं नरोक्तोऽहं एष्यः तन्मुनन्नीरंदेवोक्तं मांषुंगांटायमेहंडेंहे मामैोमा।
हिषीं तथा तथाज्ञाविकृत्वनस्मानो देंडःस्मादहेमाधिकडतितनन्पुनः प्रसवयोग्यस
लानयोपयभद्रविवेणलिंगाणिपय अपरांधातिरोमेनक्वचिदंडेदेहगुण्यमाह भद्र
यिनोपविष्णानांयथाक्रानदिषणोदमः यदिपशवः परत्वंत्रेसंप्रभद्रयिनात्तैव
निवारितानिशोरतेनतदायथोक्ताहंशान्तहिगुणोदेशेवेदिनव्यः सवनस्मानांपुनभद्र
यिनोपविष्णानांयथोक्तात्वतगुंणेदेशेवेदिनव्यः वसतांहिगुणःश्रोक्तः सव।
स्मानोचन्तगुणाइतिवचनात् देवानेरपक्षेतरेवातिदेशमाह समसेयोविवीते।
पितरोहंमहिषीसमं विवीतः प्रचुरत्वणकाष्ठोरक्ष्यमाणः परगृहीतो भूप्रदेशः
तद्रूपयोनपीनरहेत्रदंडेनसमेदंडमेषांमहिषाणांहीनांविधान् त्वरस्त्र्युडषश्व
रोहूनत्महिषीसमेमहिषीपत्रपाहशोनदंडेनदंडशोतत्रस दंडेत्वरोहसमपिप्रमेके
दंडनीयं सम्वापरोधकंत्वरोहूयोप्रमेकेमहिषीतुल्यत्वादंडसच्चापराधात्तु
मारितात्त्वरोहमितिसमाहामोनविवाहितः परमस्यादिनायोगोस्वामिदेंड

मि० व्य०
टि०
२३
130

वैदेवराजपरित्रातादेवराज्ञोपहतः सम्यविनाशकारिणोऽनेनटंक्याः श्रीऽदिगृह
णान्नहस्मखाद्योग्रहेतेनेवोगानसोक्ताः ग्रंटेक्राहक्तिनो हाखाः प्रजापालाह
नेस्लाः ग्रंटेकोकाणकेठेचयेगम्बक्तनललहणः ग्रंटेग्रागेनकेगोग्रस्तेनि।
काचाभिवृत्तिणी ग्रंटेग्रायोन्सवेगावःश्राहकालेनयेववेनिग्रजोन्स्टषपश्वना
मस्राभिकरणाकेनेनरस्रावासेभवाननहृष्णानार्षेमुपादानेमघ्मान्स्टषमशवोन
वेग्रापवृमहोहलादय इतिगोमिनउक्तरटोनोगोपम्रमुपदिश्यते मयापितां।
न्यभून्नगोपःस्मापेश्रमर्पयेतपा प्रमादमतननएणासुप्रदाप्यःकृतनवेननः गोसा
मिनाघानःकालेमथ्याजगणयिनामसमर्पितनाः पगवृत्तमेवसायेकालेगोयोगोसा
मिनेपशूत्रिगणमाधनमर्पयेन प्रमादेनमापगधेनमस्तनानष्टाश्रमपश्चकृतनवेन
नःश्रकृलिमनवेतनोगोपःस्वामिनेदाप्यःवेतनकलनानाग्देनोक्का गवांग्रनाह
स्तनदीर्येनुःस्वाहिंशनाहृतिः प्रतिसेवनसरेगोपेस्मदोहस्याएमेहतिनिति प्रमाद
नाशहतमवनास्पष्टीकृतः नष्टंजग्धंचवहूमिभिःस्वहतंविषमेस्तेहीनेपुरु

राम०
२३०

ह पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते अकामतः कामतस्तु चौरवद्दंडमर्हति प
थि मार्गे समीपवर्त्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्त्तिनि च क्षेत्रे अकामतो गोभिर्भ।
क्षिते गोपगोस्वामिनोरुभयोरपि दोषाभावप्रतिपादनं च दंडाभावार्थं विनष्टसस्य।
मूल्यदानप्रतिषेधार्थं च कामचारे कामतश्चारणे चौरवद्दंडं स्वाहणो दंडमर्हते
एतच्चानावृतक्षेत्रविषयं यन्नारदः अपरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दंड
न्नृपतिः पशुरक्षणमिति दंडाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् आ
वृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव वृतिकरणं च तेनैवोक्तं वृतिं च तत्र कुर्वीत या।
मुष्ट्रो नावलोकयेत् छिद्रं च वारयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगमिति पशुविशेषेऽपि
दंडाभावमाह महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः पालो येषां च ते मोच्या दै
वराजपरिप्लुताः महोक्षाः सेक्तार उत्सृष्टमहोक्षोत्सृष्टपशवः सेक्तार उत्सृष्टपशवो वृषोत्सर्गविधा
नेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा आगंतवः स्वयूथात्परिभ्रष्टा।
देशांतरादागताः एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दंड्याः येषां च पालो न विद्यते तेऽपि

मि॰ टी॰ नित्यापरिहृतानामिति नियोगनमवचनात् एतच्चपरिग्रहीतविषयं अपरिग्रहीते द्विजा
द्वि॰ भ्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः तथा तेनैवोक्तं स्वामी रिक्थक्रयसंविभाग
२३२ परिग्रहाधिगमेष्विति तत्र मनुनोक्तं तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलं अनापृ
च्छ्य तु हरन्नाहस्तच्छेदनमर्हतीति तन्न द्विजातिरिक्तविषयं अन्नाद्यविषयं वाग
वादिव्यतिरिक्तविषयं वा आपदमपुरगवादेनात्म्यानात्मीकर्यापेक्षत्वाते धनुःश
तं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशते ग्रामक्षेत्र
योर्धनुःशतपरिमितं परीणाहः सर्वतो दिक्षु अन्तरमसस्यं कार्यं खर्वटस्य प्रचुरक
ण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते परीणाहः नगरस्य बहुजनसंकीर्णस्य धनुषां च
तुःशतपरिमितोन्तरे कार्यः इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् संप्रत्यस्वामिविक्र राम॰
याख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते तत्स्वलक्षणं च नारदेनोक्तं निक्षिप्तं वा परद्रव्यं न २३२
ष्टं लब्ध्वापहृत्य वा विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः इति तत्र किमित्याह स्व
लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः

प्रकारेण मरघात्पालएव चेत् प्रमहचौरैरपहृतेन राज्ञः यथाहमनुः विहूण
नहृते चौरैर्नपालो राज्ञा समहंहोते यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्पर्शं सतोति देवा
स्तानाने पुनः कर्णो हि मूर्द्धशेनो यंक्रतौ नवमेवालाद्यवति स्त्रायानि रोचनाय
स्वामिपुत्रद्यानमध्येषु गानि दर्शयन्त्रि ते सत्ववचनान् किंच पालदोषं वनाय
तपाले देशे विधीयते यहंत्र्यपाल्यमानं स्वामिनाद्विमेवच पालदोषेण वि
नाशः पूर्वेषि कन्त्रयोरणं यतं दंड्य पालो राज्ञः स्वामिनप्रद्वंद्वो विनष्टमस्तं मध्य
स्यकं लिप्ते देयपोरिमाणं यं स्त्रीकोन्यतद्वृत्तमेव गोप्रसंगात्त गोप्रचारमाह ग्रा
मेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत
ग्रामेच्छया ग्रामजनेच्छया भूम्यल्पत्वमसहनायेच्छया राजेच्छया वा गोप्रचारः कर्तव्या
गवादीनां चरणार्थं कियानपि भूभागो कृष्टः परिकल्पनीयः परन्यथेः द्विजस्तृ ।
णैधःतन राभावे गवादिदेवतार्थं काष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारितमाहरेत् फ
लानि च परिवृतादेव गोमूर्धन्तरणमेधांसि वीरुद्धन्नस्यतोनानाचैस्ववदाहरेत् नफला

मि॰व्य॰
द्वि॰
१३२
132

र्पयेत्तावतैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीशंकराचार्यैर्व्याख्यातं तेनेदमनुपपन्नं विक्रेतुर्दे
शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् अतोऽन्यथा व्याख्यायते नष्टापहृतमिति ना
ष्टिकं प्रथमपदेनोक्तः नष्टमपहृतं तेचात्मीयं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षेनरहस्तस्थं ज्ञात्वा हेहर्तारं
केनारक्ष्यानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपाला
द्यसन्निधाने विज्ञापनकालातिक्रमे व्यपलायनशंकायां स्वयमेव तं गृहीत्वा तेभ्यः
समर्पयेत् ग्राहितेन हर्त्रा किं कर्तव्यमित्यत आह विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं
नृपो दंडं क्रेता मूल्यमवाप्नोतीति स्वागमलब्धस्य विक्रयी यद्येवं गृहीतः क्रेता नमये।
दमपहृतमस्मत्सकाशात्क्रीतमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धि
र्भवति न पुनरस्याभियोगः किंतु तस्य दर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः
यथाह बृहस्पतिः मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन मूलेन सह वादस्तु ना राम॰
ष्टिकस्य विधीयत इति तस्मिन्निवृत्तेऽस्य यस्वामिविक्रयनिर्णयो भवति तदा तस्मात् १३२
दपहृतस्यागमादिद्रव्यस्य यो विधेयो विक्रेता तस्मात्स्वकान्मूल्यं स्वामी नाष्टिकः श्री

के.

स्वमात्मसंबंधि द्रव्यं अन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात्।
अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुताभावात् विक्रीतग्रहणं दानादेरुपलक्षणार्थं अस्वा-
मिकृतत्वेन तत्तुल्यत्वादत एवोक्तं अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेदिति क्रेतुः
पुनरप्रकाशितेन गोपितेन क्रयेण दोषो भवति यथाह हीनाद्द्रव्यागमात्पापहीनान्नरहः।
स्मिपक्रोतेसभावाद्रहस्यादपि हीनमूल्येन अल्पमूल्येन रात्रौ च मूल्येन क्रमे वेलाहीनेन वा।
लयाहीनेनावेलाहीनेन क्रयो रात्र्यादौ कृतेन तत्र च क्रेता तस्करो भवति तस्करवद्दंड्य।
[?]भाक् भवतीत्यर्थः। यथोक्तं द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी न तदाप्नुयात्। प्रकाशे
क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयादिति स्वामिना प्रक्रेत्रा केन किं कर्तव्यमित्यत आ-
ह नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरं। देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्॥
नष्टमपहृतं वा स्वीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं नरं ग्राहयेत् चौरोद्धरणकारिभिः
ग्राह्यमविमृश्य [?] राजनेंद्रग्राह्यार्थं यथाविदितदेशो नरो गतः कालान्तरे वा विपन्न-
स्तदा मूलसमाहरणासमर्थो विक्रेतारमदर्शयित्वापि तद्वस्त्वेव नरं हन्ने नाधिकस्य समम।

घयेन ततः केनावचौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभार्थं च विक्रेतारमानयेत् यथाने।
तुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं पे मातापितरं वा ग्रामिकस्य समर्पयेदिति
तस्करप्रभृत्यादकेऽन्नमाह ८ हृते प्रनष्टे यो द्रव्ये परहस्तादवाप्नुयात् अनिवेद्य नृपे दं
डः स तु षण्णवतिं पणान् ८ हृते प्रनष्टे वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्य।
मपहृतमिति नृपस्यानिवेद्य वदर्यादिनायोग्यक्रीणात्यसौ षड्नवतिपणान्नवतिप।
णान् दंडनीयः तस्करप्रभृत्यादकेनेन दृष्टत्वात् राजपुरुषानीतं प्रत्याह शौल्कि
केस्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ८ अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः ८ प।
दानशुल्कादिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वे प्रत्यानीतं
तदा संवत्सरादर्वाक् स्वामी स्वग्राहिकस्तत् द्रव्यमाप्नुयात् ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्रा।
जा गृह्णीयात् स पुरुषानीतं द्रव्यं जनसमक्षे घोषयित्वा यावत्संवत्सरं राज्ञा रक्ष।
णीयं यथाह गौतमः प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य संवत्सरं रा।
ज्ञा रक्ष्यमिति यत्तु नर्मन्तुनाविधेनरमन्ने प्रनष्टस्वामिके द्रव्ये राजा त्र्यब्दं निधाप

पेहुच्चमवाओतिन्नपच्चापगधानुनूपंदंडकेनाचमरलपमवाओतिग्गथामोदेषोनदं
गतःनदायोजनसेव्यायाग्रानयनाथकालोदेयः प्रकाशोवाक्रयकुर्मीन्हेतस्य
वापिसमर्पयेत् मूलानयनकालस्यदेयलत्राध्यशोवेयेति स्मरणात् ग्रथा
विज्ञातदेयानयामूलमाहर्तुंनशक्नोतितदाक्रयशोधयित्वैवविशुद्धोभवति अ
समाहार्यमूलस्यक्रयमेवविशोधयेदितिमन्तव्यवचनात् यदापुनःसाहाय्यादिभि
र्दिव्येनवाक्रयनशोधयतिमूलंचनप्रदर्शयतितदासपवदेउभागभवति अन
यस्यामनस्लेकृयेवाप्यशोधयन् यथाभियोगंधनिनेयनेदापयेदमेचसद्गतिम
नुस्मरणात् स्वलभेनान्यविक्रीतमिस्त्रकैनालंप्रस्तनाकेकेतस्मिन्मनतग्राह
ग्रागमेनोपभोगेननष्टभावमनोन्यथा पंचविधोदमस्तस्यराज्ञेतेनाविभाविते
ग्रागमेनरिक्थक्रयादिनाउपभोगेनचमदीयमिदंद्रव्यंतेनैवंनष्टमपहृतंवेति
भावेसाधनोयतस्वामिना ग्रन्यथानेनस्वामिनाभावितेपंचविधोनष्टद्रव्य
स्यपेचमोदंडोराज्ञेदेयः ग्रत्रचापंक्रमः पूर्वस्वामीनष्टमात्मीयंयस्मा

मि॰ द॰ मव्यवहारपदेहितत्तद्रति ग्रमस्मगविहितमार्गो ग्र्येत्ला दूम्मंदत्ता पुनरादानमिछति
द्वि॰ यस्मिन्विवादपदे दत्ताप्रदानिके दत्तस्याप्रदाने पुनर्हरणे यस्मिन्नानात्वेन दत्ताप्रदा-
२३५ निकं नाम व्यवहारपदं विहितमार्गोऽप्रवृत्तेन नन्यतिपद्दे भतत्त देवव्यवहारपदं द-
त्तानपाकर्मेत्युपोद्घाते भवति दत्तस्यानपाकर्म पुनरादानं यत्र व्यवहारपदे तद्दत्ता-
नपाकर्मेत्युच्यते दायादिभेदेन चतुर्विधं यथाह नारदः अदेयमथ देयं च दत्तं चा-
दत्तमेव च व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति तत्र देयमपि स्वामिना निषिद्धदा-
नं क्रियायोगात्सुच्यते यदेयमसन्ते च यानि निषिद्धत यावदानानर्हं यस्तुनः प्रकृते
स्येन दत्तमव्यावर्तनीयं तेन दत्तं सुच्यते यदत्तं न प्रत्याहरणीयं तेन दत्तमपि देयत्वं स
देयतोनिरूपयितुमाह स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्वस्व
यच्चान्यस्मिन्प्रतिश्रुतं स्वमात्मीयं कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभरणा राम॰
वशिष्टमिति यावत्तद्देयात् न कुटुम्बस्यावश्यपोषकत्वात् यथा च मनुः वृद्धौ च मा- २३५
तापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदिति संकु

134

येनस्वर्वाकस्यवृान हेरन्स्वामीपरतोन्नपनेद्वंदेदिति नष्टंतन्तसंपन्नत्राह्मणविष
येरहणानिमित्तंपुद्गगादिग्रहणेचनेनैवोक्तं ग्राहीनायवज्ञागंप्रणष्टाधिगत
रूपः इत्यमेहाद्गावापिसत्ताधर्मेमन्त्रस्मरन् इतिन्ततोनमहितो यत्र प्रमवन्नरेषु
मयाक्रमण्यणाद्गोभागावेदितव्याः प्रपंचितेचतन्मयरत्नाकर मन्नक्रमषडभागादि
ग्रहणस्पष्टव्यविष्णोधेयवादमाह पण्यनेकनाफेट्याक्रन्तः पंचमानेष माहिषो
ष्ट्रगावाद्वैद्वौपादपादमजाविकं पक्कप्रफेस्यादेष्टनष्टाधिगतेनस्वामीराज्ञेरह
णेनिमित्तेचतुरः पण्यन्दद्यान्मानुष्यमनुष्यजातीयेद्रव्येपंचपण्यनमाहिषोष्ट्र
गवोरक्षणनिमित्तंप्रत्येकंद्वौद्वौपणौअजाविकेपुनः प्रत्येकंपादंपादंरक्षणादि।
तिसर्वत्रानुषज्यते अजाविकमितिवीप्साबलात्प्रत्येकमेवयोगस्यात् इतिस्वा
मिविक्रयप्रकरणम् अथपुनर्विहिताविहितमार्गद्रव्याद्यपत्तपादत्तानपक
र्मेदत्ताप्रदानिकमितिलक्ष्याभिधानद्वयंदानाख्यंव्यवहारपदमभिधीयतेन।
स्वरूपंनारदेनोक्तं दत्त्वाद्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति दत्ताप्रदानिकंना

मि॰व्य॰ चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः प्रतिग्रहणे प्रतिग्रहः प्रकाशः कर्त्तव्यः विवादनिराकरणा।
द्वि॰ र्थं स्थावरस्य विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यं तस्य सुवर्णादिवदात्मनि स्थितस्य
२३५ दर्शयितुमशक्यत्वात् एवं शास्त्रैणिकमन्त्राशक्तिमनुसरन् ग्राह्यं देयं प्रतिश्रुतं चैव प
रस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्तस्मै देयमेव यदि सो धर्माच्च्युतो न भवति प्रच्युते पुनर्न देयं।
135 तथा प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् दत्त्वा नापहरेत्तु।
न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सर्वविधमपि पुनर्नापहरेत् किं तर्हि येवानुमेन तथा मन्तु।
रन्यायेन दत्तं दत्तं षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव अदत्तं षोडशकं भवति नारदेन
च दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं अदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपादयता दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो
विदुः अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छल एम॰
योगतः बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छ २३५
या च यत् अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

या

म्बाविरोधेनेत्यनेन देयमेकविधं दर्शयति स्वं दद्यादित्यनेन चास्वभूतानामन्वा-
हितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणां पंचानामप्यपत्नव्यतिरेकतो दर्शितं ते यस्तु
नेनारदेनाप्यत्रिपत्नमरैर्नामस्त्रे अन्वाहितं याचितकमाधिसाधारणं च यत् नि-
क्षेपः पुत्रदाराश्च सर्वस्वं चान्वये सति आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिनाऽदेया-
न्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति एतददेयत्वमात्राभिप्रायेण न पुनः स्व-
त्वाभावाभिप्रायेण पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वसद्भावात् अन्वाहितादी-
नां स्वरूपं प्रागेव प्रपंचितं स्वं दद्यादित्यनेन दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्व-
प्रतिप्रसंगे प्रतिषेधमाह दारसुतादृते दारसुतव्यतिरेके स्वं दद्यान्न दारसुतमि-
त्यर्थः तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमाने सर्वस्वं न दद्यात् पुत्रान्वयाद्यसंभवे सर्वमृते
वैषां प्रकल्पेन इति स्मरणात् तथा हिरण्यपात्रादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न
देयं एवं दारसुतादिव्यतिरेके स्वक्रमाप्रसंगान्न देयं धनं गृह्णतां प्रतिग्रहोऽप्यप्रका-
शमेव कर्तव्यमित्याह प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः देयं प्रतिश्रुतं

सि॰ बि॰ त्पिदन्तमप्यन्तमित्युच्यते प्रत्याह यागेप्यन्तात् यागेनस्वादनन्तं धर्मकार्यत्वमिति किं क्रवि।
टि॰ षयं स्वरूपेणार्थैर्नेन वादन्तेश्चाविते धर्मकारणत्वप्रदत्तानन्तत्तेदाप्यलमुत्रोन।
२३६ त्रमेण यस्य इति कामायन स्मरणात् नपेटमपरमेहिमार्थं वच: सर्वविचारसाधा।
रणे येगायमनविकीर्न योगादानप्रतिग्रहे ममवाप्युमधिपस्येतनसंवेविनि
वर्नेयेतद्रुति योगउपाधिः येनोपाधिविशेषणोपाधिविक्रयदानप्रतिग्रहा: कृता।
स्तद्रुपाधिविगमे क्रियादौ निवर्तेपुटिमस्यार्थः य: पुनः पोउ प्रकारमप्य।
दन्तं रक्षाति पश्चादेवं प्रयच्छति वयोईशेनारदेनोक्तं: दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यो लोभाद्यथा
देवे प्रयच्छति यदेदयदाप्यकोटेस्त्वप्यापश्नीहु कर इति इति दत्ताप्रदानिकेनाप्यक
रणे क्रीतानुशय: कथ्यते तत्स्वरूपं नारदेनोक्तं क्रीत्वा मूल्येन य: पण्यं क्रेता न बहु
मन्यते क्रीत्वानुशय इति तद्विवादपदमुच्यत इति तत्रैव यस्मिन्नहनि पण्यं क्री। राम॰
तं तस्मिन्नेवाह्नि न तदविकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तत्रैवोक्तं क्रीत्वा मूल्येन य: पण्यं २३६
दु:क्रीतं मन्यते क्रयी तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पयेद्विशेषते

नमस्कृतमिति ग्रंथसमर्थः पापस्य कोनद्वयस्य यन्नस्वरूपं दत्ते भूतिर्वैतनेकृत नकर्मणो द
नानप्रणावेदिचारणादिभ्योदत्ते स्नेहानंतु हितपुत्रादिभ्योदत्ते प्रत्युपकारतनुपकृते
प्रत्युपकारस्वरूपेणदत्ते स्नेहोपलब्धिपरिणयनार्थं कन्यादानादिभ्योयदत्तं यच्चानुग्र
हार्थं यदत्तं प्रणयदत्ते नदेहितस्मान्नविधेदत्तमेवं अनुप्रमाहरणोक्यं भयेनवदीयहादिभ्यो
दत्ते क्रोधेन पुत्राद्दिवैरिनिर्यातनायायान्यस्मैदत्ते पुत्रावियोगादिनिमित्तशोकावेशे
नदत्तं उत्कोचेनकार्यप्रतिबंधनिरासार्थं प्रधिकृतेभ्योदत्ते परिहासेन उपहासेनद
त्ते एकोपिस्वद्रव्यमन्यस्मैदत्तानि यन्योपितस्मैदत्तानीति दानव्यत्यासः कुलयोग
नः स्थानदानमभिसंधायस्वसहस्रमितिमेभाष्यदत्तमिति बालोनाप्राप्तषोडशवर्षेण
मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतंत्रेण पुत्रदासादिनाप्यार्तेन रोगाभिभूतेनमत्ते
नमदनीयमत्तेनउन्मत्तेनवातेनकाद्युन्मादयुक्तेन अपवर्जितं दत्तंतथा प्रमदेः
पंडुदैकमेककरिष्यामिति प्रतिलाभेच्छयादत्तं अचनवेदाय चतुर्वेदाहमित्युक्त्वा वेतद्दत्तं
यत्कर्करिष्यामीति धनं गृहीतौविनि युंजानाय दत्तमित्यपर्वं षोडशयाप्रकारम

मि.द.
द्वि.
५१
137

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः। इति दोषादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादेः प्र
पुरीक्षणमाह अथो सुवर्णमध्ये एकेनैव हि पले याते अथोत्रोत्रगुणिताभूमेचना।
मेवं पंचदशगायमि वर्णोऽप्रतप्यमानेन सुवर्णेन हीयते अतः प्रकटकाटिनिर्मोल्यं।
र्थं यावत्सुवर्णकारस्य संप्रदियं तावत्सुलिन प्रतपंकोऽयं इतरथा तयं दाप्योरू
अथ रजतेन प्रतप्यमानेन शतपले पलद्वयं हीयते अष्टौ त्रपुणि सीसे च शतत्र
मत्र वर्तते त्रपुणि सीसे च शतपले प्रतप्यमाने अष्टौ पलानि हीयन्ते ताम्रे पंच
दशगुणमितानेशतपले पंच पलानि अयसि दशपलानि हीयन्ते अत्राभिमतत्र
मेव कांस्यस्य तत्रपुणा मेयो निनानदशगुणसारेणह्रस्य कल्पनीयः अतोऽधि
कं हयकाटिणः शिल्पिनो दंड्याः क्रचिकेवलादौ वृद्धिमाह शतदशपलावृद्धि
एंकायां समेसाविके मध्ये पंचपलावृद्धिः स्वर्णेन त्रिपलामता स्थूलेनाणस्वे।
णयकेवलादिकेक्रियते नस्मिन् शतपले दशपलावृद्धिर्वेष्टिनमापवेकाया।
समस्त्रनिर्मितपटादौ वेष्टितं मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मितपटादौ पंचपलावृद्धिः

राम.
२३१

नीवोक्तः द्वितीयेप्यक्रितनार्के नामूल्यांत्रिंशांशमावहेत् द्विगुणं तु तृतीयेप्यपरतःके
नेरेव तत्तदिति परतोनुशयो कर्तव्यइत्यर्थः एतत्त्व बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगा।
दिविनश्वरवस्तुविषयं बीजादिकं ये पुनरनश्वरवस्तुविषयं प्रसर्पणेऽप्यवधिरित्याह द
शाहं पंचसप्ताहं मासत्र्यहार्द्धमासिकं बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणं
बीजे ब्रीह्यादिबीजे अयो लोहं वाह्यो बलीवर्दादि रत्नं मुक्ताप्रवालादि स्त्री दासी
दोह्यं महिष्यादि पुमान् दासः एषां बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परी
क्षाकालो विज्ञेयः परीक्षमाणे च बीजादौ सम्यक्त्वे तु क्रीतानुशयो भवति नेतरथा द
शाहाद्यूर्ध्वं तत एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनरूर्द्धमित्युपदेशप्रयोजनं एतच्च मनुवचने
क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् सोन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाद
दीत वेति तत्तु लोहादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानादिविषयमु
वेवेतदपरीक्षितक्रीतविषयमेतन्नः परीक्षितेन पुनः सम्यक्परीक्षितमिति समर्प्य।
हत्वा क्रीतेन तद्दिके तेन समर्पणीयं तद्रूर्ध्वं केनापण्यपरीक्षितेन शक्यमनुशयो यतः

सि॰ च॰ अभ्युपेतशुश्रूषो यः स्तोकं न प्रतिपद्यते अशुश्रूषाभ्युपेतेन द्विवारं पदमुच्यत इति

टि॰ ग्राज्ञाकरणं शुश्रूषतामेगीकृमपश्चाद्यो न संपाद्यतीति तद्विवारं पदमभ्युपेतस्याशु

२३८ श्रूषायां शुश्रूषकाश्च पंचप्रकाराः शिष्यांतेवासीभृतकोधिकर्मकृद्दास इति तेषा

130 माद्याश्चत्वारः कर्मकरा उच्यंते ते च शुभकर्मकारिणः स्वामाः पुनर्गृहजातादि

यः पंचदशप्रकाराः गृहहट्टाद्यशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्यशुभकर्मकारि

णः तदिह नाधिकृतेन स्पष्टीकृतं शुश्रूषकः पंचविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः चतु

र्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपंचकाः शिष्यांतेवासिभृतकास्त्रयस्त्वाधिकर्मकृत्

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः

जातिकर्मकृतस्त्वेषां विशेषो वृत्तिरेव च कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतं गृहहट्टाद्यशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनं राम॰

गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनं इच्छतः स्वामिनश्चांगैरुपस्थानमथांततः २३८

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी अंतेवासी शिल्पा

समसूक्ष्मसूत्ररचितेनयानेत्रिमल्लाहृद्विवोध्यम्॥ एतच्चाग्रहालिनवासोविषमेदृश्यंत
देविशेषमाह॥ कार्मिकेरोमवंधेचांविणक्षागाहृयोभवेत्॥ नद्दयोनचवृद्धिस्यकोयो॥
मवृल्वालेपच॥ कार्मिकेकृमेणाचित्रेणातिमिंनमक्षुनिष्पन्नेपटेरूचकसलकादि॥
कांचित्रसूते:नकार्मिकमिश्रचाते यत्रश्रावणरोहेरोमाणिवध्यंतेसरोमवंधः॥नत्र
त्रिशन्नमोमागः॥दमोवदितव्यः॥कोणमकांणप्रभवेवल्कलेतूदनमिश्रमिनेश्रव
मनेशुवृद्धिक्रमोनस्त:किंतयावहानाथेंकुविदादिभ्योरतेनावदेवप्रमादेष
दृश्याणमानेनमांसनिष्कांतपवृद्धिप्रतिपादनेयत्केस्मामान्येनक्रमवृद्धितानो
पायमाह॥ देशकालेचभोगेवज्ञानानेषुवलावले॥ दृश्याणांक्रमालावृधपेनहा
प्यप्रसंगतं॥ शणणहोमादोनेषदृश्योक्रमस्यगतेदृश्याणांकमालादृव्यवृद्धिहपा
भिज्ञादेशकालस्वणमोगेनयानेषुदृश्यस्यवलावलेसाणसारतांचपंरशहमा
नेलमंतिनदसंयायंस्थितिलिप्नोस्वाप्मा: इतिकौतानुशयप्रकरणम्॥ सांप्रतस
म्भुपेत्याशुश्रूषाख्यमयर्दविवादपदमभिधातुमपक्रमतेतनस्वरूपंनारदेनोक्तं॥

मि॰ व्य॰ नः कृतः एतावत्कालेन दासस्य सम्प्रपगमितः भक्तदासः सर्वकालं भक्तापमेव।
द्वि॰ दासस्य सम्प्रपगम्यमः प्रविष्टः वडवाहृतो वडवाग्रहदासो नयाहजनस्तलोमेन
नामस्हायदासस्येनेन प्रविष्टः यद्यात्मानं विक्रीणीते स्य मावात्मविक्रेतेमेवं पंचदश
१३९ प्रकारः यत्तु मवनाघुज्ञाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदात्रिमोपोत्रिको देउ दासस्य
ममेनेदासस्योनयः कृतिमस विधानस्यकेन नेषां दासत्वप्रतिपादनार्थेन तपरिसं।
139 ख्यार्थं नत्रेमोक्षिष्यानेवास्मिमनकाधिकर्मकृत् दासानामस्योषिष्यवृत्तिप्रागेव।
प्रतिपादिता श्रहृतस्याप्यधीर्यानलब्धं चासेनिवृत्तयेदिमादिनाग्रधिककर्मकृद्
तकानांतवेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते योमावक्तु रुतेकर्मनावतस्यवेतनं मिमा।
दिनादासानेवाक्षिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चा
पि मुच्यते स्वामिप्राणप्रदो भक्तत्यागात्तन्निःक्रयादपि बलाद्बलावष्टंभेन यो दासी राम॰
कृतः यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः अपिशब्दाद्दाहितो दत्तस्थ समुच्यते यदि स्वामी न मुञ्चति। १३९
तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः उक्तं च नारदेन चौरापहृतविक्रीताश्चेव दासत्वकुनावला

त्वविद्याशिक्षार्थी मूल्येन कर्म कुर्वतीति भृतकः कर्मकृद्वेतनामधिष्ठाताधिकर्मकृ-
त् अशुचिस्थानेषूच्छिष्टप्रमेहपार्श्वगतादिके प्रवर्त्तते ऽन्यो गृहजातो मार्जनेऽपि योज्य इति वक्ष्या-
णोऽतऊनेभागः। भृतकस्त्रिविधः तत्रोत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीव-
लः। अधमो भारवाहः स्यादित्येवं त्रिविधो भृतकः इति दासाः पुनर्गृहजातस्तथा क्रीतो
लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः। मोक्षितो महत।
श्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च वि-
ज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः। गृहे दास्यां जा-
तो गृहजातः। क्रीतो मूल्येन। लब्धः प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः। अ-
नाकालभृतो दुर्भिक्षे पोषितः सत्तायमरणाद्रक्षितः। आहितः स्वामिना धनग्रहणे
नाधितां नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः। युद्धप्राप्तः समरे
विजित्य गृहीतः। पणे जितः यद्यस्मिन् विवादे पराजितोऽहं तदा तव दासो भवामीति
परिभाष्य जितः। तवाहमित्यभ्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं प्रतिपन्नः। प्रव्रज्यातश्च

मि. व. मेण कृतकालस्यापगमात् कृतकोपि विमुच्यते निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवा
हृतइति दासेन सह संभोगनिरोधाद्यर्थः नचैवं गृहजातविक्रीतलब्धदायप्राप्ता
द्वि. न्नविक्रयणस्वामिप्राणप्रदानानस्मात्स्वरूपसाधारणमुक्तिरेकेणमोक्षोनास्तिवि
२५. शेषकारणानभिधानात् दासमोक्षस्थानेनक्रमेणकर्तव्यः स्वंदासमिच्छेद्यः कर्तु
मदासंप्रीतमानसः स्कंधादादायतस्यासौ भिंद्यात्कुंभंसहांभसा साक्षताभिःसपु-
ष्पाभिः मूर्द्धन्यद्भिरवाकिरेत् अदासइत्यथोक्त्वात्रिः प्राङ्मुखंतमथोत्सृजेत् इति ते
नैवोक्तं प्रव्रज्यावसितस्यमोक्षोनास्तीत्याह प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासआमरणांति
कः प्रव्रज्यासंन्यासस्ततोवसितः प्रच्युतः स्वनभ्युपगतमापस्थितस्यै राज्ञ एव दा
सो भवति मरणमेव दासत्वस्यांतो नान्तराप्रतिमोक्षोस्ति वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्था
माह वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ब्राह्मणादीनां वर्णानामानुलोम्ये। राम.
न दास्यं ब्राह्मणं क्षत्रियादयः क्षत्रियस्यैव वैश्यशूद्रौ वैश्यस्य शूद्रः इत्यनेनानुलोम्येन २५.
दासभावोभवति न प्रतिलोम्येन स्वधर्मत्यागिनः पुनः प्रव्राजकस्य प्रातिलोम्येन।

140

ते राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं नेष्यन्ते हि तेष्वनन्तरमिति । चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्रा
णान् यः प्रददाति रक्षन्स साध्यपि मोचनीयः । न हि सर्वेदासानां साधारणं दास्यनिवृ
त्तिकारणं यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभा
गं लभेत चेति नारदस्मरणात् । भक्तदासादीनां प्रातिस्विकं मोक्षकारणमुच्य
मागा ते अनाकालभृतस्तु भक्तदासो भक्तस्यैव दासभावात्तस्य स्वामिने द्रव्यं यावद्दत्तं भक्तं ता
वद्दानान्मुच्यते आहितस्तु दासो न तन्निःक्रयानपह्नवे स्वामिना आहितो यस्तु दत्त
धनेनोत्तमर्णं मोचितस्तस्य निःक्रयात्स्वहस्तकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते नारदेन वि
शेषोऽप्युक्तः । अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संभक्षितं यत्तद्दुर्भिक्षे न
तच्छुध्येत कर्मणा भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितोऽपि धनं दत्त्वा
स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यत इति । तवाहमि
त्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतकवडवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं ते
नैवोक्तं तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येत तुल्यक

मि॰ह॰ नमयैवासौ निवर्तत इति बन्धग्रहोऽत्र नाहंकारार्थः दोषस्यानल्पत्वात् इत्यभ्युपेत्यास्य शुश्रू-

द्वि॰ षाविवादैकप्रकरणं संप्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते तस्य च लक्षणं नारदेन व्यालि।

२५२ देकमुक्तेन दर्शितं पाषंडिनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते समयस्यानपाकर्म तत्

१४१ द्विवादपदं स्मृतमिति पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयस्तस्यानपाकर्म अव्य-

तिक्रमः पौरपालनेन व्यतिक्रम्यमाणे व्यवहारपदं भवतीत्यर्थः तदुपक्रमार्थं कि-

विदाह राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मः

पाल्यतामिति राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थाने धवलगृहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान्स्था-

पयित्वा तान्ब्राह्मणजातेत्रैविद्ये वेदत्रयसंपन्ने वृत्तिमद्‌ हिरण्यादिसंपन्नं कृत्वा स्वध-

र्मो वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान्ब्राह्मणान्ब्रूया-

त् एवं नियुक्तैस्तैर्यत्कर्तव्यं तदाह निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् सोऽपि राम॰

यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन समयान्निष्पन्नो योऽध- २५२

र्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः तथा राजा

दासत्वमिष्यत एव यथाहुर्नारदः वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते स्वधर्मत्या
गिनोन्यत्र दारावद्दासता समा इति अंतेवासिधर्मो नाह कृतशिल्पोपि निवसेत्कृतका
लं गुरोर्गृहे अंतेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः अंतेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं।
वर्षकालं च तत्प्रयत्ना पूर्वं रात्रिं शिल्पशिक्षार्थं तत्र इह वसामीति यावद्वर्षं गोकृतं तावं।
कालं वसेत् यद्यपि वर्षं च तत्प्राप्तार्त्वागेव तत्रज्ञापयेत् हि न शिल्पविद्यः कथं निव
सेत् गुरुप्राप्तभोजनः गुरुसकाशात्प्राप्तं भोजनं येन सतथोक्तः तत्फलप्रदः त
च्छिल्पविज्ञानस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रदत्तवानिति फलप्रदः एवं भृत्यो वसेत् नारदे
न विशेषोप्यत्र दर्शितः स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया आचार्यस्य वसेद
न्ते कृत्वा कालं विनिश्चितं आचार्यः शिक्षयेदेवं स्वगृहे दत्तभोजनं न चान्यत्कारयेत्कर्म
पुत्रवच्चैनमाचरेत् शिक्षयंतमसंदुष्यन्त्यायाचार्यं परित्यजेत् बलाद्वासयितव्यः स्या
द्वधबंधौ च सोर्हति शिक्षितोपि कृतं कालमंतेवासी समापयेत् तत्र कर्म च यत्कुर्या
दाचार्यस्यैव तत्फलं गृहीतशिल्पः सम्मानं कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणं शक्तितश्चानुमान्य।

स्माह । यत्तद्विपरीतं स्यात्स दाप्यः प्रथमं दमं । यस्तु गणिनो मध्ये समूहहितवादिवच
नं प्रतिषेधत्कारी स राज्ञा प्रथमसाहसं दंड्योऽयः राज्ञा चैव गणि प्रवर्त्तनीय इत्याह ।
समूहकार्यायातान्कृतकार्यान्विसर्जयेत् स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः
समूहकार्येनिहूतः स्वपार्श्वमागतान्गणिनो निवर्तितात्मीयप्रयोजनान्दानमान
सत्कारैः स राजा पूजयित्वा विसर्जयेत् समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह समूहकार्यप्रहितः
यल्लभेत तदर्पयेत् एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयं समूहकार्यार्थं महा
जनैः प्रेरितो राजपार्श्वं यद्वस्त्रहिरण्यादिकं लभेत तत्तदर्पयेत् न च महाजनेभ्यो निवे
दयेत् स स्वयं लब्धादेकादशगुणं दंडं दापनीयः । एवंप्रकारस्य कार्यचिंतकाः कृ
कीदृशाः कर्त्तव्या इत्याह धर्मज्ञाः शुचयोऽलुब्धा भवेयुः कार्यचिंतकाः कर्त्तव्यं वचनं तेषां समूहहि
तवादिनां श्रौतस्मार्तधर्मज्ञा बाह्याभ्यंतरशौचयुक्ता अर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकाः
कर्तव्याः तेषां वचनमितरैः कार्यमित्यस्य दार्ढ्यार्थं पुनर्वचनं इदानीं त्रैविद्यानां प्रति
पादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह श्रेणिनैगमपाषंडिगणानामप्ययं विधिः भेदं

च कृतो निजधर्मो विशेषेणैव यः सामयिको धर्मो यावज्जीविकं भोजनं रेयमसमदत्तानि।
मेरलेनरगारम्भोनप्रत्याख्यानीयार्द्धमेवं रूपः सोपि रत्नत्रयेणिमः एवं श्रमणधर्मः पाल
नीयः स्मृत्यर्थकानरतिक्रमात्मेरमाह गाथा रूपं हरेशस्मसंविदेलोचयेतव यः सर्वैरेहर
णं कृतानेयाधुर्ग्ग्धिप्रवासमयेन यः पुनर्गणस्थस्थानां समाधिजनं समस्तस्य संवधिसाधा
रणं रूपं हरतिसंविज्ञाससमयलोकसमस्तकृतोयाज्ञाकृतोवायोलेयपोरतिकामेतत
दीयं सर्वधनमयरुमसत्राधुर्ग्ग्धिप्रवासमयेन निष्क्रामयेतस्य पेचवैरेशेनवधाद्य।
निशायेरुद्धवः अन्नं वधायत्यनेनुयोयामरेणामेवानां कृतामन्येन संविरुविसवंट
ग्रहलोभानेयाधुर्ग्ग्धिप्रवासमयेन निग्रहारापयेरेन समयवशमिवारिलं चतः सर्व
णं यणिनिष्कं मालमानेवयाज्ञानुमिति अन्नप्रतिपादितरेशानोनिवासननुचतः सर्वणं
पणिनिष्कशानमानानावर्तनुणं मन्यतमोज्ञातिप्राक्रमाद्युपेचयाकल्पनीयः ३२ चतेः
कर्तव्यमित्याह कर्तव्यं वचनं सर्वैः समस्तरहिप्रवादिनो गणिनां मध्येयेसम
हरिनवरनपीलानर्त्तुवचनमितैर्गणेनरगतैरन्नसरशीपं श्रमणस्याहरु३।

मि॰ व्य॰ ष्यो न हि गुणं यद्वांगीकृतो वृत्तिं दत्वा बलात्कारयितव्यः कर्माकुर्वन्नप्रतिशुश्रूषकार्यो
दत्ता भृतिं बलादिति नारदवचनात् भृतिरपि नैवोक्ता भृतनायवेतनं न दद्यात कर्म
हि॰ स्वामी यथा कर्म ग्राहं मध्ये वर्तमाने वा कर्मणो यद्धि निष्पन्नमिति तेन श्रमस्यैव यस्मादु
२५३ पकरणं लांगलादीनां प्रग्रहयोक्त्रादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमितरथा कुर्यादिन
ष्टमननुपपत्तेः भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह दाप्यस्तु दशमं भागं वा
णिज्यपशुसस्यतः अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता यस्तु स्वामी वणिक्
गोमी हैविको वा परिच्छिद्य वेतनमेव भृत्यं कर्म कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्य
लब्धात्कर्मणो यत्तल्लब्धं तस्माद्दशमं भागं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीयः प्र
गात्मकारिणं प्रत्याह देशं कालं च योतीयात् लाभं कुर्याच्च योन्यथा तत्र स्यात्स्वामि
नश्छंदोधिकं देयं कृतेधिके यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाय प्रवृत्तो देशं कालं च पण्यविक्र रामः
यार्थं कुर्वन्नर्घो दिनोहं स येन तस्मिन्नेव वा देशकाले च लाभमन्यथा व्ययं वा याति २५३
प्रयस्मादध्यातया हीनं करोति तस्मिन्न भृतके भृतिदानं प्रति स्वामिनः छंदः इच्छाम

तेषामन्योन्यरक्षेत्सर्ववृत्तिंश्च पालयेत् एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः नैगमाः वेद
स्याप्रामाण्येन तेन प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः पाखण्डिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव।
नेच्छन्ति नग्नश्रमणकादयः गणास्त्रातश्चायुधीयादीनामेककर्मोपजीविनां एषां च स्व
विधानामप्ययमेव विधिर्यो निजधर्माविरोधेन समयस्य प्रतिपालनादिकः एतेषां च।
श्रेण्यादीनां भेदं धर्मं स्वं स्वं तेषामन्योन्यं रक्षेत् पूर्वां यानां च वृत्तिं पालयेत् इति संविद्व्य
तिक्रमप्रकरणम् संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते तत्स्वरूपं
च नारदेनोक्तं भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिः क्रमः वेतनस्यानपाकर्म तद्
व्यवहारपदं स्मृतमिति अस्यार्थः भृत्यानां वेतनस्यावसमाप्त्यौ केर्त्तनादानवि
धिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मेत्युच्यते तत्र निर्णयमाह गृहीतवेतनः।
कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः गृहीतवे
तनेन येन नामोक्तं गोवृक्षादि कर्म त्यजन् अकृत्वैव न द्विगुणं भृतिं स्वामिनो दद्यात् अगृही
तवेतनस्तु यत्रारभ्य कर्म गृहीतवेतनः एव वेतनस्य समं स्यायावहेत्तेन च समभृत्युपगतं तत्राप्येव हि।

हृता रवेः भोऽन्त्यमसमनमागच्छेद्यदि द्वादशकदोषतः स्याच्चो यत्तन्मजनशिनो दैवराजकेनाद्
नेऽइति यः पुनर्विंबोद्धार्थमेगल्लवंतिनवामरे प्रतिष्ठमानस्यतस्यस्यानैनापयिके कर्म
प्राग्गोलके समनराने न्कदिष्यामीति प्रश्नस्यानविज्ञमाचरतिनदासौहृद्गुणं भ्रं ति
दाप्यः ग्रमन्तोकर्षहेतुकर्मनिरोधान् किंच प्रक्रान्ते सममेभागेचतुर्थपयपि समम
जन्न भ्रान्तिमर्द्धपृथेसर्वांप्रदाप्यः स्याजिकोऽपिच प्रक्रान्तेअपवमिनेप्रस्थानेसागोलक
नेकर्मयमसजन्तुसौभ्रान्तेः सममेभागेदाप्यः नन्वेवं विषयेप्रस्थानविज्ञकृदिसा
दिनाहृद्गुणंभ्रान्तिदानसक्रमिदानींसमसौभागइतिविरोधः उच्यते भ्रान्तौनरोयादावा
वसरेसभ्रवेसांगोलकेनेकर्मपक्षपजितिनसमसमसौभागः यस्तुप्रस्थानलमसमय
एवमसजतिनस्यहृद्गुणंभ्रमदानमिसविरोधः यः पुनः यथिप्रक्रान्तेगमनेवर्तमा
नेऽसनिकर्मसजतिसभ्रान्तेस्वतुर्यंभागंदाप्यः स्वर्द्धंपश्येतुनः सर्वांदापनीयः यस्तुसा
नक्रः कर्मासजनेन्माजपतिसामीश्वर्वाङ्क्रेदरोणुसावपिह्वर्वाङ्केसममसभागादिकेऽदा
पनीयः एतत्सर्वमाधिनादिविषयंभ्रमोनानानानक्कुर्याद्योरप्यांकर्मयष्योदिनेसदे

भवेत् यावदैंद्रियज्ञानावरणक्षयोपशमः पुनः सर्वामेवमस्तीति मिश्रणीः यदा पुनर्द्वे शक्काला।
भिन्नज्ञानपाधिकोलाभः कृतस्नस्तदा सर्वं परिच्छिन्नामास्तेनेरधिकमपिघनेस्तास्मिनोऽस्
माम्रा यत्नेकमस्त्यसाधर्म्यकर्मणि अस्ति दानप्रकारमाह यो यावनाऽन्नेकमेतावत
स्यावेतनं उभयोरप्यसाधर्म्यं चेत्साधर्म्यरूपं यथा स्तुते यदा पुनरेकमेवानि यतवेत
नेत्रभाभ्यां किं यमाणमुभयोरप्यसाधर्म्यं चेद्धाध्या शभिभवांत्रभाभ्यां अपि शब्दाह
रूभिरपियदिन परिसमाप्तिनेनदायोऽस्त्येनायावन्नकर्मकर्यनन्तस्ते न तकर्मान्तस्तारे
णमध्यस्यकोलयते वेतनेदेयं न पुनः समेनचावपवसात्कर्मणि वेतस्य परिभावि
तत्वाद्दानमिति मेतनं साध्येन उभाभ्यां कर्मणि निर्वर्तितं यथा स्तुतं यावन्मरि भा
षितं नावद्देयं सभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कृतस्नवेतनेनापि कर्मान्तरूपं परिकल्प्य।
देयमस्यायुधीयमभावत्वाह कोऽयमाह ग्रगाजे दैनिकेन हैं भां देदाप्यस्तुवाहकः प्रस्था
नविक्षु कैवेय प्रदाप्योहि हुपणेऽस्तीति नविद्यनेगजैवकं यस्य भाजस्यनत्नयोजनेनाघ
दिप्रतिज्ञाहीनततपावाहकेननाधितेनदानायानुसारेणसो देहदापनीयः नदा।

स्थि·ह·
द्वि·
२५५
145

समवाङ्गधरसूत्रसमवाङ्गधरेतदुक्तं भवति अप्रकाशिभिर्मेद्भिर्यत्नेन लोके सूत्रमुच्यते पा॰
णिभिः क्रियमाणमन्तस्य विशेषः समवाङ्कयपञ्चुति तत्र सूत्रसमभाधिकारेण वृत्तिमाह सू
हेयतिकवृहद्व्रतसभिकः पंचकेणाने गच्छायमान्यृतेकिंनवादितनाऽडणकेणाते पर
स्यरसंग्रतिपन्नाकिंनवपरिकल्पितः यणेगलहदुम्तुच्यते तत्रगलहेनदाश्रयाण
तिकाणनयाविमिलानरधिकपरिमाणेनवावृहद्वियस्यासोयानिकवृहद्धः तस्माद्वृत्ते
किंनवात्पंचकेणानमास्यवृत्तिर्यस्मिको गच्छीयात पंचपणणाग्रामोयस्मिनश्री
नेनसूतेपंचकेणतस्मिनहस्त्रापलाभेन्यायेदिनाकृनजिनगलहस्यविशानितमेभा
गंगच्छीयादिमर्थः सभाकिंनवनिवासार्थोयस्यासौसभिकः कल्पितनादादिनि॰
विलक्षीडेपकरणलङ्घयाचनदृथोपजीवीसभापतिरुच्यते डुलरसाम्नुनरपि
पविशुणांशनिकवृहद्वकिंनवाहरांकेणातजिनदृव्यस्यदणमेभागंगच्छीयादिनिया
वत् एवंलङ्घ्यमहतिनासभिकेनाकिंकर्तव्यमित्याह समस्यकपालिनोदह्याद्वन्तेभा
गेयथाकृते जिनमस्त्राहयेदुनेदह्याम्नामवचः कर्मी यएवंलङ्घमहतिनिर्यूताधिकारी

राम·
२५५

द्याकृसलानहोनेदेयेतस्यवेतनमितिपृष्टाघ्रतः व्याध्याद्यपगतेनवितहिवसान्परि।
गणय्यप्रस्यतितदोलभतएवेवेतनेयान्स्तुकुर्वान्सस्यःसमयथाभणितमाहितःस
दीर्घस्यापिकालस्यसलभेतेववेतनमितिमनुस्मरणात् यस्तुयमतव्याधिःस्वस्थ
एवालस्यादिनास्वारब्धंकर्मोल्पोनेनकरोतिपरेणवानसमापयतितस्मैवेतनंन।
देयमिति यथाहमनुः यथोक्तमार्तःसुस्थोवायस्तत्कर्मनकारयेत् नतस्यवेतन।
नेदेयमल्पोनस्यापिकर्मणइति इतिवेतनादानप्रकरणं अधुनाद्यूतसमाह्वया
ख्यविवादपदमधिकृत्यनेनस्वरूपेनारदेनाभिहितं अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनंजि
ह्मकारितं पणक्रीडावयोभिश्चपदंद्यूतसमाह्वयं अक्षाःपाशावध्रश्चर्ममयीपटिका
शलाकादंतादिमय्योदीर्घचतुरस्राः आद्यग्रहणाच्चतुरंगादिक्रीडासाधनंकपर्दि
तुरगरथादिकंगृह्यतेतैरप्राणिभिर्यद्देवनंक्रीडापणपूर्विकाक्रियतेतथावयोभिः
पक्षिभिःकुक्कुटपारावतादिभिःचशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्चप्राणिभिर्याप
णपूर्विकाक्रीडाक्रियतेतदुभयंयथाक्रमेणद्यूतसमाह्वयाख्यंविवादपदंद्यूतंतच्च

र्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मतिवञ्चनहेतुना मणिमन्त्रौ
षधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनांकयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् नारदेन तु
निर्वासने विशेष उक्तः कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् कण्ठेऽक्षमालामा
सज्य स ह्येषां विनयः स्मृत इति यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि द्यूतं समा
ह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत्त वा तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिंगिन इत्यादीनि
तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च यो।
ज्यानि किं च द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् यस्त्वेवोक्तं द्यूतं तदेकमुखं
एकमुखमेकप्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यं राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयित
व्यं तस्करज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं यतो लोच्यप्राप्यप्रशस्तचौर्यार्जित
धनाय एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यं द्यूतं धर्मसमाह्वयमति। राम॰
दिशन्नाह एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ग्लहं प्राणिकृद्दृष्टिग्लहादिना २५९
यो द्यूतधर्म उक्तः सपणप्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्ये समाह्वयसंज्ञिके ज्ञात

सुराज्ञा द्यूते किं न वै भो रहितं सर्वमेरा ज्ञेन पद्यामे प्रतिपत्रमेशं ऽद्यात् नद्यैपाजितेपन्तः
मनतुक्तो हृ येहृ यक्त्रहृ ऐना मे धाहिना च पराजितेन सकाशात् तुह्रेतु हृत्पचनहृ नेजेते।
जम्मिनसभिकोऽद्द्यात् नेपाह मी भूनामसम्मेच व चोविसासार्पेयूतनका रिणं ऽद्यात् नेतुके
नारहेन सभिकः कारये द्यूते ऽपेरद्यात्रतन्कृ नोमिति महापुनः सभिकोऽदापयितेनप
कोनिनदा राज्ञा दापये दिमाह प्रागेन्दपतिनाभोगप्रसिद्धेद्यूतमंडले जितेसमभि।
केष्याने दापयेद् स्मषानह प्रसिद्ध प्रकृष्टे राज्ञाध्यक्ष समन्विते सभ्य सभिके सभिक
मुहितकिं नवसम्मांते सभिके न च राजभागदत्ते राज्ञाद्यूते किं नव मप्राप्ते पत्रे जितेप।
णदापयेत् यान्यथा प्रकृत्वे सभिकरहिते दत्तराजभागद्यूते जितेन पुणं जेत्रे न दापये
त जयपराजयप्रविप्रति पत्तो निर्णयोपायमाह द्वारो व्यवहारो राज्ञा साक्षिमत्सु तं।
पवहि द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्याः स्तप एव किं न वा एव राज्ञा नियोक्तव्या न न त च सु
नाध्यपनसंपन्ना उत्माहि निपमोक्ति साक्षिणः श्रुत्वा द्यूते कारणं एव कार्याः न न त प्रश्नो
वाल हृहु किं न वेत्माहि निषेधो स्तिक्कं चितनद्यूतं निषेद्धुं हेतुमाह राज्ञा संबिद्धं।

मि॰ टी॰
द्वि॰
२५७
147

ण्येऽसवर्णविषये दंडमाह। सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेंद्रियरोगिणां। क्षेपं करो-
ति चेद्दंड्यः पणानर्द्धत्रयोदशान्॥ न्यूनांगाः करचरणादिविकलाः। न्यूनेंद्रियाश्चक्षुःश्रोत्रादि-
रहिताः। रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः। तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निंदार्थया स्तु-
त्या। यत्र नेत्रयुगलहीनमंधमित्युच्यते तत्सत्यं। यदा पुनस्तदक्षिमंतमेवांधमित्युच्यते तद-
सत्यं। यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयः पद्मलोचन इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रं। एवंविधैर्यः क्षेपं
करोति सोऽर्द्धाधिकत्रयोदशपणान् दंडनीयः। काणं वाप्यथवा खंजमन्यं वापि
तथाविधं। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दंडं कार्षापणावरमिति यन्मनुवचनेन तन्निर्दे-
श्यवर्णविषयं। यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपंति तदा शतं दंड्या इत्यनेनैवोक्तं मा-
तरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुं। आक्षारयञ्छतं दाप्यः पंथानं चाददद्गुरोरिति
एतच्च मात्राद्यपराधे भ्रात्रादिषु गुरुष्वपि निरपराधायां च जायायां [illegible] २५७
दंडमाह। अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह। शपंतं दापयेद्राजा पंचविंशति-
कं दमं॥ त्वदीयां भगिनीं मातरं वाऽभिगंतास्मीति शपंतमन्यं वा त्वज्जायामभिगंते-

मः इति द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादप्रकरणं इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते तल्लक्षणं
मुक्तं नारदेन यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते देशादीनामाक्रोशन्यंग।
संयुतं उच्चैर्भाषणमाक्रोशन्यंगमवद्यं तदुभययुक्तं देशजातिकुलादीनामाक्रो
शन्यंगसंयुतं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्पारुष्यं कथ्यते तत्र कलहप्रि
याः खलु गौडा इति देशाक्रोशः नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः
क्रूरचरिता ननु वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः आदिग्रहणान्न सर्वशिल्पविद्यादिनि
न्दया विद्वच्छिल्पादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदे
न त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तं निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं तद।
पि त्रिविधं स्मृतं गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोप्यस्मात्क्रमाद्गुरुः साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयम
मश्लीलं न्यंगसंयुतं पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिण इति तत्र धिङ्मू
र्खं जाल्मं इत्यादि साक्षेपं प्रत्र न्यंगमित्यस्य सम्प्रमवद्यं भगिन्यादिगमनेन युक्तं
मश्लीलं सुरापोसीत्यादि महापातकाद्याक्रोशपूर्वकं वचस्तीव्रं तत्र निष्ठुराक्रो

ब्राह्मणाधीक्षेपे क्षत्रियादुन्मृष्टं चातुःष्यब्राह्मणक्षत्रियायैक्षेपनिमित्तान्पंचाशत्पणान्मृणं दंडं ज्ञा
नं किंचिद्धिकं समसन्यात्मकं दंडमर्हति क्षत्रियोपि तमाक्रुश्य ब्राह्मणक्षेपनिमित्तात्कुः
तदंडादेन पंचसप्ततिमेव दंडमर्हति मूर्द्धावसिक्तोपि नाबाकुश्यतमेव दंडमर्हति मू
र्द्धावसिक्तांबष्ठयोः परस्परं तेषे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तको यथा
क्रमेण दंडो वेदितव्यः एवमन्यत्राप्यूहनीयं एवं सवर्णविषये दंडमभिधाय वर्णा
नामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दंडमाह प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादेवार्द्धहानितः अपवादा अधिक्षेपाः प्रातिलोम्येनापवा
दाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण
पूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपंचाशत्पणापेक्षया द्विगुणस्त्रिगुणः सार्द्धशतपणो दंडो
वेदितव्यः शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशने ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति यथाह मनुः शतं ब्रा
ह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दंडमर्हति वैश्योध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हतीति विट्शूद्र
योरपि क्षत्रियाक्रंदने तेनैवैकांतरयोरल्पत्वान्न्यायतयामतनमध्यार्द्धशतं च यथाक्रमेण

मः इति सूत्रसमासाद्भ्याक्षेपविवादप्रकरणं इदानीं वाक्यारूपं प्रदर्श्यते तल्लक्षणं
पुरुषेणाद्वैतेन यद्वचः प्रतिकूलार्थवाक्यारूपं न दृश्यते देशादीनामाक्षेपस्यगा
संयुते उत्तं भोः पृच्छामाक्षेपान्यगमवद्यं तदुभयपुत्रे देशजातिकुलादीनामाक्षे
पान्यगमसंयुतं न प्रतिकूलार्थमद्रेगजननार्थवाक्यारूपं कथ्यते तत्र कलत्रपि
यादिकलत्रोराजानिदेशाक्षेपाः निर्नातेलोलपाः खल्वविशाइति जात्याक्षेपाः
कुरचरितानल्लनैर्व्यामिथ्याइति कुलाक्षेपः ज्ञातिप्रहरणान्तसाधिलक्षविशुद्धिति
दर्शविहृत्रशिल्पादिपुरुषादेषाक्ष्यातेन समचदउनारत्नप्रार्थेनिष्ठुरादिभेदे
न वैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवाह निष्ठुराश्लीलतो अनामानरूपंविविधं तदा
पिविविधं स्यते गौरवानुक्रमात् स्पष्टद्वार्थ्यस्यात्मकमाहुरुः साक्षेपं निष्ठुरं तेन प
मश्लीलं न्यगमसंयुतं पतनीयरूपक्षेपाश्लीलक्रमात् क्रमेनोपिनिर्णयनाति तत्र अधिर.मू
र्वेजालंभेदन्यादिसादेपं प्रत्यागमिन्मसम्प्रमवद्यं भगिन्यादिगमनेन युते
मश्लीलं सरापोशिन्यादि महापातकाद्याक्षेपो पुंके वचसौं तेन तत्र निष्ठुराक्षेो

पंच

मि·च· ब्राह्मण्यां धीवरे क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां वैदेहपतिनिमित्तानां चाणन्मृणां दंड्या
नां किंचिदधिकं समस्मात्मकं दंडमर्हतीति क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य ब्राह्मण्यां देयनिमित्ताद्धः
द्वि· नदंडाद्दीनं पंचसप्ततिमेव दंडमर्हतीति मूर्द्धावसिक्तोऽपि तावाक्रुश्य तमेव दंडमर्हतीति मू
२५८ र्द्धावसिक्तांवष्ठयोः परस्परं देयं ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परं क्रोशनिमित्तको यथा
क्रमेण दंडो वेदितव्यो एवमन्यत्राप्यूहनीयं एवं सवर्णविषये दंडमभिधाय वर्ण
140 नामेव प्रतिलोमानुलोमाद्दंडमाह प्रतिलोम्यापवादे द्विगुणत्रिगुणादमाः
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः प्रपवादापवादे ह्यर्थि देया आनुलोम्येनापवा
दाः प्रातिलोम्यापवादाक्षेपे ब्राह्मणक्रोशककारिणः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण
पूर्वोक्तवाक्याद्द्विगुणपदोपात्तपंचाशत्पणापेक्षया द्विगुणस्त्रिगुणः सार्द्धपणपणदंडो
वेदितव्याः शूद्रस्य ब्राह्मणक्रोशिनस्तु जिह्वाछेदनं वा भवति यथाह मनुः शतं ब्रा राम·
ह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दंडमर्हति वैश्योऽध्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हतीति विट्शूद्र २५८
योरपि क्षत्रियादेकांतरयोरल्पसन्यायतया शतमध्यर्द्धशतं च यथाक्रमेण

ष्ठेन षेण येन पंचविंशतिकपदानां पंचाधिका विंशतिर्यस्मिन् ॥ ३ ॥ मेतत् योक्तेनेदमेदाय
मेन एवं समानगुणेषु वृत्तेषु ॥ २३ ॥ मभिधायविषमगुणेषु ॥ २४ ॥ प्रतिपादयितुमाह
युद्दीर्घमध्ये हि गुणपरस्थाप्ततमष्टच यथायमेषु प्याद्वेष्टयेद्वयान्तरनवृत्तादिगुणेषु
द्वौ ॥ २५ ॥ पूर्ववाक्ये पंचविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयाह : साद्दद्वादशपदात्मको।
दृष्टव्यः परमार्थास्तु पुनरविशेषेण द्विगुणः पंचविंशात्पदेष्वेवं पंचदशात्मपदात्म
को वेदितव्यः यथोक्तमेषु च सापेक्षयाधिक्यमुक्तं तेषु ॥ २६ ॥ पंचदशात्मके पंचदश
तपदात्मक एव वर्णानां स्वांवसिक्कादीनां च परस्परापेक्षया ॥ २७ ॥ कल्पनामाह ॥ २८ ॥
प्रणयने कार्यं वर्णानामुत्तराधरैः वर्णाब्राह्मणादयः जातयोवम्रर्धावसिक्ता।
द्या वर्णास्तु जातयस्तु वर्णजातयः उत्तराधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयस्तेषु
त्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैर्वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाहेपेक्षिपमाणार
कुस्यप्रणयने प्रकर्षेणानयनमूहनं वेदितव्यं यथा ॥ २९ ॥ कल्पनेऽत्तराधरैरित्यवि
शेषेणोक्तानादानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमितिमवगम्यते यथामूर्द्धावसिक्ते

पा

मि॰ टी॰
द्वि॰
२५६

ध्यः किंच अशक्तस्तु वदन्नेवं दंडनीयः पणान्दश तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमायत
स्य तु यः पुनर्ज्वरादिना हीनशक्तिः सन्बाह्वादिविनाशं करोमीत्येवं वदत्यसौ दशपणान्
दंड्यः यः पुनः समर्थः हीनशक्तिः पूर्ववद्वदति असौ पूर्वोक्तं शतं दंड्यः अनन्तरकाले
तस्माच्छक्तस्य क्षेमाय प्रतिभुवं दापनीयः सोत्राक्रोशे दंडमाह पतनीयकृते क्षेपे द
ण्डो मध्यमसाहसः उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्या
दिभिर्वर्णनामाक्षेपे मध्यमसाहसो दंड्यः उपपातकसंबद्धे तु पुनर्गोघ्नस्त्वमसी
त्येवमादिरूपाक्षेपे प्रथमसाहसं दंड्यः किंच त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः त्रैविद्या वेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवा
नां चाक्षेपे उत्तमसाहसो दंड्यः ये पुनः ब्राह्मणमूर्द्धावसिक्तादिजातीनां पूगाः संघाः
तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दंड्यः ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दंड्यः वे राम॰
दितव्यः इति वाक्पारुष्यं नाम विवादपदप्रकरणं संप्रति दंडपारुष्यमाह तत्स्व २५६
रूपं च नारदेनोक्तं परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघा

क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यं शूद्रस्य चैव वैश्याक्रोशे एतेनानुलोम्येन वर्णानां क्षत्रियवि
ट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्तात् शततयोद्दिष्टमितानन्तत्र
दण्डानि वर्णमहत्त्वस्य ह्रासेनाकृतो नावशिष्टः पंचाशत्पंचविंशतिसंख्याद्वयोर्दण्डपणाक्रोश
ध्याक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना । पंचाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशं
सने । वैश्ये स्यादर्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ इति क्षत्रियेण वैश्यशूद्रे चाक्रुष्टे यथा
क्रमं पंचाशत्पंचविंशतिको दमो वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पंचाशत्इत्यहनीयं ब्राह्म
णराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः इति गौतमस्मरणात् । विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्र
ति तत्त्वतः इति मनुस्मरणात् । पुनर्निष्ठुरालपनमधिकृत्याह । बाहुग्रीवानेत्रसक्थि
विनाशे वाचिके दमः । शत्यस्ततोऽर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ बाहुग्रीवादीनां प्रत्येकं वि
नाशे वाचिके वाचा प्रतिपादितेन त्वबाहुं छिनद्मीत्येवमादिरूपे शत्यः शतपरि
मितो दण्डो वेदितव्यः । पादनासादिष्वाद्यग्रहणात् स्फिगादिषु वाचिके विनाशे तद
र्धिकस्तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पंचाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ।

मि·द·
द्वि·
२५०
150

यीगणमनुग्राह्येषु कृतेन सङ्ग्रहापवादं तदापनेऽधिकारिणस्तेषामसंस्कारे तेनानुग्रहायात
येऽदेवनार्थं गरुक्रोपाद्दिमेवं पंचप्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः पंचविधस्तत्र तयोरु
भयोरपि पातकत्वमतिसंदेहात्तु मध्ये कृद्धयोर्द्वयोः समानत्वेऽयं द्वमतेऽदेउभाक योनि
वर्तते पूर्वमाहात्म्ये पापस्तु नियतेस्मान्न महादोषभाक् पश्चात्तु सोऽल्पसकारणे पूर्वेत्तवि
नेष्याग्रहः द्वयोरप्यत्र योऽल्पत्वमनुवधानतिपः पुनः सतत योऽदेउमासोऽनिपूर्वो वा यदि
वेतरः पातकस्य दोषहूतयोर्गुरुसेपहृतायाः विशेषश्चत्रलेसेन विनयपश्यालमस
योः स्वपातकं यदुच्चोड्डालसंगेषु वधहत्यिषु हस्तिपत्रास्महासेषु दर्वोचार्यानुगेषु च
मर्यादातिक्रमे सद्योद्यातपदानुशासने यसे वृद्धानिवर्तनेऽरत्नेन संतजनं रक्षु सएव
विनयं कुर्यान्न ननेविनयभाक् नरपः सत्ता हेते मनुष्याणां धनमेषां तदात्मके राम·
ग्रन्तस्तान्नवानये दुर्जानार्थं देहेनदेहयेदिति एवमत देहपातकस्यानिर्णय पूर्वं कत्वा २५०
हेतुस्त्रप्राप्यन स्तनस्तरूपसंदेहे निर्णयमहे वसाह अस्माद्धि केहते विद्वेषु तिमिस्थागमे
नच इहलोकोभावहारस्तक्रुद्धविद्रुहतो मयात् यदाकथिदहहस्महमनेनहतइति ग

नोदेउपाश्रयस्यसमुच्चयनइति यतश्चगाढेषुनैगमस्यावरात्मकदेशेषुकस्यपादाणुधेःस्या।
दिशाहृणएकुत्रावांदिभिर्वाभिर्वाहोहिंसनेतुःखोत्पादनेनयाभःसनात्रादिग्रहणकृतः
पेककर्मणोघोषेश्चउपघातःसंस्पर्शनरूपमनोदुःखोत्पादनेनतुभयंदेउपारुप्यंदे।
असंतेभ्रनेनेनिरेहस्नेनयमाकृप्यविरुद्धाचरणंनैगमादेदुष्पसनदेउपारुप्यंनो।
स्यचावर्गैरणंदिकरणभेदेननैवविधप्रमभिधायप्रहीनमध्यमोत्तमरूपकर्मणैवि
धानांतरतेविधयंनेनैवोक्तेनस्यापिदृष्टंनैविधंहीनमध्यमोत्तमक्रमात् अवर्गैरण
निःसंगपातननहननदर्शनैः हीनमध्यमोत्तमानादृत्याणंचसमतिक्रमात्त्रीएवं।
स्याद्दस्यान्याकृस्तनकेदकणाधनमितिनिःसंगपातनेनिःशोकप्रकृरणंत्रीएवंस्य
हस्यानित्रिःप्रकारएवंवसहस्यान्कृतानिदेउपारुप्याणिसर्वः तथावागदेउपारु
प्यपोहमपोरोपिहृपोप्रहृतकलहपोमेधेयःहमतेनकेवलंतस्यदेउभावः
किंतद्गृह्मणवनयापूर्वकलहमहृतस्यमुरुतनेकलहेचनवदेवैरानुसंधानतरे
वदेउभाकेनयाहृपोरपराधविशेषापरिज्ञानेदेउःस्मसःतथाश्वपचादिभिरा।

मि॰ टी॰ ऽयो वैदिकत्वात्‌ हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनेषु न्यूनतारहितेषु पूर्वोक्तस्यार्द्धं दमः पंचपणो दशप
द्वि॰ णश्च वैदिकत्वात्‌ मोहात्‌ त्रिनवेत्युक्तं मतद्रोमदूपानजन्या प्रवक्ष्याभिवशोषः प्रादेशहणा।
२५२ ऽद्वाहावेशादिकं पनैष्वक्षेप्रेभ्मस्मादिनास्पर्शने कृते गोदिद्वेनकर्तव्यः प्रतिलोम्यापवा
दे दूरमाह विप्रपीडाकरं छेद्यमंगमब्राह्मणस्य तु उद्गूर्णे प्रथमो दंडः संस्पर्शेन तद
151 र्धिकः ब्राह्मणस्य पीडाकरमब्राह्मणस्य हविषादेर्दर्शनं चरणादिकं तच्छेदनं।
दन्त्रिवैश्ययोरपि कुर्वतः शूद्रस्यांगच्छेदनमेव येन केन चांगेन हिंस्यात्‌ समं तत्‌ तच्छे
त्तव्यं न तदेवास्य नन्स्यान्नोदग्रस्यमनन्तमिति द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्यांगच्छेदवि
धानात्‌ वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारित्वेऽयमेव दंडः उत्तलंभ्यापनात्‌ उद्गूर्णे वधायायुधे
ऽम्युधेनेप्ताद्यादिके प्रथमसाहसो वैदिकत्वाः शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णे पिहस्तादिच्छेदनमेव।
पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणिच्छेदनमर्हतीति मनुस्मरणात्‌ उद्गूरणे मध्यमसाहसः स्प राम॰
र्शने त्वन्तर्हितः प्रथमसाहसार्धदंडो वैदिकत्वाः असपादितो नः संस्पर्शे हत्वैव स्पप्रो २५२
प्रातिलोम्यापवादे द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्यात्‌ रुद्रो क्षत्याये न कल्पः शूद्र।

ज्ञेनिवेदयति नत्वाविशेषैर्गुणादिसत्त्वपगतैर्लिङ्गैर्गुरुत्वाकारणप्रयोजनपर्यालोचनात्मि
कयाआगमेनजनप्रवादेनचशास्त्राहित्वेनवाकृतचिकित्सकेनसंभावनाभस्मापरीक्षा।
कार्या एवं निश्चितेसाधनविशेषेणादेडु विशेषमाह भस्मपंकरजस्पर्शोद्देशादर्शपणः
स्पृत्तः ग्रमेध्यपार्श्विनिस्पृतस्पर्शेनेद्विगुणः स्पृत्तः समेध्येवेपरस्त्रीगुहेगुण
नमेणुच हीनेष्वहं दमोहमनादिमिरदेडुनं भस्मनापंकेनरेणुनावाम: परस्पर्श
नमेघोदशापणं देशादाप्य: ग्रमेध्यमितिग्रमृज्ञोपमनावकेमणकुर्णविट्टूषिकाम्
केहिष्णादिकेचगरसते पार्श्वि: पारस्पर्शपैश्रमामागा:ने ष्टुतम्ववि: सावितज्ञ
लैते: स्पर्शनेपूर्वाहूशापणनद्विगुणो विंशतिपणो दंडो वेदितव्य: पूर्वोपादिस्पर्श
नेष्टुन: कान्ताप्यनेनविंशेषउक्त: क्रुद्धिमत्त्वपरीषापोद्वेशपाय: सचतत्त्वगुणः षट्गु।
णकापमध्येस्पानम्द्रितष्टगुणः स्पृत्तः ज्ञाघमहपणंदूसाधुकारस्वकमजामास्प
र्शते एवंमूनः र्वाक्रोदंडः सवर्णेविषयेपरइष्टव्य: परभार्यायांचविशेषेणनमेश्रुस्या
पेत्तयाधिकग्नुतहतेणुरंवीक्रमदशापणो द्विपातिपणाच्यदंडाद्विगुणोदंशापणः।

मि॰ टी॰ नाविशेषः त्वग्भेदकः शतं दंड्यो लोहितस्य च दर्शकः मांसभेत्ता च षण्निष्कान् प्रवास्य
द्वि॰ स्त्वस्थिभेदक इति किंच करपाददतो भंगे छेदने कर्णनासयोः मध्यो दंडो व्रणोद्भेदे मृ
२५२ तकल्पहते तथा करपाददन्तस्य प्रत्येकं छेदने कूटव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पं यथा भव
ति ताडिते तथा हते मध्यमसाहसो विज्ञेयः अनुबंधादिना विषयसाम्यमत्रापाद
152 नीयम् किंच चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने कंधराबाहुसक्थ्नां च भंगे मध्य
मसाहसः गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्याक्ष्यादिग्रहणात् जिह्वानासाद्य प्रतिभ
तिभेदने कंधरा ग्रीवा बाहुः प्रसिद्धः सक्थि ऊरुः तेषां प्रत्येकं भंजने मध्यमसाहसो
दंडः किंच एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद् द्विगुणो दमः यदा पुनर्बहवो मिलित्वा एक
स्यांगभंगादिकं कुर्वंति तदा यस्मिन्यस्मिन्नपराधे यो दंड उक्तस्तस्माद् द्विगुणो दंडः
प्रत्येकं वेदितव्यः अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधे तस्मिन्नेव सवर्णे वि राम॰
षये भिहितस्य दंडजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिर्वृद्धिश्च कल्पयेत् वाक्पारु २५२
ष्ये यथोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः तथैव दंडपारुष्ये राज्ञा कार्या यथाक्रममिति म

स्यानन्ताधिस्सलहेदणवश्यवनिष्ठावनोदर्यांहावोष्टोह्रेदेपेक्षुपः श्रवस्तवपनोमेहृसवर्षा
ईपनोगुरांसिनिम्मरणायल एवंभातिलोम्मापराधेदेस्सभिधायपुनःसज्ञातिसप्धिकु
माह उत्कृष्टेन हस्तपादेन दशाविंशतिकोटस्मो पर स्पष्टेन सर्वेषां साहस्रमध्यमसाहस्रं हः
स्वपादेवालाडनार्थमुत्कृष्टेन यथाक्रमंदशापणेविंशतियणाख्यदेशोवेदितव्यः परस्प
रवधार्थशालिउत्कृष्टेन सर्वेषां वर्णिनां मध्यमसाहस्रोदंडः किंच पाटकेषां सुकवेश
लेचैनेषु पण्णन्दशा पीडाकर्षांशुकावेष्टपादधामेषानेदमः पाटकेषवसुकरा
ण्णमन्यतमेगरहीतापउत्लेचनिकुट्टिन्याकर्षनियुमोदशापणेदेश्यः पीडावाकर्षेश्व
शुकावेष्टयपादधामस्य पीडाकर्षांशुकवेष्टपादधामेनतस्मिन्नसम्बद्धितेशतंदंड्यः
एतदुक्तंभवति येंशुकेनावेष्टागादस्मा पीडाकृष्यचमः पादेनस्थूरपातितेशतनप
णनदमस्यविदिति किंच शोणितेनविनादुःखंकुर्वंचकाष्ठादिभिर्नरः द्वात्रिंशतेप
णनदेश्योद्विगुणेदर्शनेद्विजः यःपुनःशोणितेनयथावत्स्थूलतरपानपास्यतोता
डनेकाष्ठलोष्टादिभिःकरोतिसमोद्वात्रिंशतिपणान्दंड्यः तन्मांसास्थिभेदेपुनर्मत्र

मि·व्यं·
द्वि·
२५३

मसाहसं दण्डः। पशुभिर्द्रोहे दण्डमाह। दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा। दण्डः।
क्षुद्रपशूनां स्याद्द्विपणप्रभृतिः क्रमात्। क्षुद्राणां पशूनामजाविहरिणप्रभृतीनां ताडने।
दुःखोत्पादने शोणितस्रावणे शाखाङ्गच्छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः। द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य
स द्विपणः। द्विपणप्रभृतिरादिर्यस्य। शाखाशब्देन चात्र प्राणसञ्चाररहितं शृङ्गादिकं।
लक्ष्यते अङ्गं करचरणप्रभृतीनि। शाखाङ्गच्छेदने गणनयासौ द्विपण
प्रभृतिश्च दण्डगणो द्विपणश्चतुष्पणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपण
स्त्रिपणश्चतुष्पणः पञ्चपण इति। कथमिति चेदुच्यते। अपराधगुरुत्वतारतम्यस्य दण्डगु
रुत्वतारतम्यानुविधायित्वेन दण्डद्वैगुण्यमवगम्यते। न त्वेकोत्तरत्वेन। द्विसंख्यायाः पणादूर्ध्वं प्रवृत्ता।
द्विसंख्यायाश्चाभ्यासादष्टपणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवद्यम्। किं च लिङ्गस्य छेद
ने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च। महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः। तेषां क्षुद्रपशू — राम·
नां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने च मूल्यं दद्यात्। महापशूनां तु — २५३
गोगजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषु पूर्वोक्ता

नुसमयगणनं किंच कलहापहृते देवेदेरसु द्विगुणः सहतः कलहेवर्तमानेप्रक्षेनापहृ
तेनतेनप्रमयपर्वणीभ्यं अपहृतं स्मान्द्विगुणअयमहारान्निमिनोदेशोदेयः किंच ३ पव
सुमारस्येयत्स सत्सुमुन्यानतेवायं दात्योदेश्चयोमस्मिन्कलहेसमरहृतेः योप।
यतोऽयानान्तुरुव समुनारस्येनस तस्मात्रणरापणाहेपश्चात्रयेपयार्थेचयोव्यापः
हेक्षयतेनेरघात समनुस्यानेत्रणरोमणयस्मिन्कलहेयोदेस्लेचद्घातनसमस्या
नजेव्यवैयमात्रं परगात्राभिश्राहे देस्सुकातदनेनरवंवहिरेगार्थनाशोदेसाह।
अभिधानेनयाहेदेभेदेकृयाचपातने पण्णत्तापः पंचदशाविंशतितत्यप्रयेनघा सु।
ऋगर्दिनाकृरस्याभिधानेविदरणेहृधीकरणचपप्याक्रमेपंचपणेदशपणणोर्वे
गतिपणस्नुदेशोवेदेनवाः अवपातेनपुनः कृरस्पनेत्रयोदेशः समवच्चनायास्तः
पुनःकृरसमेपादनार्थंचघनेनाभिनेरघात अपिच त्रावोत्पादिरहेदिपनप्राण
हरेतथ्या घोरस्याद्यः पणन्यापोद्विनीयोमध्यमेदमे परगदेदुःखजनककेरका
दिदंप्रदिपनघोरशापणनेदराःप्राणहरंपुनर्विषमजंगमादिकप्रदिपनमध्य

मि॰ व्य॰
द्वि॰
२५५
155

निविडलतामात्रस्तम्बाः गुडूच्यवल्लीतृणाग्रसरलप्रायाः कुंदैककादयः क्षुपाः कर
वीरादयः सरलप्रायालतादीर्घपापिन्योद्राक्षातिमुक्तकाप्रभृतयः प्रतानाः कोद्रप्रो।
हरद्विनासरलपापिन्यः सारिवाभिश्रैषप्रभृतयः ओषध्यः फलपाकावसानाः शा
लिप्रभृतयः वीरुधः छिन्नाग्रपिपाद्विविधप्ररोहैस्तिगुडूचीप्रभृतयः एतेषां पूर्वोक्ते
षुस्थानेषुकर्णनेच्छेदने पूर्वोक्ताद्दंडादर्धदंडोवेदितव्यः इतिदंडपारुष्यप्रकरणं संप्र
तिसाहसंनामविवादपदंव्याचिख्यासुस्तल्लक्षणमाह सामान्यद्रव्यप्रसभहरणा
त्साहसंस्मृतं सामान्यस्यसाधारणस्यपरद्रव्यविनियोगानर्हत्वाविशेषेणपरकीयस्य।
द्रव्यस्यापहरणं साहसंकृतं प्रसभहरणात् प्रसह्यहरणंबलावष्टंभेनहरणं
इतियावत् एतदुक्तंभवति राजदंडंजनाक्रोशंचोल्लंघ्यराजपुरुषेतरजनसमक्षं।
यत्किंचिन्मारणहरणपरदाराप्रधर्षणादिकं क्रियतेतत्साहसमिति साहसलक्षणं प्र।
नःसाधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापिबलावष्टंभेनक्रियमाणत्वात्साहसत्वे
स्तिनारदेनापिसाहसस्वरूपंविवृतंसहसाक्रियतेकर्मयत्किंचिद्बलदर्पितैः

राम॰
२५५

दंडो द्विगुणो दंडो वेदितव्यः स्थावराभिद्रोहे दंडमाह प्ररोहिशाखिनां शाखास्कंधसर्ववि
दारणे उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः प्ररोहन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यो
याश्छिन्नाः पुनरुद्गमाः प्रतिरोहे प्ररोहन्ति ताः शाखा येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्ते
षां शाखाच्छेदने यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कंधः तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने
च यथाक्रमं विंशतिपणादंडादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दंडो द्विगुणः एत
दुक्तं भवति विंशतिपणः चत्वारिंशत्पणः अशीतिपणः इति इमे त्रयो दंडा यथाक्रमं शाखा
च्छेदनादिषु अपराधेषु भवंतीति अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यद्रुमाणामाम्रादीनां
पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दंडाः अनुपजीव्यप्ररोहिशाखिषु पुनरूहेन कल्प्यं ।
वृक्षविशेषेष्वप्याह चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये जातद्रुमाणां द्विगुणो
दमो वृक्षे च विश्रुते चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्ताद्दंडाद्द्विगु
णः विश्रुते पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दंडः गुल्मादीनप्याह गुल्मगुच्छक्षुपलताप्र
तानौषधिवीरुधां पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषूक्तेषु कर्तने गुल्मा अनतिदीर्घ

मि·टी· षयं गम्यते साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह । यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं द-
मं । यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं
द्वि· दंडं दाप्यो नवेधातिगण्यात् साहसकर्तृविशेषे प्रत्याह । अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभा-
२५५ र्याप्रहारदः । संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् । सामंतकुलिकादीनामपकार-
स्य कारकः । पंचाशत्पणिको दंड एषामिति विनिश्चितः । अर्घ्यस्यार्घार्हस्याचार्यादेरा-
155 क्रोशमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्या-
र्थस्याप्रदाता यश्च समुद्रगृहस्य द्वारमपि तथा समुद्रगृहं चेद्द्वारादि सामंतानां
कुलिकानां स्वकुलोत्पन्नानां ग्रामादिषु ग्रामस्य देशस्य यो यानां चापकर्ता तेन सर्वे पं-
चाशत्पणपरिमितेन दंडेन दंडनीयाः । किंच स्वच्छंदविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधाव-
कः अकारणे च विक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान् स्पृशन् । शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च राम·
भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्र- २५५
तिघातकृत् । साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितापुत्रस्वसृभ्रातृदंप-

तस्मादहमपि निष्क्रान्तः सहोवलमिहोत्पन्नमिति नमिरिदं साहसंचौ पंचागदेशपाठ्यप्रसी
मेयरहणेशृणुमासन्नस्मपिवलदर्पावर्त्तेऽपायिनाभिहितमिति देशातिरेकापेक्षया
भिधानेनसम्यक्चेत्यविप्रतिपादनार्थं प्रथमामेदेनैवविधमभिधायतल्लक्षणे
एषकफलमरलोपादकारीनांबुद्धिमंचकरणस्याच एतेनैवप्रकारेण मध्यमस्या
हमेस्मरतं आपादोविषयात्वाद्यैः परस्पराभिसर्पणे श्राणोपरोधिपिचान्यत्र सम्यग्न
समाहमे तस्यदेशःक्रियापेक्षः प्रथमस्यप्रणालावरः मध्यमस्त्वनयाग्रहैदेहेऽपंच
प्रणालावरः उत्तमेसमाहमेदेहः समरूपावरद्व्यामने वधःसर्वस्वहरणेपुरात्रिवांसनाक
ने नरेगलेवरमकोरेउत्तमसाहसमिति वधादपश्चापराधतारतम्याद्युत्तमसा
हसेससमस्तावपस्तावायोज्याः यैनत्रयपरस्वापहरणेहपेदेड साह तस्मल्पादिद्विगु
णोदेशोनिरूपेतलचतुर्गुणः तस्मापहतस्वामस्यमूल्यादिद्विगुणोदमःस्यात्पुनः सा
हसेहृतानाहमकार्षमितिनिह्नुतेतस्यमूल्यान्चतुर्गुणोदंडोभवति एतस्माद
वर्तिशेषदेवविधानात्प्रथमसाहसमादिसामान्यदंडविधानमपहारवायतिरिक्तेवि

श्रीनिशीथचू.

नि.चू.
द्वि.
२५६
156

हुंदीयते मरामि ना वहं तं देयमिमेवं भाटके न मोइदाति आधितं वा न पतिस्सुइं दमोवा
याचितं ददाति एसो मम मयराघदस पएण एदं उऊ: नातिव त्ताति सूरू एगम्मं लमलफलके
त्तालनीयाति नणायाएणे नच ममस्समनीयानि चसरगहेच वामसपित तम्मा नीतरघारेरु:
गा लमलेफलकेस्ल हाए तिम्मा हूसंभामिमेजक: नचवासंमिवासोम्मिनीहरेन्नचवामयेरि
तिमनुस्सरएगन पदापुन: प्रमादानातिनायपतितदानारहेनोकेउछअंमूल्याछमा
गो हियेतमकेहो तस्स वासम: हि:म्पादवित्रितनोयांगात्रुतहिंतेहूमेवच ग्रहेक्रियावुए
रत: पार्दशयवचप:क्रमात पावतहीएारदशंजीएंजीएंस्स नियम:इम: ग्रछपएक्री
तस्ससक्हेतस्सवत्रस्स नागितस्साछमभागेनपएम्हनेमरल्पदेपहिहीतस्सवयादि
नेमएहूयो नेविधोतस्स पुनरलनीयांशम्मनेचतहींतस्साहं पएचतछपदेपंततः पर
निर्णीजननमवधिाछम्मरल्पपादपादांयचयेनदेयं यावज्जीएंजीएंस्सपुनभाषितस्से। राम.
हातोमूल्यदानकल्पते पितापुत्रविरोधेतुमाहिएणविपएगोरइम: ग्रनरेचनयापं। २५६
स्मानस्साप्पछमुएगरम: पितापुत्रेयो:कलहेय:साद्यंग्रंगीकरोतिनकलहविवार

स्याचार्यशिष्यकाः एषामपितान्योन्यस्यागीचमानत्वेहेतुमाह ति योगोविजायः सेहु
यादिषवांगच्छतिचोराद्भिभयाकुलैर्विक्रुष्टैचयः सक्रोपिनाभिभवति यथाहुः याकै
शंकरोतिचोरलोभाद्याह्वाणादीनस्वशांतयस्मृत्स्मृदयत्रजिनानादिगंवरादीनदेवापि ।
प्रेचकर्मणिणमोजयतिययाः पुके मानरंगहोष्याभिरमेवेशवैपयंकरोति नथाय्य ।
योगपएवमुग्रदिर्योध्यकुर्मीध्ययनादिकरोति हषोवलीवर्दः त्वरूपएशवोग्रजादय
स्तेषांपुस्त्वजननगाक्रेविनाशकः हृदत्वरूपशूनामितितपाठे हिंग्वाघौषधप्रयो
गेनहृचाईः पशूनानोपानपिनासाधारणत्वास्यवंचकः दासीगर्भस्यपातनपिता ।
येचापित्राह्यौ ग्रपतितापवसन्नोन्योन्यमजेतितेसर्वेप्रत्येकंपणपातरेहीभवे ।
ति इतिसाहस्यप्रकरणं साहसप्रसंगात्तत्स्वहणापराधेषुनिर्णेजकादीनांहेतुमाह
वसानहीन्यणन्हेशोनेजकस्यपरांस्मकं विक्रयावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दश
नेजकोवहस्यधावकः सपादिनिर्णेजनार्थंसमर्प्यितानिवासांसिस्वयमाच्छादयतिन
दासोपणास्त्रयंदंडः पः पुनः तानिविक्रीणीतेयावक्रयेवाधत्तावस्कालसयभोगार्थंव

मि॰ द्वृ॰
हि॰
२५७
157

मोत्तमसमाहस्यात्तद्देवनीयः तत्रापि तिर्यग्गवादिषु मूल्यविशेषेण च दंडः ज्ञातोगुरुलघुभा
वः कल्पनीयः शूकरधार्यपशुवधप्रातिवस्त्रपशुप्रमंचाति ममाप्नव्यवहारेच समरायाशोदश।
मृतसमं यः पुनर्वधनीनमहिमनपराधिनराजाज्ञयाविनावध्नाति पशुवह्नव्यवहारे।
यमाह तनमनिर्हूतनव्यवहारेचोन्मज्जनसमसावृतमसमाहसंदाप्यः मानेनतुलयावापि
यांशमष्टमकंहरेत् दंडंसदाप्योहिनःतंतहृद्धैहानौचकल्पितं यः पुनर्वणिकक्रीडेहिका
यांमादेः पण्यस्याष्टमभागंकूटमानेनकूटतुलयामैन्यथावापहरति सदाप्यःपणानांद्वि
शतंदंड्यः यत्नहेतस्यपुनर्हरव्यस्यवृद्धौहानौचदंडस्यापिवृद्धिहानीकल्प्ये भेषजस्ने
हलवणगंधधान्यागुडादिषु पण्येषुप्रतिपनहीनेपणान्दाप्यस्तुषोडश भेषजमौ
षधद्रव्यंस्नेहोघृतादिःलवणंप्रसिद्धंगंधद्रव्यमुशीरादिधान्यमगुडोप्रसिद्धःआदिग्रहणा
द्धिंगुमरीचादिःपनेषुसारद्रव्यंविक्रयार्थमिश्रयतःषोडशपणोदंडः किंच मृच्चर्म राम॰
मणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससां अजातौजातिकरणेनविक्रेयाष्टगुणोदमः नैवम् २५७
नेवक्रमूल्यजातियंस्मिन्मृच्चर्मादिके तदजातितस्मिन्जातिकरणेनविक्रेयार्थगंधव

यतिसुसोपएणत्रपंदेउः यसुनयोःसपएोविज्ञादपएएहानेसुतिभूर्भवत्तसोचकारानयोः
कलहंवर्द्धयति सोपित्रियपमाटदृह्रगुएएचवविंवयतियएएनुदंउनीयःदंपमाटिघयमेवदे
होनुसरएणीयः तलासमसनयानानाहूटकूत्राएएकसच एभिसुवयवहतोयःसदाया
दमसूलमे तलानोललनदेउः पासनेवोक्रमानेसुस्पदेणएएदिनाएएकंसडोचिरेक्रितेद
सनिष्काटि एनेयांयःकूटकूदेयसुमिहूपरिमाएएदमयानहृननमाघिकाडमाटेर
मावहारिकसुद्दितनेनाधाद्दिगर्भनेवाकयोनियसुतेःकूटेजीवन्नपिमावहरतिना।
सुभोसनेकसुतमसाहसंदेउनोयोनाएएकपरीहिएएसनाह सकूटेकूटकंसुनेकूटे।
यसुाप्यकूटके सनाएएकपरीहीनताप्यउनमसाहसे यःपुननोएएकपरीहीना।
नाटिगर्भमेवडमाटिकंसप्यागितिहूनेसप्यचवाकूरमितिसुसावुनमसाहसंदेउः
चिकित्सकंसमाह भिषकमिथ्याचरन्नाप्यसिनर्पतन्नप्रथमसंदमे साम्नुषेमध्यमेराज
मानुषेषूत्तमंदमे यःपुनर्भिषकमिथ्यापुर्वेदानभिज्ञएववैज्ञोवनार्थचिकित्सितेजा
हमितिनितर्यसनुष्पराजमवछ्मेपुचिकित्सामाचरयमसोयमाक्रमेएएप्रयमसमध्य

मि॰ टी॰ प्रत्याह संभूयकुर्वतामर्घंसबाधंकारुशिल्पिनां अर्घस्यह्रासंवृद्धिंवाजानतोदमउत्तमः
द्वि॰ राजनिरूपितार्घस्यह्रासंवावृद्धिंवाजानन्तोपिवणिजःसंभूयमिलिताकारूणांरजका
दीनांशिल्पिनांचित्रकारादीनांसबाधंपीडाकरमर्घान्तरंलाभलोभात्कुर्वन्तःपण।
२५८ब सहस्रंदंडनीयाः किंच संभूयमिलितावणिजांपण्यमनर्घेणोपरुंधतांविक्रीणतांवाविहितो
दंडउत्तमसाहसः येपुनर्वणिजोमिलितादेशांतरागतंपण्यमनर्घेणहीनमूल्येन
प्रार्थयमानाउपरुंधंतिमहार्घेणतेतेषामुत्तमसाहसोदंडोविहितोमन्वादिभिः केन
158 पुनरर्घेणपणितव्यमित्यत्राह राजनिस्थाप्यतेयोर्घः प्रत्यहंतेनविक्रयः क्रयोवानिः
स्रवस्तस्माद्वणिजांलाभकृत्स्मृतः राजनिसन्निहितेसतियस्तेनार्घः स्थाप्यतेतेनार्घेण।
प्रतिदिनंक्रयोविक्रयोवाकार्यः निर्गतःस्रवोविशेषोयस्मात्राजनिरूपितार्घात्सनिःस्रवः
सएववणिजांलाभकारीनपुनःस्वछंदपरिकल्पितात् मनुनाचार्घकरणेविशेषोद राम॰
र्शितः पंचरात्रेपंचरात्रेपक्षेमासेतथागते कुर्वीतचैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनंनृपइति २५८
किंच स्वदेशपण्येतुशतंवणिक्गृह्णीतपंचकं दशकंपारदेश्येतुयःसद्यःक्रयविक्रयी

ण्डस्मान्नरसंचारणेन वर्द्धमूल्या ज्ञातीयसाहस्यसंपादनेन यथा मल्लिकामोदसंचारणे
नस्तनिकायां सुगंधामलकमिति । मार्जारचर्मणेव वर्णकर्षापादनेन व्याघ्रचर्मेति ।
स्फटिकमणेर्वर्णान्तरकरणेन पद्मरागगरुत्मिका पौष्पिकेसरेन गुणेन कर्षापादनेन पद्मरत्न
मिति कार्स्यायसवर्णकर्षाधानेन कौशेयमिति विक्रयसामान्यादितसाहस्यमस्त्रमा
देः यण्याश्च गुणेरंशो वेदितव्यः समुद्रपरिवर्तनं च सारभांडचक्रविम्बव्यधानं विक्र
यं वापि न यतो देशकल्पना भिन्नेपणेनपंचाशत्पणेन स्थानमुच्यते द्विपणे द्विपणा
नोऽदेशमूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् सुरंपिधानेसह मुद्रेण वर्ततउति समुद्रं करंडके परि
कर्तनेनव्यभ्यासः यो न्यदेवमुक्तानां पूर्णकरंडके दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फ ।
टिकानां पूर्णकरंडके समर्पयति पत्रसारभांडं कस्तूरिकादिके कृत्रिमे कृत्वा विक्र
यमाधिं वा नयति तस्य कल्पनावसमाण्णं वेदितव्या कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्य
मते पत्रे भिन्नेनूनेन न्यूनयणमूल्यारति यावत्तस्मिन्कृत्रिमे विक्रीते पंचाशत्पणो दं
डः मूल्ये पुनः शते द्विपणमूल्ये द्विपणानो दंडः समेवं मूल्यवृद्धौ दंडवृद्धिरन्ने यावल्लिजः

मि·टी·
द्वि·
२५९
129

धं पण्यं जंगमं स्थावरं तथा षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः गणिमं तुलिमं
मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति गणिमं क्रमुकफलादि तुलिमं कुंकुमादि मेयं शाल्यादि क्रि
यया वाहदोहादिरूपयोपलक्षितं गोमहिष्यादि रूपतः पण्याङ्गनादि श्रिया दीप्त्या मरकत
पद्मरागादि इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दंडमाह गृहीतमूल्यं यः
पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्लाभं वा दिगागते गृहीतं मूल्यं य।
स्य पण्यस्य विक्रेत्रा न तु गृहीतमूल्यं तद्यदि विक्रेता प्रार्थ्यमानाय स्वदेशवणिजे क्रे
त्रे न समर्पयति तत्र पण्यं क्रयकाले बहुमूल्यं न कालान्तरे ऽल्पमूल्येनैव लभ्यते त।
दायं क्रीसहितो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थावरजंगमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रे
ता क्रेत्रे दापनीयः यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किंतु क्रयकाले यावदे।
व यत्तो मूल्येस्य पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव न दानं सपण्यमादापनं यस्मिन्देशे विक्री राम·
णीतं तस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन २५९
वा सहितं क्रेत्रे वांछावशाद्दापनीयः यथाह नारदः अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमा।

स्वदेशपण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते स पंचकं शतं नेपण्यशते न पण्ये पंच पंचकं लाभं गृह्णीया
त्. परदेशागतात्पुनः पण्यात्पण्यशतमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात्. यस्तु पण्यं
यग्रहणादेव समय एव विक्रयं संपद्यते. यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालानुरूपो व
द्ध्या लाभोनुमेयः कल्प्यः. एवं च यथा येन स्थिते पण्यशते पंचपणो लाभो भवति तथा।
र्घो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः पारदेश्यपण्योपर्यर्घीति नृपाणां प्रकारमाह. प।
ण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवं अर्घोनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च. देशांत
रादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभांडग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयु
क्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं पण्यस्योपरि संस्थाप्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पण्यशते दशपणो।
लाभः संपद्यते तेन प्रकारेण क्रेतुर्विक्रेतुश्चानुग्रहकार्यर्घो राज्ञा स्थापनीयः. प्रासंगिकमपि
समाप्याधुना विक्रीयासंप्रदानमुपक्रमते. तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितं विक्रीय पण्यं मूल्ये
न क्रेतुर्यन्न प्रदीयते विक्रेयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यत इति. तच्च विक्रेयद्रव्यम्।
चराचरभेदेन द्विविधमभिधाय पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रतिपादितं लोकेऽस्मिन्द्विवि

मि॰ ह्र॰
द्वि॰
२६०
160

निर्भवेत् पण्याग्रहणात् कृतं पण्यं केनचिद्दोषेण नशितं नवान् अपि च राजदैवेनोपघातेन पण्ये
दोषमुपागते हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानं
मपि पण्यं विक्रेता न समर्पयत्यज्ञानात् पश्चाच्च राजदैविकेनोपघातेन भवति त
दासौ हानिर्विक्रेतुरेवातोऽन्यद्दुष्टं पण्यं विनष्टमदृष्टे क्रेतुर्देयं किंच अन्यहस्ते च विक्री
ते दुष्टं वादुष्टवद्यदि विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात् द्विगुणं भवेत् यः पुनर्विनैवानुश
यमेकस्य हस्ते विक्रीते पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं वि
क्रीणीते तेन दातव्यं पण्यं मूल्यात् द्विगुणं दमो वेदितव्यः नारदेनात्र विशेषो दर्शितः
अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्मै तं प्रयच्छति द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु
दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु
ति सर्वस्यापि विधिरयं न मूल्यपण्ययोर्दुष्टयोः यदा न मूल्ये पुनः पण्ये वा ऽस्याव क्रयं केनच
विक्रेता तेन समकारिणः सममपादत्ते सदृशेनावानकस्मिन्दोषः यथाह नारदः दत्तमूल्य
स्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः अदत्तेऽन्यत्र समये विक्रेतुरविक्रयं यदि विक्रीतानु

राम॰
२६०

वेहेन स्यानिनामेष नियमो ऽद्विष्ठाभेदि न्विचारि एणमिति यथान्नत्वंमहतेनयएणस्यन्नूत
भावस्तदानस्मिन्नेएपवस्तुग्टहादिकेयउपभोगस्तदस्तुाद्नमुत्वनिवासादिरूपो विके।
नुस्तन्सहितेनयएणमसौदाप्यः यथाहनारट्: विकेपयएणमूल्येननयः केनन्नेप्रयहृति।
स्यावरस्यहंपदाप्योऽजेगमस्याकिमायफलमिति विकेतुरुपभोगः हृमः उच्यते केनर।
संवंधिनेनचीयमाएनान्नष्ठनःक्रययानमस्यधानारिरूपः नस्यनुउपहन्येनवाय।
एपरहेनाएक्रियेनवाविकेनरेवमोनयोंविक्रीयामप्रयहृन्नुउमुह्योकेनान् यदाव
मोक्रेनारियानेरानयएणायंमागनम्नमएणमादायदेयानेरविक्रीएननस्ययोलाभ
स्तेनसहितेविकेनाकेन्नेदानन्यः यथंचक्रीनयएणमसर्पएणनियमोन्नष्ठयाभाव
दृष्टव्यः सनिनन्नुणयेक्रिनाविक्रीयवाकिंविविदिमादिमनक्रेवेदिनव्यं किंच विके
नमपिविकेयस्यवेक्रेनयंगटकृति हानिस्तक्रेनदोषेणकेनरेवहिमाभवेन् यदापुन
जीनानुणयःकेनायएणनतिहृहृतिनदाविकेनमपिपएणमन्यत्रविक्रेयप्रदापुन
विकेनाष्टेयमानेकेनानमूकरानि नचयएणमाजादेविकेनापदनेनदाकेनरेवासाह

वि॰ र॰
द्वि॰
२६२

यकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वतोयमेवदंडः उपभोगेनाविनष्टेरेणुस्थिपर्यंष्वनुशय।
यकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वतोमनुःक्रीत्वादेशोदृष्टव्योपरेणानुदशाहस्यनदद्यान्ना
पिदापयेत् आददानोददच्चैवराज्ञादंड्यःशतानिषडिति इतिविक्रीयासंप्रदानंनाम।
प्रकरणं इदानींसंभूयसमुत्थानंनामविवादपदमभिधीयते समवायेनवणिजां।
लाभार्थंकर्मकुर्वतांलाभालाभौयथाद्रव्यंयथावासंविदाकृतौ। सर्वैवयमिदंकर्म
मिलिताःकुर्महइत्येवंरूपासंप्रतिपत्तिःसमवायस्तेनयेवणिग्नटनर्तकब्रह्मतक्षयोला
भलिप्सवः प्रातिस्विकंकर्मकुर्वतेतेषांलाभालाभानुपचयापचयौयथाद्रव्यंये।
नयावद्धनेनपण्यग्रहणंप्रदत्तेनदत्तसारेणवसेयोमहाप्रधानगुणभावमयां
लोचनयास्यभागाद्वयमस्यैकोभागइत्येवंरूपयासंविदासमयेनयथासंप्रतिप
न्नंतथावेदितव्यौ। किंच प्रतिषिद्धमनादिष्टंप्रमादाद्यच्चनाशितं सतद्दद्याद्विप्लवा
च्चरक्षिताद्दशमांशभाक्. तेषांसंभूयप्रचरतांमध्येपण्यमिदमित्यनेनव्यवहर्तव्य
मितिप्रतिषिद्धमाचरतायन्नाशितं अनादिष्टमननुज्ञातंवाकुर्वाणेननयाप्रमा

राम॰
२६२

)61

सायोभिहितः क्रोधानुबंधस्यमसहनूपेत्वमाकंसप्रेक्षितमधुनानंतभवमाथारणंधर्मे।
माह इयंवृद्धिंचववर्णिनानायपापानामविज्ञानता क्रोधानुबंधस्यः कार्यंः कुर्वंत्रुयञ्जाग
देहभाक् पर्शेहितक्रोधपपाणानांक्रमोनरकालक्रमपकालपरिमाणतोर्थकृतोवृद्धिम
पश्यतांक्रेधानुबंधयोनानकार्यंःविक्रेणाचमहार्थनिवेधनेपपापहपमपपपरलानात्रु
शयितंचेमहद्विहयपपविज्ञानेपुनःक्रेन्द्रविक्रेत्रारसनुशोकाभवनीतिव्यतिरेकाद्रुक्रेम।
वतिमनुशयपकालावधिप्रनारटेनोक्तः क्रीताम्रल्पेनपःपपापेंड्रःक्रीतंमन्यतेक्र
मीतिक्रेतःप्रीतरेपुननमिन्नवान्यविहनेद्विनीयेक्रिरटक्रेनामहल्पार्णिश्रामामावेह
न द्विगुणोनिनीयेद्विपरतःक्रेन्तेरवतनष्टिति अपशेहितक्रपविक्रमेपुनःपपापेवेगु
णपनिवेधानानुशयमावधिर्दशोकपंचशामाहेस्मादिनाद्विंनपवनरनयावावोप्र
माहद्विहयपपरिज्ञानस्यानुशयप्रकारणलमवगम्यते प्रथापपापपरिहारविधिवा।
लानुपपदोषाणामतःपपपदोषनहद्विप्रकारणपैत्रतयाभावेनुशयकालाम्यंत
रंपिप्रहानुशयंकोनिनसपपपपुद्गारदेरनीयः अनुशयप्रकारणामप्रस्त्रावेपनुश

मि॰ व्य॰
द्वि॰
२६२

162

णे जलजे च न तत्र स्थलजमर्घप्रदेयं पण्यं हिंसां भागेषु स्नेनस्यो हरेदित्यत्रोक्तं जलजे तन्मा
नवेभिहितं पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे पादं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्त
कः पुमान् भांडपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः रिक्तभांडानि यत्किंचित्पु
मांसश्चापरिच्छदाः इति शुल्कस्थेयं पण्यपणयोर्विशेषः न भिन्नकार्षापणमस्ति शु
ल्के न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते न भैक्षलब्धे न हतावशेषे न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न
यज्ञे इति नीयतेऽनेनेति तरः नावाधिरूढस्य शुल्काधिकृतः तरिकः स यदा स्थ
लोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणान्दंडनीयः वेश्मनो वेश्म प्रतिवेश इति स वेश्माभि
मुखं स वेश्म पार्श्वस्थं वोच्यते तत्र भवाः प्रातिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च तेषां
श्रुतवृत्तसंपन्नानां श्राद्धादिषु विभवे सत्यनिमंत्रणे एतदेव दशपणात्मकं दंडं वेदि
तव्यं देशांतरमृतवणिग्रिक्थं प्रत्याह देशांतरगते प्रेते द्रव्यं दायादबांधवाः ज्ञा
तयो वा हरेयुस्तदागतास्तैर्विना नृपः परदेशं संप्रयातानां वणिजां मध्ये यः कश्चिद्देशांतरे
गतो मृतस्तदीयमंशं दायादाः पुत्राद्याः सपिंडवर्गाः बांधवाः मातृपक्षा मातुला

राम॰
२६२

दानस्वामिहीननयावायेन मन्त्राणि ते समतत्स्य एव वणिग्भ्यो दद्यात्. यः पुनः म्लेच्छांमध्ये।
वैरराज्ञाभिरिजनिनाद्वा समनास्य एव पालयति स्म न स्मात् द्विनान्य एव पात्र द्वयामे संस्थोल
भेन सर्वे प्रदेयपण्याद्विंशभागं शुल्कं न्यपोहेरन् आसिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगा
मि तत्. यतः पण्यस्य पत्न्यल्पमिन्म्रसु स्लस्य प्रपैहे पण्याद्राजनो नि न्रूपण्याद्वेनागसो
मूल्याद्विगुणितं नमसे शंशुल्कायं गृह्णीयात्. यस्तु नवां सिद्धमन्यत्र तनाविक्रेयमिति
राज्ञा प्रोक्तं सिद्धं यस्तु राजयोग्यमणिमाणिक्यादिस्त्रप्रति सिद्धमपि न राज्ञे निवेद्य
लाभलाभेन विक्रीते चेद्राजगामि मूल्यदानेनिरपेक्षं नस्तं वै राज्ञापहरेदित्यर्थः
मिथ्यावदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन्. दाप्यस्त्वष्टगुणं यश्च सव्याजक्रयवि।
क्रयी यः पुनः पैवृणिक शुल्कवेचनार्थं मिथ्यावदन्पण्यपरीमाणं निह्नुते शुल्क।
स्थानाद्वापसरति यश्च सव्याजमेवेन्मेवे विवादास्पदीभूतं पण्यं क्रीणाति विक्री।
णीते वा ते सर्वे पण्यादष्टगुणं दण्डनीयाः यश्च तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्
दाप्यः पणान्दश ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे शुल्कं हि द्विविधं स्थल

मि॰ द॰ पपरीक्षिण्यादिकं कारयेत् ग्रामगृहहिरण्यविनिमयमृत्विगादि प्रतिदिशति अनेन
द्वि॰ विधिना ख्यातमृत्विक्कर्षककर्मिणाम् अनेन लाभालाभौ यथाद्रव्यमित्यादिना वणि-
२६३ ग्धर्मकथनेनर्त्विजां होत्रादीनां नटनर्त्तकादीनां नहादीनां च शिल्पकर्मोपजीवि-
नां विधिरेवंप्रकारः ख्यातः ख्यातस्तत्र चर्त्विजां धनविभागे विशेषो मनुना दर्शितः सर्वे-
षामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन इति
163 अस्यायमर्थः ज्योतिष्टोमे शतेन दक्षयेतेति वचनेन गवां शतमृत्विगानतिरूपद-
क्षिणाकार्ये विनियुक्तमृत्विजश्च होत्रादयः षोडश मानत्रकस्य क्रियानेशाडस्यपेक्ष्यामिर-
भ्यते सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारस्ते गो-
शतस्यार्द्धिनः सर्वेषां भागपरिपूरणे यपतिवस्याष्टाचत्वारिंशद्रूपार्द्धं न्यर्द्धभाजः
अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धेन तस्य मुख्यांशस्यार्द्धेन राम॰
चतुर्विंशतिरूपेणार्द्धभाजः ये पुनस्तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते तृतीयां- २६३
शिनः मुख्यांशस्यार्द्धं षोडशरूपतृतीयांशभाजः ये तु पादिनो ग्रावस्तुदुन्ने-

याज्ञानयोयस्य वर्गेष्वतिरिक्तास्पिंडवाग्रागताः संभ्रमस्यावहारिणोपेदेशांतगस्याग
नात्ते वाग्रपिंडोषु तैर्विनाशणात्र भावे राजाग्रपिंडोयान वाशभेन वदृयादीनां वैकल्पि।
कमधिकाऽदर्शयति पोवांपर्यतिषमस्य यत्नोऽदृहितनरङ्गमोऽदिस्मान्निपादितएवाज्ञा।
पितिज्ञेयः शिष्यसत्रस्तूचाद्वित्रास्ताणनिषेधो वणिककमातिवचनप्रयोजने वणिजाम
पिमध्येयः पिंडदानएवदानादिसमर्थः सग्रपिंडोयानामष्याद्विशेषेपुनः सर्वेवणिजः
संसर्ष्टिनो विभज्य ग्रपिंडोसुसेषामप्यभावेदशवर्षदायादागमनेप्रतीक्षानागते।
पृथग्यमेवराजाग्रपिंडोयात् नदिंदं नारदेनस्पष्टमुक्तं एकस्यचेत्स्यात्मरणं दायादो।
प्यतदाग्रपात् अन्योवासनिदृयादेशक्रसेन्सर्वपवात नदभावेतुसमंतङ्गारपेदश
वत्सरान् अस्तामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः राज्ञानदान्मसात्कुर्यादेवंधर्मो
नहीयतइति किंच जिणांमज्जेमुर्तिलाभेमणाकोन्येनकारपेत् जिस्योवंचकले
निलाभेनिर्गतलाभेलाभमाप्तिश्यमज्जेपुर्वेहिःकुर्युः पश्चासंभूयकाशिणांमध्ये
भोंडप्रस्येवेहृणादिकंकर्तव्यसमर्पीसावन्येनसर्वकर्मभोडभारवाहननदाप्यं

मि॰ व॰
द्वि॰
२६४
164

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यस्तेयमाहुर्मनीषिण इति तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डनस्य ग्रह
णस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः॥ यश्चौरोऽयमिति जनैर्विख्याप्यते सो ग्राहकैरा
जपुरुषैरप्रमत्तैर्निपुणैर्ग्रहीतव्यः लोप्त्रेण अपहृतभाजनादिना वा चौर्यचिह्नेन।
नापहृतद्रव्यस्थानादारभ्य चौरपदानुसरणेन वा ग्राह्यः। पूर्वकर्मापराधी प्राक्प्रख्या
तचौर्यः। अशुद्धोऽज्ञातो वासः स्थानं यस्य सोऽशुद्धवासकः सोऽपि ग्राह्यः। किंच
अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः॥
परद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः॥ न
केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किं त्वन्येऽपि वक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्कया ग्राह्याः। जातिनिह्नवेन ना
हं शूद्र इत्येवंरूपेण नामनिह्नवेन नाहं डित्थ इत्येवंरूपेण आदिग्रहणाद्देशग्रामकु
लादिपरिलोपेन च लक्षितास्ते ग्राह्याः। द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्ता
स्तथा कुतस्त्योऽसि किंनामासीति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवत्यसौ

रा॰ म॰
२६४

रूपोन्तस्थब्रह्मण्यपास्ते स्वत्वोभागस्यपश्चान्नयोग्यशाब्दार्थस्यागोदृपलब्धाजः नन्वेकस्यसमय
शनियमोऽस्त्वितेननावरुद्धसमयोनापिरूव्यसमवायोनापिवचनेनपदस्यान्यागनियमः
स्यादेनःसमंस्यादेतत्पुनर्नादिनिन्यायेनसर्वेषांसमोसभाव्यकर्मोन्तरूपेणवोधाभा
व्यक्तमितिपुरुषस्त्रोच्यते ज्योतिष्टोमप्रकृतिकेद्वादशाहेनहतौयिनःपादेनइति
सिद्धवदनुवादोनतद्वतेपदिनप्रकृतिभूतेज्योतिष्टोमेस्वर्हनतौयचनर्त्विक्षभामो
त्केमैत्रावरुणादीनांनस्यादतोवैदिकादिप्रसृतिसमाख्याबलान्मात्गुरुक्रांशनियम
मोऽवकल्पतेतिनिरवद्यं इतिसम्भूयसमवस्थानप्रकरणम् इदानींलेपप्रस्तूयतेनहिलव
णंचमन्त्रनाभिहितं स्यात्साहसेनन्त्वपवस्मसमेकर्मेयत्कृतं निरन्त्वयंभवेल्लोपेक्षि
तापद्भवनेत्वयदिति अन्त्रपदत्वमर्थविशेषाधात्वादिसमर्हपश्चसमवैवलात्वंइमनय।
स्यार्थनहरणादिकंकिमनेननसाहसेनलेपंतावदिद्वलदाणांनिरन्त्वयेद्रव्यसाम्यायस
मर्हवचपिनापरार्थनहरणेनतद्युच्यते यत्रस्मान्नृपमपिकृत्वानमर्मरेद्दक्तनमित्त
भयात्रिकृतेनदयिस्लेयं नादेनाप्युक्तंउपायैर्विविधैरेषांछलयित्वापकर्मणि

मि॰व्य॰
द्वि॰
२५५
165

कथं प्रमाणे संभवति तस्य भावरूपत्वात् उच्यते। दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं स्फु
च्या वान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितं मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न सं
भवति तथापि कारणेन संसृष्टे भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचर
यत्येव यथान्यायापहारकाले प्रदेशे नरस्यस्य समभियुक्तेऽभाविते चौर्ये भावस्यान्यथा
त्विद्धः शुद्धिर्भवत्येव चौर्यदंडमाह चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः सलोप्त्रं प्राप्त
कं परीक्षया ततो निरूपितं वा निश्चितचौर्यं तेनापहृतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पन
या वा दापयित्वा विविधैर्वधैर्घातयेत् एतच्चोत्तमसाहसदंडप्राप्तिविषये योगोत्तमसाहसप्रा
प्तिविषयं न पुनः शुष्कवस्त्रादिस्वल्पद्रव्यमध्यमसाहसापहारविषये साहसेषु य एवोक्तस्त्रि
षु दंडो मनीषिभिः स एव दंडः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् इति नारदवचनेन वधरूपस्यो
त्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वव्यवस्थापितत्वात् यत्तु नेदं हि मनुवचनं अस्मायोपायान्वि
तत्वाहृत्वमेषामल्पात्मके यत्र स्तान्याहारयेद्राजा नाम हेतेन दंडेनेत्यते इति यत्तन्महापरा
धविषयं चौरविशेषपवादमाह सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ब्राह्म

राम॰
२५५

वधियाह्यः वस्त्रवचनास्त्रिमल्ललारादीनां ग्रहणेन यानिष्कारणं किमदस्य धनेन किं
वास्य गृहमिमे वेष्टहेति वेशोन रधारणेन ग्रान्मानेग्रहणिना ये चरंति मेवान्या याभा
वेपि बहुव्ययप्रकारिणः ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनां ग्रनिर्बा
नस्वामिकानां विक्रयकारकास्ते सर्वे चौर्यसंभावनया ग्राह्याः एवं नानाविधैर्लिंगा
न प्ररूपानर्हतिने चौराः वास्माधवः इति सम्प्रकरी हेतन पुनर्लिंगदर्शनमात्रेण
चौर्यनिर्णयं कुर्यात् चोरस्यापि लोप्त्रादिलिंगसंबंधसंभवात् यथाह नारदः अन्य
हस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि चोरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात्परीक्षयेत् न
ध्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः दृश्यंते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षण
मिति एवं चौर्यशंकया गृहीतेनात्मा शोधनीयः यस्त्वाह गृहीतः शंकया चौर्ये नात्मा
नं चेद्विशोधयेत् दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदंडेन दंडयेत् यदि चौर्यशंकया गृहीतो नस्त
त्रित्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तदा वहस्माणं धनदापनपूर्वादिदंडभाग्भवे
त् अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन स्वात्मा शोधनीयः ननु नामसंचोर इति मिथ्योन

वनहृते भवत्यवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिग्पालस्य वा अ
पराधः किंच स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति पंचग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्य
थवा पुनः यदा पुनः ग्रामाद्बहिः सीमापर्यंतक्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामः स्वस्मिन्
एव दद्युर्यदि सीम्नो बहिश्चौरपदं न निर्गतं निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविश
ति स एव चौरार्प्पणादिकं कुर्यात् यत्र त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे घाति।
तो मुषितो वा चौरपदं च जनसंमर्दादिना भग्नं तदा पंचानां ग्रामाणां समाहारः पंचग्रा
मी दशग्रामसमाहारो वा दद्यात् विकल्पस्तु यथाग्रामसंख्याकृत धनप्रमर्पणादि
केऽर्पादिसेवमंशः यदा तु स्वतोऽपहृतं धनं दापयितुं न शक्नोति तेन स्वकोशादेव।
राजा दद्याच्चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दद्यादिति गौतमस्मरणात्।
एतच्च मुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः यदि तस्मिन्दाप्यमानो भवेत्
मोषे तु संशयः मुषितः शपथेदाप्यो बंधुभिर्वापि साधयेदिति वृद्धमनुस्मरणात् अ
पराधविशेषेण दंडविशेषमाह बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः प्रस

णं पुनश्चौरेम हत्यमप्ययराधेन ज्ञातं येत्पितुर्ललाटे अंकं पितास्वदेशान्निष्काशयेत् ।
अंकनं च यस्य पदाकारं कार्यं तथा च मनुः गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति एतच्चौरेण तत्कालं प्राप्य श्रितमपि चि
कीर्षितं तदृष्ट्वा यथाह मनुः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदिते नौ कार्या राज्ञा ल
लाटे तु दाप्यास्तु तमस्माद्दम् इति चौरादर्शने पहृतद्रव्यग्रामस्य यामसाह बाति तेष
ते द्रोपाग्राम मध्ये निर्गते विवीते भर्तुस्त पथि चौराद्धर्तुर्विवीतके पदि ग्राम मध्ये म
नुष्यादि प्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेर्दोषः पत्तनादेर्दोषस्तत्स्वामिनो हा
नर्थमपवचौरेरपहृतानां राज्ञेऽर्पयेत् नरदशक्रोशाने धनेधानिनेदद्यात् यदि चौरस्य प
देग्रामान्निर्गते नदृश्यते तदर्शने पुनस्तत्र तत्र प्रविशति न [illegible] तदा च
रे धनेवादापयेत् मध्याक्ष नारदः गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ग्राह्यो द
ण्ड्यो थवा पि पदं यदि निर्गते पुनरेतस्मात्रवेश्यन्त्र यातिते सामन्ता मार्गपालो
मुदिक्पालो श्रैव दापयेदिति विवीतेन पहारे विवीतस्वामिनमेव दोषः यदा न ध्वन्य

मि·ता·
द्वि·
२६७
167

कारणानामानंत्यात्प्रतिस्वयं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दंडकल्पनोपायमाह क्षुद्रमध्यम
महाद्रव्यहरणे सारतो दमः देशकालवयःशक्ति संचिंत्यं दंडकर्मणि क्षुद्रमध्यमा
नामुत्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दंडः कल्पनीयः क्षुद्रद्रव्य
स्वरूपं च नारदेनोक्तं मृद्भांडासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् शमीधान्यं कृतान्नं
च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतं वासः कौशेयवर्ज्यं च गोवर्ज्यं पशवस्तथा हिरण्यवर्ज्यं लोहं च म
ध्यं व्रीहियवा अपि हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः देवब्राह्मणराज्ञां च
द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमं त्रिःप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो
दंड इति यमप्रोक्तेनैव दर्शितः साहसेषु य एवोक्तास्त्रिषु दंडो मनीषिभिः स एव दंडः स्तेये
पि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति मृन्मयेष्वमणिकमल्लिकादिषु गोब्राह्मणातिरिक्तेषु च महि
षमेषादिपशुषु ब्राह्मणसंबंधिषु च कनकधान्यादिषु नरत्नमभावो स्तोस्तु वा वद्व
दंडविशेषाकांक्षायां मूल्याद्यनुसारेण दंडः कल्पनीयः तत्र च दंडकल्पनायां तद्
न्मूलं देशकालवयःशक्ति सम्यक् चिंतनीयं एतच्चाजानतद्रव्यपरिमाणपरिग्र

राम·
२६७

स्थचालिनश्चैवस्थूलानारोपयेन्नरान्॥ वेदिग्राह्यहीनबलावष्टेभेनयानवान्॥ नचोग्रग्र
नस्थूलानारोपयेत्॥ अथ पंचवधप्रकारविशेषोपदेशः॥ अग्न्यागाराम्बुधागारदेवता
गारभेदकान्॥ हस्त्यश्वरथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्नरः तिमन्तस्सरणात्॥ किंच उ
त्क्षेपकग्रंथिभेदौ करपादसहीनकौ कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ॥ वस्त्रा
द्युत्क्षिप्यापहरतीत्युत्क्षेपकः॥ वस्त्रादिबद्धस्य ग्रंथिं छित्वा विस्रस्योत्कृष्य वा योपहरत्य
सौ ग्रंथिभेदकः॥ तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्यंगुष्ठेन च हीनौ कार्यौ॥ द्वि
तीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ
करपादैकहीनकौ कार्यौ॥ उत्क्षेपकग्रंथिभेदकयोरेकमेकं करपादं च छित्वा तृ
तीये वध्यः॥ एतत्प्रथमसाहसप्राप्तियोग्यपरस्वविषये विनिर्दिष्टं गच्छेदस्मृतको दंड उत्तम
साहसरूपो नारदवचनात्॥ तृतीयापराधे तु वध एव तथा च मनुः॥ ग्रंथिभेदो
ग्रंथिभेदः स्याद्छेदयेत्प्रथमे ग्रहे द्वितीये हस्तपादौ तु तृतीये वधमर्हति॥ तिजाति स्व
परिमाणापरिग्रहविनियोगवयः शक्तिगुणदेशकालादीनां दंडगुरुलघुभावः

मि॰ क्ष॰
द्वि॰
२५८

160

सर्वेषां मानादभ्यधिको वधः पंचाशत्त्वभ्यधिके हस्तछेदनमिष्यते शेषेष्वेकादश
गुणं मूल्याद्दंडं प्रकल्पयेदिति तथा द्रव्यविशेषादपि पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां
च विशेषतः रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति अकुलीनानां तु दंडोत्तरे पुरुषे
हरतो दंडः प्रोक्त उत्तमसाहसः ह्रयपर्येषु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः इति क्षुद्र
द्रव्याणां तु माषतोऽल्पमूल्यानां मूल्यात्पंचगुणो दमः काष्ठभांडतृणादीनां मृ
न्मयानां तथैव च वेणुवैणवभांडानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणां शाकानामार्द्रमू
लानां हरणे फलमूलयोः गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः पक्वान्नानां कृ
तान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पंचगुणो दम इति नारद
स्मरणात् यः पुनः द्रव्यक्षुद्रेषु मानादवरः पंचकृष्णलपर्यंतोसौ माषमूल्येन तदधिकमू
ल्ये च यथायोगमवस्थापनीयः यस्तु न मानं न च क्षुद्रद्रव्यगोचरं वचनं तत्र मूल्याद्द्विगुणो
दम इति तदल्पप्रयोजनतृणादिविषयं न धान्यपराधगुरुतार्थपिदं उत्कृष्टं यथा सं
धिं भित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशये

रामः
२५८

हादीनामुपलक्षणं तथाह अष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्र
तिवर्णं विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमिति अयमर्थः किल्बिषशब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते य
स्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्रकर्तृके अपहारे अष्टगुणो दण्डः प्रापणीयः इतरेषां तु
वर्णानां द्विगुणोत्तरः यत्र ब्राह्मणानां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि षोडश द्वात्रिं
शच्चतुःषष्टिदण्डाः प्रापणीयाः यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृके अपहारे स्वदण्डभूयस्त्वं
मनुनाप्युक्तमेवार्थो दर्शितः अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं षोडशैव तु
वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् द्विगुणा
वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि स इति तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुत्वं दर्शयति य
थाह मनुः धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्त
स्य च तद्धनमिति विंशतिद्रोणकः कुम्भः हरणे च यमाणस्वामिगुण्यापेक्षया सम्मित
दुर्भिक्षकालापेक्षया वा ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा योज्यास्तथा संख्याविशेषा
दपि दण्डविशेषो रत्नादिषु सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां रत्नादीनां चैव

मि· द्· द्वि· २९९

169

न्निषेकेण गर्भस्य पातनेन चोत्तमो दमः दासीगर्भपातने तु दासीगर्भविनाशकृदित्या।
दिनानंतरश्लोकेभिहितः ब्राह्मणगर्भविनाशे तु हन्ता गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यामति
देशं वक्ष्यति पुरुषस्य स्त्रिया वा प्रमापणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाधमो वा दंडो व्यव।
स्थितो वेदितव्यः॥ अपि च विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीं सेतुभेदकरीं च।
अप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत्॥ विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी च या
च पुरुषस्य हंत्री सेतूनां भेत्री च एता गर्भरहिताः स्त्रियो गले शिलां बध्वाप्सु प्रवेशये-
त्॥ विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीं॥ विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा य
गोभिः प्रमापयेत्॥ अगर्भिणीमित्यनुवर्तते। या परवधार्थं अन्नपानादिषु विषं ददा-
ति यश्च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति या च निजपतिगुरुं स्वमपत्यानि मारयति तां छि-
न्नकर्णनासौष्ठीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्टबलीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत्॥ सेयमप्रकरणेपठितानां सा- राम·
हसिकस्य दंडविधानेन साम्यात् इति मंतव्यं॥ अविज्ञातकर्तृके हनने हंतृज्ञानो- २९९
पायमाह॥ अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबांधवाः॥ प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रता

दिति एवं सर्वेषामन्येषामपि द्रव्याणामपहारे जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दंडगुरुल
घुभावः कल्पनीयः पथिकानां पुनरल्पापहारेण दंडः यथाह मनुः द्विजोध्वगः क्षी
णवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति तथा चणकव्रीहिगो
धूमयवानां मुद्गमाषयोः अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः तथैव सप्तमे
भक्ते भक्तानि षडनश्नता अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति अचौरस्या
पि चौरोपकारिणो दंडमाह भक्तावकाशाग्न्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् दत्वा चौर
स्य वा हंतुर्जानतो दम उत्तमः भक्तमशनं अवकाशो निवासस्थानं अग्निश्चौरस्य शी
तापनोदनार्थः उदकं तृषितस्य मंत्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः उपकरणं चौर्यसाधनं व्य
यः अपहारार्थं देशांतरं गच्छतः पाथेयं एतानि चौरस्य हंतुर्वा वध्यत्वेन जानन्नपि यः
प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दंडः चौरोपेक्षिणमपि दंडयेत् शक्ताश्च ये उपेक्षंते तेपि तद्दो
षभागिन इति नारदस्मरणात् किंच शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः उत्तमो
वाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भस्य

सि॰ कृ॰ इयदेवाभ्यासोपयते प्रथमसमाहसमाहिदिइत्सामर्थ्येविधानत्स्वरूपेणाभ्यासेनविहितो द्विविधेन
द्वि॰ स्समास्यान्तेप्रथमेमध्यमोन्तमे अविशेषकालभाषाभिन्नेनेचपरशिष्टयाः करणावेद
१७० णेहासंप्रथमेसाहसेस्मते सेषणेगेधमाल्पानोघृषभृषणवाससो श्लोमने।
वाग्रपानेमेधमेसमसहृह्नेते सहासमनेविविनेनपरस्परसपाश्रयः केषांकेषांग्रह।
170
मेवसम्पक्संग्रहणेस्मृते सौपुमपोर्भिपुनीभावःसंग्रहणे संग्रहणज्ञानपूर्व
केनानकलद्देइविधानस्पनतज्ञानोपायेनावग्राह पुमान्संग्रहणेयाह्यः केषांके
षांपरशिष्टयाः सधोवाकामत्रेष्टिक्रेः प्रतिपत्तोह्यपोलप्या संग्रहणेश्रवृत्तः पुमान्के।
षांकेषपारिभिलिंगेज्ञानाग्रहीतव्यःपरस्परकेसंग्रहणपूर्विकाक्रीडाकेषांकेषां
नत्ननेनेदभिनिसरूपइतिवक्त्रीहोसतोचकर्मव्यतिहाररइतिसमासोनतरचुप्रसमयः
प्रत्ययनाल्लनटतोपाविभक्तिः नपाचापसर्थः परभार्ययासहकेषांकेषांक्री रम॰
डनेनाभिनवेःकरसहहदपानाटिकृतत्रसोरगक्कृतेलिंगेईयोसंप्रतिपन्नावान्ता १७०
नासंग्रहणेप्रवृत्तोग्रहीतव्यः परस्त्रीसंग्रहणेनिवृत्ताववग्रहादिकृसमासो किंचतो

एषप्रकृतश्चविज्ञातहननपुरुषेणयानिनिसमसेवधिनःस्वनाश्रमामन्त्राश्चवोधवाःकेनास्यक
लहोज्ञानइतिकलहमाश्रुप्रष्टव्यास्तथामरनसेवधिनोपोषितोयाश्चपरपुंस्मिरताव्य
भिचारिण्यस्ताश्चपिप्रष्टव्याकथंप्रष्टव्याइत्याह स्त्रीद्व्यपहृतिकामोवाकेनवायंगतःस
ह अस्युद्देणसमासन्नेएहेष्वापिजनेषनेः किमपहृतकामोऽस्यकामोवानयाकस्या
किंसवंधिन्योवाश्चियामस्परतिरात्रीनकस्मिन्वाद्रव्येऊनोवाहृतिकामःकेनवास
हेदृशोनरंगनइतिनानाप्रकारेव्यभिचारिण्योपोषितःएषप्रकरणकविश्वासप्र
ष्टव्याःतथामरणदेशनिकटवर्तिनोगोपादविकाद्यापेजनास्तेऽपिविश्वासप्रष्टव
केप्रष्टव्याःएवंनानाप्रकारैःएहैर्हनारंनिश्चित्यतदुचिनोदंडोविधानव्यः किंच
देशेवेशमवनग्रामविवीतस्थलदाहकः राजपत्नीभिगामीचरम्यव्यास्तुकराग्निनाः
देशेपक्वफलसस्योपेतेवेशमग्रहंवनमटवीक्रीडावनेग्रामेविवीतमग्रक्षेत्रलक्षणंवा
लेवापेदहतिपेचराजपत्नीमभिगच्छतितान्सर्वान्कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वादहेत।
देशाद्दैर्दाहकारणादेश्च प्रसंगाद्दृशभिधाने इतिलेषप्रकरणेस्त्रीसंग्रहणेलोपविवा

मि॰ व्य॰
द्वि॰
२७२
171

यैन सह संभाषणादिकं निषिद्धं न च प्रवर्त्तमाना स्त्री शतपणं दंडं दद्यात् । पुरुषः पुनरे
वं निषिद्धे प्रवर्त्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्त्तमानयोः संभाष
णे संभोगे च वर्णानुसारेण यो दंडो वक्ष्यते स एव वेदितव्यः । एतच्च चारणादिभार्याव्य
तिरेकेण । नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयंति हि ते नारीर्निगूढाश्चा
श्चारयंति चेति मनुस्मरणात् । इदानीं सहसागमने दंडमाह । सजातावुत्तमो दंडः आ
नुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनं ॥ चतुर्णामपि वर्णा
नां बलात्कारेण सजातीयपरदाराभिगमे साशीतिपणसाहस्रं दंडनीयः । यदा
त्वानुलोम्येन हीनवर्णां स्त्रियमुत्तमामभिगच्छति तदा मध्यमसाहसं दंडनीयः । य
दा पुनः सवर्णामगुप्तां सानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः । सहस्रं
ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छंत्या सह संगतः ॥ स राम॰
हस्रं ब्राह्मणो दंडं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥ इति २७२
एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं मातामातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृ

वीतत्वनसावरणमक्रियकेणीवसर्वाणि प्रदेशकालसंभावसंहेतुस्थानमेवच यः
पुनः परस्परपरिधानेनग्रथितप्रदेशतत्त्वभावरणज्ञत्वनरहेतुरुहादिस्पर्शनेनाभिला
ख्यरावाचरतितनयाप्रदेशेनिर्जनेजननताकीर्णंवाधकागकूलेमेलापनेकरोतिपरमा
र्थेयासहेतुकर्मेचकादेतिरेसथावनिर्वृत्यः सोपिसेग्रहणेप्रवृत्तोयाघुः एतत्रागंब
मानदोषप्रकृतिविषयमिनरस्यतन्नदोषः यथाहमन्तः यतलनाद्यामितनः पूर्वसमि
भावेनकारणेन नदोषान्स्त्राद्यथाक्रांशिद्रदिनस्यत्वनिक्रमइति यः परस्परसापास्य
पः स्वमनेसावप्रियाह्यः इतितेनैवोक्तंत्रियमस्य परदेशयः स्पर्शवासर्वयेनयथा पर
स्परस्यानुमतेसर्वसंग्रहणस्यतामिति मयुसथेयेविदग्धयाप्रसक्तूरमितचरेति
स्त्रावयाम्बंजेगजननसमसंख्यापयमसावप्रियाह्यइतितेनैवोक्तंदर्शाहूयषदिवामा
हानस्नाहुयावासम्यवेदनपूर्वसमयेयेभक्तेतिनस्वसंग्रहणस्यतामिति प्रतिषिद्धयोः
स्त्रीपुंसयोः पुनःसंतापादिग्रहणेदेशमाह स्त्रीतिविधेयानेदर्शाहिप्रानंतरंसंपुमा
नप्रतिषेधेनयोर्द्दोषमयासंग्रहणेनयथा प्रतिषिद्धानंतरमितिप्रतिषेधः प्रतिपित्रादिभि

मि॰ व्य॰
द्वि॰
२७२

न्निवेदनेकालविलंबनेनकार्यातिपातशंकानदोषयमेवमागमीनतस्मात्‌ गाढंहि
ज्ञातिभिर्ग्रामेधर्मोपदेशोपरुध्यते नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन प्रकाशंवा
प्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृच्छतीतिशस्त्रग्रहणमप्यनुज्ञानात्तुनत्तयात्तुक्षत्रियवैश्ययो
रन्योन्यदाराभिगमनेनयथाक्रमंसहस्रपंचशतमध्यमाधमकौदंडौवेदितव्यौ नतदाहमनुः
वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुप्तांवैश्यांवाक्षत्रियोव्रजेत्‌ योब्राह्मण्यामगुप्तायांतावुभौदंडमर्ह
तइति प्रातिलोम्यप्रसंगात्कन्यायामपिदंडमाह अलंकृतांहरन्कन्यामुत्तमंत्वन्यथा
धमं दंडंदद्यात्सवर्णासुप्रातिलोम्येवधःस्मृतः विवाहाभिमुखीमृतामलंकृतां।
सवर्णांकन्यामपहरन्नुत्तमसाहसंदंडनीयः तदनभिमुखींसवर्णांहरन्प्रथमसा
हसं उत्कृष्टवर्णांकन्यामपहरतः पुनःक्षत्रियादेर्वधएवदंडविधानात्त्वपहर्।
र्तुःसकाशाद्गृहीत्वान्यस्मैदेयेतिगम्यते यानुलोम्यापहरणेदंडमाह सकामास्व
नुलोमासुनदोषस्त्वन्यथादमः यदिसानुरागांहीनवर्णांकन्यामपहरतितदादो।
षाभावान्नदंडः अन्यथानिच्छंतीमपहरतःप्रथमसाहसोदंडःकन्यादूषणेदंड।

राम॰
२७२

स्वसा पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शर
णागता राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्प
ग उच्यते शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयमनउजिनाद्दस्मरणात् प्रातिलो।
म्य उत्कृष्टस्त्रीगमने हत्वियादेः पुरुषवधः एतत्स्वगुप्ताविषयं अन्यत्र तु धनदंडः अ
वर्णिहितांचैव ब्राह्मण्या गमनम् पापमहद्विश्लिष्टो मूर्द्धव हतो दग्धव्यो वा कटाग्निना ब्राह्म
ण्याश्च शूद्रगमने तस्य वै नाशो वैश्यः पंचशतं कुर्यात् क्षत्रियस्तु सहस्रिणं
मितिमनुस्मरणात् शूद्रस्य पुनः स्वगुप्तामन्तमवर्णां स्त्रियं प्रव्रजतो लिंगच्छेदनसर्वस्वा
पहारौ स्वगुप्तां तु व्रजतस्तस्य वधः सर्वस्वापहारः गार्भितितेनेवाने शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा
द्वैजातं वर्णमावसन् अगुप्तमेकांगसर्वस्वी गुप्ते सर्वेण हीयत इति नार्योपुनर्हि
न वर्णं ब्रजन्नाकर्णयोरादिग्रहणम् ब्राह्मणादेस्सकेतेने आनुलोम्येन वा सवर्णां व्रजे
माद्दंडकल्पः अपेचवधाद्युपदेशोराजन्यवत्स्यैवपालनाधिकारात न हि जन्मा
त्रस्य ब्राह्मणस्य परीहारार्थं नमपिसाद्वैनाट्टीतेनेति शास्त्रवहरणनिषेधात् महायज्ञो

मि॰ वृ॰ रयात् सर्वलोकस्य कामा मां न गच्छतो वृषपर्व पश्याहमतः स्वल्पकेदद्यानेवमानसमामि
द्वि॰ ह्रेन्मितायदि योकामांदूषयेकन्यांसमर्थोवधमर्हतीति सकामांदूषयंस्तुल्योनवधे
श्राम्ययान्नरः इति किंच पानेस्त्रीदूषणेरद्यानहेतुमिथ्याभिधाभिना पश्यनुगच्छेनश
१७३ नेदाप्योहीनोहीनोगोचमध्यमो हीणोहेनाग्रप्रकुननानकन्यावस्थप्पनेतस्यांपरिकश्चि
द्धियतेनवायस्यांदेरजस्वइमाहिदीर्घेकुत्सिनरागमंसहरेमेश्यननादिरोषप्रकाशेपय
173 कन्येतिदूषयपन्नसोणानेदाप्यः मिथ्याभिशंसेनेपुनरविद्यमानदोषाविष्करणेदूषणो
दूशानेश्यनीयः ओऽयामतिरिक्तः पयुगमनेयानेदाप्यः पः पुनहीनोऽस्त्रियंयेग्रमावसोपिवी
मविशेषात्सकामामसकामांवागांवाभिगच्छन्नसोमध्यमसाहसदंडनीयः साधरणस्त्री
गमने दंडमाह अवरुद्धासुदासीषुभुजिष्यासुतथैवच गम्यास्वपिपुमान्दाप्यः पंचाश
त्पणिकंदमः गच्छस्त्रिमनुवर्ततेउक्रोलहणणवर्णास्त्रियोदास्यस्तासुपवर्गमिनासुसूषा
हानिवृत्तास्मार्थंग्रहणपवस्थानमुमिमेवंपुरुषान्तरोपभोगतोनिरुद्धास्मवरुद्धाउच्यते
पतियुक्तपरिग्रहास्वभुजिष्याघदासास्योऽवरुद्धास्वभुजिष्यावामवेपुरुषदानानस्वनयावरणोत्सा

राम॰
१७३

मात्र रूपेणेनुकरछेदउत्तमायां वधस्तथा यानुलोमाश्रमनुवर्तते यद्यकामांकन्यांव
लात्कारेण नख दंतादिनारूपयति तदा न सकल्पु तत्वाः यदा पुनः स्वामेवां युक्ति सह छे।
येण योनि छेदनेक्रं वेन रूपयति तदा मनन्कृ यदनन महि तां गुल्लि छेदः प्रविसयतु यः क
माक्रयां द्वैपण मानवः तदा सुकमे यं गुल्योः देवं वाह्ने हृति यद छुन भिनि यदा पुनः स्मानु
रागात्र्वेवरूपयति तदा तेनैव विशेषयत्नः सकामा रूपयन्कन्यानां गुल्लि छेद सहेति
द्विपानेन रमेदामः प्रसंगाविनिहृनयदति यदा तु कन्येव कन्यां रूपयति विदग्धां वा
तत्रापि विशेष तेनैवोक्तः कन्येव कन्यां याक्रयात स्यात्स्त्रीधातोदमः यातु कन्यां प्र
क्रयांन स्त्री सा सद्यो मोऽस महेति अंगुल्यारे व विछेद व्वेरेणेन दहनेन धेति कन्यांक्रयं
दिति कन्यां योनि छेदनं यं क्रयां दिसर्यः यदा पुनः कटुकजातीयो कन्यामविशेषा।
स्मानुरागात् सकामा वा अभिगछति तदा हीनस्य हत्रियादेवधः उत्तमामेव मानस्तु तः।
तद्रन्यावधमहेतीति मनुस्मरणात् यदा सवर्णां सकामामभिगछति तदा गोमि
पुनः शुल्कं तस्मिन्नेव याद्य दिछतीति पितरि तत्र शुल्कं सति इछति दंड रूपेणं नदेवराजे

मि॰ द्व॰
द्वि॰
२७५

याःकन्यायाएववृद्धानोपदेशात्ग्राह्यत्वभावेपितथाविधायाएवकन्यायैवरोपदेशात् नचदासी
भावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः यारतेत्र्यांहदासनस्वधर्मपरित्यागः नापिवैश्यायाः श्रा
धारणेवृणांनुलोमजन्मनिरेकेणगम्यजात्यंतराणांसंभवात् नेदंतःपातित्येचपूर्ववैदे
वागम्यत्वेप्रतिलोमजत्वेनतन्नाशात्पितितराममगम्यत्वंमतःशूद्रस्यापितेषामुपभोगेनाशानिं
द्वितकर्माभ्यासेनपातित्यात्यन्तिनसंसर्गस्यानिषिद्धत्वाच्चनसकलशूद्रस्यापितेषामुपभो
गपत्वम् सत्यमेवंकिंतत्रैवैरिणपाशूपभोगेपिप्रायश्चित्तरहस्यकरजदेवमयाददृष्टेरोषामा
पात्गम्यत्ववाचोयुक्तिः देशभावस्थावरुद्धास्वदासीगर्भिणीनिपतनशूद्रस्यपरिग्रहोपा
धितोदेरुविधानानन्तुयाधिरहितानावर्याक्रान्तिगम्यते वैरिणपादानापुनर्देशभावो
विधानाभावात्कन्यामजनेनीसत्रूपेनक्वचिदपिदायपेदिनिलिंगदर्शनाच्चाव
गम्याभाय्यश्चितंतुस्वधर्मत्वलनानिमितगम्यानागंतरणांचाविशेषाद्रवमेव पु राम॰
नर्वैश्यानांजात्यंतरासंभवेनवर्णांतरयातित्वमनुमभ्यादुक्तेवैश्यावर्णानुलोमा २७५
यत्तःपातित्योमनुष्यजात्यायुपनात् ब्राह्मणादिवर्दितितेनकुंडगोलकादिभि

द्वेष्यपास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणं नास्त्येव सर्वपुरुषसाधार
णत्वाद्गम्यास्वपि गणनं पंचानामन्यासां देइनीयः परपरिग्रहीतत्वेन तासां परत्वेऽप्यना
न पत्नत्वमस्पष्टमतः नारदेन स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या गम्याः स्यु
रानुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् गम्या
स्वपि हि नैव यास्यतः परपरिग्रहादिति निष्कासिनी स्वाम्यनुवरुद्धा दासी ननु च स्वैरि
ण्यादीनां साधारणत्वाद्गम्यत्वाभिधानमयुक्तं न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन
लोके साधारणाः स्त्रियः उपलभ्यन्ते तथा हि स्वैरिण्यो दासाः पत्यास्तु तावद्वर्णं स्त्रियमेव
स्वैरिण्यो यान्ति हि नासवर्णं कामतः श्वपचेन वर्णं नामानुलोम्येन दास्यं न प्रातिलोम्य
न इति स्मरणात् न च वर्णस्त्रीणां पत्यो जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो दृष्टस्तेषुः
शीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः परिचार्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्प
तिः कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते पर
स्येति निषेधस्मरणात् नापि कन्यावस्थायां साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षिता

मि॰ व्य॰
टी॰
१७५
175

दृष्टापणो देइः यदि वहवपकाममनिच्छेमीं गच्छेत्ति तर्हि प्रसेकं चूर्णं वेगत्ति पण्णवसि मि
नेदेइ देइस्त्रीयाः यदा पुनस्तां दिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छेतीमपि बलात्कृष्टेति तत्
दानेषामदोषः परिव्राप्याप्यागमि भवस्तस्मात्स्मात् आधिनावश्यमत्यग्राराजकर्म
पयापण्ण आमंत्रिता चेन्नागच्छेद्देश्यावृत्वाप्यनाशति नास्य वचनात् यदा शुल्कं
पण्णंमग्रहीतापण्णस्त्री स्वस्याप्यंभयत्तिनेच्छेत्तिनराद्विगुणं शुल्कं दद्यात् तथा शुल्कं
दत्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्य स्वयंमतः शुल्कहानिरेवा शुल्कं गृहीतापण्णस्त्री नेच्छेत्ति द्वि
गुणं वहेत् अनिच्छन् शुल्कं दत्तोपि शुल्कहानिमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तं तथान्योपि
विशेषस्तेनैव दर्शितः अप्रसह्य गच्छेत्स या शुल्कमनभ्युपगतः पुमान् अप्राकृतमेणच्च मेग
च्छेन्मादृदेन नखादिभिः अयोनौ वाभिगच्छेद्यो वक्रमिवांपिवासमेन शुल्कमष्टगु
णं दाप्यो विनयं तावदेव तु वेश्याः प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः तत्समुत्थे
षु कार्येषु निर्णयं संविदुरिति अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाभिमेहतः चतुर्विंशति
कोदंडस्तथा प्रव्रजितागमे मसृतस्वयोषा मुखो वाद्वाव भिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मे

राम॰
१७५

रेनैकांतिकत्वात् अतोदेसव्याख्याकार्यविज्ञातिरत्नादिर्वैश्यापामुत्कृष्टजाते: समान
जातेर्वा पुरुषादुत्पन्नापुरुषस्य भोगाहतिर्वैश्येतिज्ञात्वा स्थगणं दिवलोकप्रसिद्धवला।
दभ्युपगमनीयानन्तवनियमेलेपं प्रसिद्धि: स्मयैतेहि स्कंदपुराणे पंचचूडानामक।
स्त्रुनाप्सरसम्लनंतेनाभिर्वैश्याख्यापंचमोजातिरिति अनन्तामोमित्युक्तपुरुषपंर
णयनविधिविधुरतयासम्मानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमनेनाहूटदोषोनापिट
उत्ता स्वचानवरुद्धासुगमौनांपुरुषाणां नरेंद्रसम्याप्यहूटदोषोस्येव स्वदारते
यत: स्वदेतिनियमात् पंचवैश्याभिगमनेप्राज्ञापनेविधौ यतइतिप्रायश्चित्तस्मर।
णंचेतिनिरवद्यश्चवरुद्धासुदासीषुगमनेनदासीसैरिण्यादिभुजिष्याभिगमेट
उं विवधनास्सभुजिष्यास्वदेशोनास्तीत्यपोद्धृतेतस्यापवादमाह प्रससद्दास्या
भिगमेदूरेणदशपणं स्मृत: बहूनांपश्यकामासेचतुर्विंशतिक: पृथक स्रहीत
वेतनावेश्यानेकोनीद्विगुणंवहेलयाग्रस्हीतसमेदाप्य: पुमानप्येवमेवत पुरुषम
जीविकास्वदासीषुसेरिण्यादिपुरुषकाविरहेणप्रसह्यवलात्कारेणभिगच्छेत

दीयो हस्तस्थान्दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येप्यस्य पाठो ऽस्य धर्मज्ञा।
मि॰ टी॰ नस्यो पृष्टः एतच्च विवाहप्रकरणे एवमप्रपञ्चे प्रतिमादिनमिति योगीश्वरेणानु
द्वि॰ नरश्लोकः सोऽप्यनेन प्रकीर्णकाख्यव्यवहारपदे प्रसक्तमनेन तल्लक्षणं चकारेणानेनारदेनप्र
२७९ कीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहाराः नृपाश्रयाः राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं केन पा
पुरप्रदानं भेदश्च प्रकृतीनां तथैव च पाखण्डिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययः पि।
176 तापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि व
र्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति
प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लंघनं तदाज्ञाकरणादिविषयास्तेन्नृप
समवायिनः नृपएव तन्त्रमस्त्यात्माचारव्यपेतमार्गवर्तमानानां प्रतिकूलतामास्था। राम॰
य व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् एवं चैतल्लाभोनृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थो।
लक्षितं भवति तत्राप्यपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो २७९
राजशासनं पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्डउत्तमः राजदत्तभूमेर्निबंधस्य वा योऽस्मा

हनि तथाप्युत्तजितोवागहृमसौचतुर्विंशतिपणान्दंडनीयः किंच गुप्ताभिगमने
नेकाः कुबंधेनप्रवासयेत् शूद्रस्तथोत्तमएवस्यादंतस्सर्वांगमेववधः गुप्ताचोउत्तली
तक्रमनेत्रैवर्णिकानस्त्राग्याम्प्रिनानभिमुखानसहस्रंतेन्पजात्रिपर्मितिमनुवचनात्
पणसहस्रंदंडुपिताकुबंधेनकुम्मितबंधेनभगाकारेणकुर्यात्नासवराङ्गाग्निर्वासये
त् प्राणंपितृनाभिमुखसमपुनर्दंडनमेवमुद्रः पुनस्त्राउत्पभिगमेसत्यएवचोडालः।
एवमवतिगुप्तजजमणपुनस्त्रोउत्पलादेकृत्वेष्टाजातिलुप्ताभिगमेवधएव इति स्त्रीसं
ग्रहणप्रकरणं व्यवहारप्रकरणमध्येस्त्रीपुंसयोगाख्यमपिप्रपंचेविवादपदं।
मनुनारदाभ्यामविहितं नन्नारदः विवाहादिविधिःस्त्रीणांयत्रपुंसांचकीर्त्यते।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञान्तद्विवादपदमुच्यतइति मनुरप्याह अस्वतंत्राःस्त्रियःकार्याःपु
रुषैःस्वैर्दिवानिशं विषयेषुचसज्जंत्यःसंस्थाप्याआत्मनोवशइत्यादि यद्यपिस्त्रीपुं
सयोःपरस्परमर्यादातयान्यसमस्तंव्यवहारोनिषिद्धस्तथापिप्रत्येकेणकर्णेपरे
परस्याविविदिनेनयोःपरस्परानिवारेदंडादिनादंपतीनिजधर्ममार्गेराज्ञास्थाप

मि॰ ट॰ केटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैरिति तदेतद्
द्वि॰ ब्राह्मणराजन्यविषयं ॥ विषयविशेषे दंडाभावमाह ॥ चतुष्पात्कृतो दोषो ना
२७७ पैहीति प्रजल्पतः ॥ काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ चतुष्पादैर्गोगजादि
भिः कृतो दोषो मनुष्यमारणादिरूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति प्रकर्षे
172 णैवं भाषमाणस्य तथा लकुटलोष्टस्थापकपाषाणक्षेपणेन बाहुना युग्येन च
युग्यं वहताश्वादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोपि काष्ठादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति
प्रजल्पतः काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनेन दंडाभावापादनार्थं प्रायश्चि
त्तं न चरेदकरणमस्यैव काष्ठादिग्रहणं च प्रकृतोपमर्दरूपलक्षणार्थं ॥ छि
न्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ॥ पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥
नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना नासाकरादियुक्ते बलीवर्दे नस्या रज्जुर्यस्मिन्यानेन तच्छिन्न राम॰
नस्यं शकटादिनेन तथा भग्नयुगेनाद्यादिग्रहणाद्भग्नाक्षचक्रादिना च यानेन प्र २७७
श्चान्नष्टलोमसवरनाञ्च महांतिर्यगपागच्छता मतिमहावेगं गच्छता च मनुष्यादिहिं

णानन्तरं नत्वा धिसंवाप्रकाशयन् राजयानासने यो मिलितवान् तिपद्मपारदारिके चोस्वाग्र
हेत्वा राज्ञो नार्थयित्वा मेचनिवाबुभावप्युत्तमसाहसं दंड्यौ नीयौ प्रसंगात्त्रपाप्रपव्यतिरिक्ते
त्यव्यवहारविषयमपि दंडमाह॥ अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दंड्य उत्तमसाहसं॥ मध्यमं क्षत्रियं
वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धिकं॥ मूत्रपुरीषाद्यभक्ष्येण भक्ष्यान्नं हेयेनान्नपानेन दूष्यात्रपानादि मि
श्रेणेन स्वरूपेण वा दूषयित्वा ब्राह्मणं दूषयिता उत्तमसाहसं दंड्यो भवति। क्षत्रियं पुनरेवं दूष
यित्वा मध्यमसाहसं वैश्यं पुनरेवं दूषयित्वा प्रथमसाहसं शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसार्द्धं दं
ड्यो भवतीति स्वेधः लघुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्याद्दंडतारतम्यमूहनीयं।
किंच कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी। त्र्यंगहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाह
सं॥ रसवेधाद्यापादितवर्णकं यत्कूटस्वर्णं तद्व्यवहारी तद्व्यवहारशीलो यः स्वर्ण
कारादिर्यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य श्वादेः स वह्नस्य विक्रयशीलः सौनिका
दिः चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहारी ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैस्त्रिभिरंगैर्हीनाः का
र्याः चशब्दादंगच्छेदनसमुच्चितमुत्तमसाहसं दंडं दाप्याः यत्तु मनुनोक्तं सर्वे

मि·व्य· र्मेव मायकः मायकत्वमेवेह दंडः स्वसूकरनिपातनेऽपि किंच जारे चोरेऽन्यमभिवदन्
द्वि· दाप्यः पंचपणान्तरमे उपजीव्यधने मे चैतद्वा द्विगुणीकृतं सर्वेशकलेव भयाजारेण
२७८ वदानिके चोरं निर्गच्छन्नभिवदन्नपंचपणान्तं पणानां पंचपणानां नियुक्त्मिन्नरमेमतनयोक्त
न्तरमे दाप्यः यः पुनर्जारहस्तादेनमुपजीव्य उक्तो चरूपेण गृहीत्वा जारे मे चन्यमो
यावद्धहीनेनावरद्व्यत्रिगुणीकृतं दंडदाप्यः किंच राज्ञोनिष्टमवक्तारं तमस्यैवाक्रोशका
178 रिणं नम्मेत्रस्य च भेतारं छित्वा जिह्वां प्रवासयेत् राज्ञोनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्ते
नादेः प्रकर्षेण भूपोभूयो वक्तारं तमस्यैव राज्ञः प्राक्रोशकारिणं निंदाकरणशीलं न
रीयस्य च मंत्रस्य सराष्ट्रविहितद्वैतेनोपरराष्ट्रापत्नयकरस्य बाभेतारमभिव्रकर्णं कुन
येन निकायस्य न मस्वराष्ट्रान्निकाशयेत् कोशापहरणसौ पुनर्वधएव राज्ञः कोशाप
हर्नेऽस्य शान्तिहृतेः न तु च राख्येना न यातमे द्विविधे दंडे दशीलं चापजाम कानि निमनुस्य राम·
यणान् सर्वस्वापहारोगच्छेदरवधचूपेपिन्मर्थः सर्वस्वापहारोऽपि यस्य जीवनोपक २७८
रणेन त्राप हर्तव्यं चौर्योपकरणं विना अपाहनारदः ग्रामधान्याभ्यधीमानांवा

ने स्वामी प्राजको वा दोषभाग्भवति अनन्मनन्ननिनाहिंसनस्य तथा च मनुः छिन्न
नास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च छेदने चै
व यंत्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च आक्रंदे चाप्यपैहीति न दंडं मनुरब्रवीदिति उपेक्षा।
यां स्वामिनो दंडमाह प्राजकोपमोदयन्स्वामी दंड्यः प्राणभृतिः तथा प्रथमसाहसद
ण्डो द्विकृते द्विगुणं तथा सर्वदोषं प्राजके शेषितैर्द्दिहिभिर्गजादिभिः शृंगिभिः गवा।
दिभिर्वध्यमाने समर्थोऽपि स्वामी यद्यमोचयन्नुपेक्षते तदा प्रकृत्यालप्राजके नियोज।
नाति मिते प्रथमसाहसं दंड्यः स्यात् यदा तु मोचनोद्यमितो विक्रोशेऽपि न मोचयति तदा
द्विगुणं यदा पुनः सर्वेणमेव प्राजके प्ररमति तदा प्राजक एव दंड्यो न स्वामी यथा
ह मनुः प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दंडमर्हतीति प्राजको यंता आप्तोऽभियुक्तः प्रा।
णिविशेषाच्च दंडविशेषः कल्पनीयः यथाह मनुः मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्कि
ल्बिषं भवेत् प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिं
सायां द्विशतो दमः पंचाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु गर्दभाजाविकानां तु दंडः स्या

ऽग्रगृहीतो वृद्ध्युपयते निक्षेपरक्षाद्विपेभ्यः स्वयमंशं त्रिगुणीकृतं अन्यायेन योऽर्थो गतः ।
मि॰ व्य॰ ज्ञातो भाद्दिनागृहीतं तेन त्रिगुणीकृतेन वञ्चनेन योऽर्थोऽमेति संकल्प ब्राह्मणेभ्यः स्वयं
द्वि॰ दद्यात् यस्माद्वृद्धेरूपेणापावृद्धहीनमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदद्यमिति न दस्यापहारे दोष
२८० प्रसङ्गात् अन्यायमदेउ ग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावात् इति श्रीमत्पद्मनाभ
भट्टोपाध्यायात्मज श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीविज्ञानेश्वरपरमभट्टारकस्य
179 कृतौ ऋजुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः
अस्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणं १
भुक्तिलक्षणं २ ऋणादानं ३ निक्षेपप्रकरणं ४ साक्षिलक्षणं ५ लेख्यलक्षणं ६
दिव्यस्वरूपकथनं ७ दायविभागः ८ सीमाविवादः ९ स्वामिपालविवादः १०
अस्वामिविक्रयाख्यं ११ दत्ताप्रदानिकं १२ क्रीतानुशयप्रकरणं १३ अभ्युपेत्या राम॰
शुश्रूषा १४ संविद्व्यतिक्रमः १५ वेतनदानं १६ द्यूतसमाह्वयाख्यं १७ वाक्पारु- २८०
ष्यं १८ दण्डपारुष्यं १९ साहसं २० विक्रीयासंप्रदानं २१ संभूयसमुत्थानं २२ स्तेयप्र

योमन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः तमायांतं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमं यः
पुनर्न्यायमार्गेण पराजितो योहमन्यायेन पराजितोस्मीति मन्यते तमायांतं कूटलेख
प्यपन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधिनिहितं धर्मेण पुनः पराजयं नीतान्द्विगुणं दंडं।
दापयेत् नारदेनाप्युक्तं तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः द्विगुणं दंडमास्था
य तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुष्ठितं दंडं अनुशिष्टम्
हतदंडं दंडयेयं नीतमिति यावत् यत्पुनर्मनुवचनं तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्व
चन विद्यते कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तद्भूयो निवर्तयेदिति तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरव
चनाद्व्यवहारस्य धर्मतो हतत्वाशंकायां पुनर्द्विगुणं दंडं प्रतिज्ञास्वेकेव्यवहारे
पुन प्रवर्तयेत् नृधर्मतो हतत्वाभिनिश्चये पि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तितो यत्र सेवं पर्यनु
न्द्रोणीयांतरेण पिन्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्कारी तेन धर्मेपृष्ट
स्थापनीयं न्यायापेतं यद्राज्ञा कृतं भवेत् तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये
निवेशयेदिति स्मरणात् अन्यायगृहीतदंडधनस्य गतिमाह अन्यायेन तु यो दं

मि॰ द्वि॰ करणं २३ स्त्रीसंग्रहणं २४ प्रकीर्णकमिति पंचविंशति प्रकरणानि २५ उत्तमोय
ऽस्मैपशिष्यस्यकृतिरात्मनः धर्मशास्त्रस्यविवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः इतिया
२८२ ज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतव्यवहारिकाण्डविवृतिर्विहिताक्षरजमेमिताक्षरपदथा
घभामनुरागभावविततार्थवृत्तैःश्रंगंभीराभिःप्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नाम्नामिताक्षरा
180 या अनल्पार्थाभिरल्पापिविवृतिर्विहितामया इतियाज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रग
ताविवृतिर्नकस्यविहिताविदुषःप्रमिताक्षरापिविपुलार्थवतीपरिषिंचतिश्र
वणयोरमृतेन ४ समाप्तमिदंव्यवहारशास्त्रम् संवत् २८ १२ ॥

राम॰

२८२

181